

TÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK
ÉS
JELLEMRAJZOK.

CSENGERY ANTALTÓL.

ELSŐ KÖTET.

PEST, 1870.

KIADJA RÁTH MÓR.

Csengeri Antal

E L Ő S Z Ó.

Azon időben, mikor a tudományok és irodalom művelésén kívül alig maradt nyitva egyéb út hazánkban a közpálya emberének, az ötvenes évek alatt, szándékom volt, egyebek közt, főbb vonásokban megírni az emberi művelődés történetét, a tudomány mai állásának színvonalán; szándékom volt megírni hazám fejlődésének történeteit, gróf Széchenyi István föllépésétől kezdve a forradalomig. E két irányban tett tanulmányaim némi töredékeit hozza e két kötet.

Hogy e töredékek csak — töredékek maradtak, annak tulajdonítsa a kegyes olvasó, mivel az 1861-ki év ismét visszaszólitott a közpályára, honnan azóta nem valék képes visszavonulni.

Fogja-e e két kötet közrebocsátását még több kötet megjelenése követni, a közönségtől függ.

Magokról a tanulmányokról és jellemrajzokról, a melyek ezennel együtt látnak világot, kevés mondani valóm van. Sajtó alá adván, időm sem volt azokon javíthatni vagy éppen nagyobb módosításokat

IV

tenni; okot sem találtam ily módosításokra. Néze-
teim, a mióta e dolgozatok először megjelentek,
még részletekben sem változtak.

A jellemrajzokra nézve mindazáltal két meg-
jegyzést kell tennem.

Nagy Pál életrajzához feledhetlen emlékü ba-
rátom, Bezerédj István, közölte velem az adatokat,
s e jellemrajzában conceptio és felfogás is e nagy-
nevű férfiúé, ki a jellemzett egyéniségnek legrégebb
ismerője és követtársa volt már az 1836-ki ország-
gyűlésen. Úgy hiszem, e vallomás csak emelheti
a mondott életrajz érdekességét. A magyar köz-
élet egyik első rendű bajnoka sírjára, kit az
egykorúak pályája végén félreértettek, az elismerés
koszorújához egy oly férfiú kezéből veszem a virá-
gokat, kit ugyanazon egykorú nemzedék „örök
igazság“ névvel tisztelt meg.

Megjegyzem továbbá, hogy Beöthy jellemraj-
zát, mely a „Magyar szónokok könyvében“ jelent
meg, jónak véltem kiegészíteni azon életrajzi ada-
tokkal, a melyeket ugyanakkor szintén tőlem közölt
az „Újkori Ismeretek tára“.

Kelt Pesten, 1870.

Cs. A.

TARTALOM.

	Lap
Tanulmányok a magyarok ős vallásáról:	
I. A módszer.....	3
II. Altaji párhuzamok.....	70
Nyugotázsia Őstörténetei az ékiratok világánál	119
A scythák nemzetisége.....	167
Realismus és idealismus:	
I. China műveltsége.....	203
II. India műveltsége	228
Egyiptom műveltsége:	
I. Az írás története és a hieroglyfák	293
II. Egyiptom vallása és tudománya.....	339

TANULMÁNYOK

A MAGYAROK ŐSVALLÁSÁRÓL.

I.

A MÓDSZER.

(Magyar Mythologia. Írta Ipolyi Arnold. Pest, 1854.)

Midőn először emelek szót e helyen: *) csak a tisztelt akadémia alapszabályának teszek eleget, mely minden belépő tagra rámérte e kötelességet.

Önbizalmatlanság és nem tiszteletlenség az oka, hogy eddig hallgattam.

A tisztelt akadémia, úgy hiszem, inkább tanulmányaimban kívánt serkenteni, mint írói munkásságomért jutalmazni, midőn tagsággal tisztelt meg. S most is örömeztőbb foglalnám el hallgatva székemet, — mert érzem, hogy még sokat kell tanulnom, mielőtt ily férfiak gyülekezetében értekezőleg léphetnék föl.

De, mint mondtam, a tisztelt akadémia szólnom parancsolt, s — én türelemért esedezem.

*) Fölolvastatott ez értekezés a magyar tudományos akadémia 1855. június 11-ki ülésében.

Nagy tárgyban szólok föl.

Nemzetünk ős vallásának nyomozása — oly kérdés, melyre nézve elegendőnek tartom, ha legfőbb a kiindulási pontok iránt jöhetünk tisztába egyelőre.

Körülbelül ennyit ígért Ipolyi ur is, kinek művét, a ki e tárgyat tanulmányozza, nem hagyhatja figyelem nélkül. Ha a nyomozás közben ígéreténél, az anyagok egybehordásánál, többre terjeszkedett, — csak olyasmi történt vele, a mi közös sorsa a történetnyomozóknak. A kutatás heve következtésekre ragad bennünket, a hol még az alapelvek iránt sem vagyunk tisztában, s hamar készen vagyunk a — hypothesisekkel.

Ily sikamlós pályán velem is hasonló eset történhetik. De én jól tudom, hogy az állítás a bizonyítás kötelességét vonja maga után; jól tudom, hogy a bizonyításnak törvényei vannak, melyeket nem szabad ignorálnunk; s a mily kevésbé követelem a csalhatatlanságot, oly szívesen veszem az útba igazítást.

De bocsánatot kérek, ha értekezésem inkább polemikus természetű találna lenni, mint az ily értekezések természete hozná magával.

Sokkal több elismeréssel találkoztak Ipolyi ur fáradozásai e téren, hogysem valaki kárhoztathatna, ha az ő művét vettem tanulmányaim alapjául.

E művet vizsgálva, első tekintetre feltűnik, hogy leginkább Grimm Jakob hasonló művének terve lebegett szerző előtt.

Vessünk egy pár pillanatot ama példány keletkezésére; lássuk, mily előzmények után alakult meg a német mythologia.

Grimm Jakob művéről szólván, lehetetlen, hogy föl ne tűnjék előttünk az írói munkásság azon szoros egybefüggése, melyben Németország az első rendű tudósának tudományos vizsgálódásai testvére, Vilmos munkálkodásaival állanak.

Együtt látjuk őket fáradozni mindjárt az anyaggyűjtésben.

Minő anyagokat értek, és hol kell keresnünk azokat: e kérdésekre a történetírás felel.

Egy világnézet sem semmisül meg egy percz alatt, egy sem vesz ki végképen, hogy nyomai ne maradjanak fen.

Egy jeles publicistánk figyelmeztetett nem rég *) a görög-római polgárisodás azon elemeire, melyek, a keresztyén nézetek daczára, maiglan fentarták magokat az állam körében. S Grimm vizsgálódásai meggyőzhetnek bennünket, ha a keresztyén - ség régibb történeteiből is eléggé nem tudnók, hogy az új hit sehol sem irtja ki egészen a régi vallás minden elemeit.

Az új hit, a keresztyénség, mint tudjuk, a german népeknél nem volt népszerű kezdetben. Idegenektől jött az át, kényszerítve, s az ő, nemzeti isteneket kiszorítva, kiket a nép tisztelt és szere-

*) B. Eötvös: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. Pest, 1855.

tett, s a kiknek tisztelete oly szorosán függött egybe a nép hagyományaival, alkotmányával, szokásaival. Neveik a hazai nyelvben gyökerezvén, ős időktől fogva szentek valának. Ez istenektől származtatták magokat a nép hősei, kiket az ének magasztalt. Az erdők, hegyek, tavak élő ihletet nyertek mintegy azon ős istenek közelségétől. S minderről egyszerre kelle lemondania a népnek; az új hit hirdetői egyszerre bűnnek mondották mindazt, a mi egykor szent hit vala és hűség, mindazt, a mi a nemzeti étellel oly szoros egybefüggésben vala. Nemcsak a nyers, véres áldozatokat tüntették föl iszonyatos színben, hanem a pogányság ama derült érzéki oldalát is kárhoztatták, mely az ős german vallásnak szintúgy tulajdona volt, mint a görög polytheismusnak. Nem kisebb áldozatot követeltek, mint hogy az Ígért mennyért egyszerre mondjanak le a föld örömeiről, s az elődök emlékezetéről. Ki fogja csodálni, ha megható panaszok hangzottak föl a nép kebeléből a régi istenek elvesztése miatt; s isteneikért és tűzhelyeikért oly makacs harcot állottak a szászok? Régi kedvencz eszméiről soha sem mond le egyszerre az ember; a szent mythosz is, melyet az előtt ünnepélyesen hirdettek a nép papjai és dalnokai, most a család körébe vonul, ott tartja fön magát. Idővel ugyan más alakot öltenek a hitregék, a hol érzéki közvetítést találhatnak. S a mint az új polgárisodás terjedésével mindig határozottabb alakot ölt a közélet, a régi mythosz mindinkább a nép alsó rétegeibe sülyed alá. Ku-

ruzszlók, rejtélyes kóbor alakok lépnek a régi istenek helyébe. A mythologia végre csak mint költészet, mint legenda, mese, nép monda, babonaság, népszokás és erkölcs tartja fen magát.

A Grimm-testvérek e mesék, népmondák stb. gyűjtését tűzték feladatul mindenek előtt. Az irodalom történetírói kiemelik e gyűjtemények üdvös hatását azon rász irányok ellensúlyozására, melyek éppen napi renden voltak. Hamar belátta az olvasó közönség, hogy a nép sokkal jobban tud mesélni, mint a romantikusok, kik a tudományból, rendszerből indultak ki a naiv- és csodásra. Azon koravén gyermekmesék helyett, úgymond Schmidt Julián, melyek oly rosszul hatottak a kedélyre és képzelődésre, megint erőteljes vonásokhoz szoktunk. E hatását azonban a Grimmféle gyűjteményeknek nem feladatomban bővebben fejtegetni. Fontosabb körülmény e helyen előttem, mint az ő történetek vizsgálója előtt, hogy ama hűség, lelkiismeretesség és szorgalom, melylyel a Grimm-testvérek a hagyományok kutatásában és megőrzésében eljárak, lendületet nyújtott újabb kutatásokra. A népszellem ez erőteljes termékei kedvencz tanulmányokká lettek; s nagy élénkség támadt a tudósok közt, hasonló gyűjtemények rendezésére. Evenként újabb meg újabb adalékokkal szaporodott a német népmondák, mesék, legendák gyűjteménye, úgy hogy a mint Maury Alfréd megjegyzé közelebb, alig van Németországnak vidéke, mely kisebb nagyobb mértékben ki nem volna immár aknázva.

Mi lőn ennek eredménye?

Az, hogy a közönség előtt már ismeretes volt az anyag; s ha az írók szelleme mélyebben hatott ez anyagba, mi annál könnyebb volt, minél szélesebb téré nyílt a vizsgálódásnak: a közönség részvevő figyelme egy nyomon járhatott a tudós kutatóval, a ki gyakran a legkisebb vonásban is, melyen észrevétlenül halad át a figyelmetlen olvasó, a régi hagyomány becses maradványát fedezi föl.

A Grimm testvéreknél senki sem volt inkább hivatva e mélyebb vizsgálódásra.

S most megoszták a munkát, hogy könnyítsék a főladatot.

A nemzeti élet minden alakulásai összefüggésben vannak. Minden nép polgárisodása főleg hitfogalmain alapszik. S Gans Eduárd jeles művéből, mely a jogtörténetet világhistoriai fejlődésében vizsgálja, megtanulhattuk, mi szoros egybefüggésben áll valamely nemzet hitköre jogviszonyaival. Grimm Jakob tehát a német jogi régiségekre fordítá figyelmét, főleg a jog érzéki momentumait tartván szem előtt. S kutatásai által minden határozott szint, alakot ölt a régi történetekben; egyéni életté alakulnak a legszárazabb szerződési viszonyok, s a szokások a képzelmet izgató physiognomiát öltének. S a mi általában jellemzi e nagy tudós történeti nyomozásait, — mi részben példányul állíthatjuk őt — sehol sem ereszkedik széles, üres kombinációkba, inkább az anyag teljességére van gondja, s kritikai biztossággal állapít meg minden részletet.

Grimm Jakab ezen műve 1828-ban jelent meg.*)

A következő évben adta ki testvére, Vilmos, a német hős mondákról irt jeles művét.**)

Korszakot képező munka, melyet csak az méltányolhat kellőleg, a ki tudja, mint bánt Niebuhr a régi hősmondákkal, s mint dolgozták föl azokat a romantica iskola költői. Megmutatta Grimm, miként a mondák történet-pragmaticai bonczolása nemcsak a költészet szelleme ellen van, hanem a való történetnek sincs abból haszna. Mennyire átalakul, merőben megváltozik a monda, történeti emlékek befolyása, idegen földbe átültetés, s különböző mondakörök egybeszövése által, vagy a kor fölfogásának változásával ***). Megmutatta továbbá Grimm Vilmos a romantikus költőknek, mi különböző állásuk e mondák földolgozásában azokétól, a kik azoknak régebben alakot adtak. Azok a kor naiv hitének kifejezői. „Fingunt simul creduntque“: mint Tacitus

*) Die deutschen Rechtsalterthümer v. Jakob Grimm. 1828.

***) Deutsche Heldensage, von Wilh. Grimm. 1829.

****) A mit Niebuhr tón a római mondákkal, Thukydidesztől fogva sokan megkísértették, de eredmény nélkül. A monda, költőiségéből kivetkőztetve, valószínű alakot nyer ugyan, s mint ilyen alkalmas tárgya lehet egy újabbkori regénynek, valószínű és való közt mindazáltal még nagy a különbség. A történetnyomozó előtt tehát nem annyira a mondái tartalom becses, mint azon világnézet, ama fölfogás, melyet korától kölcsönöz a költő, s azon eleven részletek, melyek az elenyészett szokások és erkölcsöknek oly hű képét tüntetik fel, melyhez hasonlót csak az élet közvetlen szemléletéből nyerhetünk. Csak az Iliászt és Odysseát említem.

mondja. Mind magok, mind közönségük hittek abban a mi ma képtelenek, csodásnak tetszik.

A mondák fejlődésének mozzanatait Grimm Vilmos addig nem ismert tisztaságban adván elő, sokat tőn e részben helyesebb fogalmak terjesztésére, s a közönséget, szintén előkészíté hasonló, mélyebben ható kutatások fölfogására.

Ily előkészületek után jelent meg Grimm Jakob német mythológiája*).

Grimm előtt, mint tudjuk, már élénken űzték a németek a mythologiai tanulmányokat. Az újabb német nemzeti irodalom szellemdús történetírója, Schmidt Julián, érdekesen ír e mozgalmak felől. **) „A romantikusok, úgy mond, egy új mythologia alkotásától föltételezték általában a művészet fölvirágzását, — mely mythologia bölcselmi idealizmussal s a természet symbolumaival egyesítse a vallásos érzést. E speculativ és művészi evangéliumban minden tudománynak költőinek, minden költészetnek metaphysikainak, minden erkölcsnek aesthetikainak kelle lennie. S az egész iskola közremunkált, hogy a művészek és úgynevezett szép szellemek ez új vallásához, mely az ó világ és középkor minden vallásainak pantheona leendett, összehordja az anyagot. Földépték sirukból az olympuszi isteneket, a görög nymphák és dryadok az északi elfekkel és

*) Deutsche Mythologie. 1835.

**) Geschichte der Nationalliteratur im XIX. Jahrh. von Julian Schmidt. 1853.

törpékkel vegyültek, még a Nil krokodiljai is föl-
 ütötték fejüket a régi költeményekből. S hogy még
 nagyobb legyen a zavar, a keresztyén apocalypsis
 szilaj csoportját a legszorosabb összeköttetésbe
 hozták a Talmud és a Korán arkangyalaival a gót
 phantasia hideg egén. S miután a világuralkodó
 nagy vallások mind keletről származtak, s az an-
 golok keletindiákon a mythikus képzetek roppant
 kincsét fedezték föl, s az épen kifejtett nyelvro-
 konság szellemi rokonságra is látszott utalni: közel
 feküdt az eszme, keleten keresni minden mytholo-
 gia forrását; s mivel minden mythológiában inkább
 vagy kevesebbé kifejezve látszott lenni azon eszme,
 hogy az eredeti, a kezdetleges miudig egyszer-
 smind a legtokélyesebb is: különös tisztelettel fog-
 tak a kutatáshoz, s minden mythosban a homályo-
 sat, az elrejtettet, a látszólag őskorba tartozót, a
 keletről kölcsönözöttet keresték.“ Ez iskola tanai-
 nak Creutzer volt egyik legfőbb képviselője. Előbb
 különféle apróbb irataiban, majd egy négykötetes
 műben fejtette ki rendszerét. E munka, mely 1810
 — 12-ben jelent meg, egyszerre azon fölfedezéssel
 lepte meg a tudós világot, hogy a görög mythosz
 isten- és hősalakjai lényegben nem egyebek termé-
 szettani igazságok jelképeinél. A görögök Egyip-
 tomból és Indiából vették azokat, de a nép eleve-
 nebb, alkotó érzéke hamar elfeledkezett azok ere-
 detéről, s a régi bölcsesség csak a mysteriumokban
 maradt fen, melyet az ind és egyiptomi papság
 plántált tovább. S különös, hogy azt hitték akkor,

miszerint a görög költészet a jelképiesbe átvitel által új, gazdag tartalmat nyer és mélyebb jelentőséget, holott a görög művészet épen alakjainak plastikus kinyomata által a legtisztább költészet. Nem csoda ennél fogva, ha Creutzert és iskoláját akkor mindjárt megczáfolták Voss, Herrmann és mások.

A rendszer azonban, bármí tévirányokon alapuljon, a logica erejénél fogva, mely az egyszer elfogadott tételekre következetesen épít, oly hatással van az emberi szellemre, mely alól nem könnyű menekülni. Creutzer sem maradt kévetők nélkül. S míg a német bölcselem, mint azon tekintély írja, kit az előbb idéztem, költői czafrangokkal tetszett magának e korban, a költészet viszont oda jutott, hogy sokkal elvontabb lön magánál a philosophiánál. Az emberi szellem nyilatkozásainak eme két formája teljesen egybezavartatván, mindegyik eltért lényegétől. S a német irodalom története ez időből világosan mutatja, hogy az isteni képzetek föloszlatása száraz symbolumokra nemcsak a tudományyal ellenkezik, de a képzelemnek sem nyújt táplálékot, s általában a legképtelenebb dolog, a mit költőietlen értelem valaha kiokoskodott.

A mythoszok eme bölcselmi bonczolása és magyarázása ellen már Plato felszólalt. S közelebb Grote nagyszerű görög történetében úgy írván le a hellen őskort, a mint a régi görögök hite és érzelme fölfogta, — ha — úgymond — valaki azt fogja kérdeni, miért nem emelém föl a költői leplet a

képről, a melyet vázolok, Zeuxis szavaival azt felelem, hogy hiszen maga a lepel a kép.

Hogy azon bölcselmi bonczolással, mely a görög polytheismus plastikus alakjait is a mysteriumok légkörébe viszi vissza, míg végre az egyéniség körvonalai egészen ködben folynak szét, a német mythost oly kévéssé lehet vala egybealkotni, mint azon másik, szintén egyoldalú történeti eljárással, melyet Grimm Vilmos megtámadott: mutatják a németek régibb kísérletei. Grimm Jakob előtt is ösmertek a németek egyes istenneveket, s Klopstock és mások meg is kísérelték e halvány, alakatlan neveket bevinni a költészetbe, — de nem tudván érzékíteni, egyéníteni, csakhamar fölhagytak a kíséreltetel.

A mi e költőknek nem sikerült, sikerült egy nagyobb költői tehetségnek, ki azon szellem tanulmányozásából meríté nagy föladata megoldásához az erőt, mely egykor az ő hit istenalakjait alkotta. S tanulmányai őt egészen más térre vezették, mint a melyen elődei jártak. Azok csak írott emlékekre szorítkoztak, legfőlebb is azon északi hitképzetekre, melyek a keresztyénség későbbi bevitele miatt ott inkább kifejlettek, s a melyeket némi összefüggésben fentartott Saxo Grammaticus. Grimm Jakob a mesékben, mondákban, melyek a nép ajakán maiglan élnek, s magában a nép nyelvében, szavaiban, szólásformáiban az élő emlékek bő forrására akadott. Azelőtt a nyelvészet csak alárendelt szerepet játszott, a bölcselmi és történeti

szempontok mellett a német mythologiai tanulmányokban. Grimmet nyelvtani ösmeretei vezették, mint látni fogjuk, a legfontosabb fölfedezésekre. A rokon nyelvek széles ismerete mellett senki sem bírt oly mély pillantással a német nyelv szellemébe, senki sem ismerte annyira e nyelv természetét, történeti alakulását, fejlődését. 1819-ben megjelent német nyelvtana, úgyszólván, újjáteremté a német nyelv tudományos ismeretét! Ő mutatta föl először a legnagyobb kiterjedésben — minden szójárást bevonva vizsgálódásai körébe — a német nyelv törvényeit; míg 1848-ban a német nyelv történeteiben, az általános nyelvrokonság törvényei szerint kijelölte anyai nyelve világpolgári állását. E munka a népelet legbensőbb, szellemi történeteinek mély felfogására mutat. S mindezekhez roppant szótárát kell még említenem, mely a német nyelv összes szókincsét lesz magában foglalandó. Páratlan mű az egész világirodalomban, melynek nem a nyelv törvényeit czélja megszabni, mint a francia akadémia szótárának, hanem majd minden jelentékenyebb szó történetét adván, az egész nyelvet természetes képződésében, fejlődésében követi.

A gondolat, érzés kifejezést talál: így származik a nyelv. S a ki a nyelvet, a fejlődés minden mozzanataiban, akkép kíséri figyelemmel, mint Grimm Jakob: bizonyára a legélesebben behathat népe gondolat- és érzésvilágába.

Jgy válik a nyelvtudomány a történetírás oly segédtanává, mondhatni élő forrásává, mely annak

látkörét tágítja. A rokon nyelvek ismerete által is támogatva, egybefüggést hoz be az emberiség történeteibe, miről azelőtt sejtelmünk sem volt; a néma hieroglyfák és ékiratok is megszólalnak előttünk; s egyes szavakban a képző részek tisztán elválva a gyöktől, földeríti előttünk e szók eredeti értelme, érzéki tartalma. Közelebb jutánk ekkép a nyelvek eredetéhez, a népek primitív fölfogásához, ama korhoz, melyben az érzéki benyomások uralkodtak főleg az emberi szellemen. Ez időből valók a mythosi képzetek.

Grimm a hét napjainak német neveiben is föltalálta az őshit főbb istenségeinek neveit. *) S részint egyéb szavakban és szólásformákban, melyek maiglan élnek a nép ajkán, részint a „saga“kban, mesékben, legendákban és helyi hagyományokban, ugyszólva egyes töredékekből állítva össze, fölfedezte az érintett istenek tulajdonait, tiszteit stb. Sőt a történetekben is kiismerte a pogány istenek vonásait, kiknek tulajdonait a nemzeti hősökre vonatkozó mondákban újra föleleveníté a nép képzőimé.

Visszaállítván ekkép a german istenek neveit, megtalálván azok tulajdonait, viszonyát egymáshoz, s kijelölvén párhuzamos állását más hitkörök istenségeivel, — a mythológiának egy más, talán még érdekesb phasisára megy által, midőn a mythologia, mint fennebb mondám, nem mint ilyen tartja fen többé magát, hanem mint költészet, legenda, babo-

*) Donar (Thorr), Frigg (Freyja) stb.

naság, népszokás és erkölcs. A keresztyénség ugyanis, hogy általában érthetővé tegye magát, rász szellemek rangjára süllyeszté alá a régi isteneket. „A polytheismus, mint helyesen mondja Grimm, az isteni erők egyénítésében nem ismeri a rosznak isteni symbolisálását, s a daemoni világ mélysége csak akkor kerül fölül, ha új vallás áll a régi hit természetélete ellenébe.“ Nem az alvilág kísértetei hagyják el lakaikat, hanem a felvilág, az Olymp istenei válnak kísértő árnyakká.*) S a nép, hogy hagyományait, részben legalább, fentarthassa, a keresztyén mythosz öltönyébe öltözteti azokat. A sajtóképeni babonáság tehát nem azonos a pogánysággal, csak egyes pogány szokások és vélemények fentartása az uralkodó keresztyénség ellenében. Az új egyház lovagjai harcban állanak a megdöntött istenek kísértő szellemeivel. Így alakulnak új legendák vagy a régi mondák újulnak föl változott alakban a hősökrol, a kik szörnyek ellen küz-

*) Saxo Grammaticus majd varázslónak, majd rász szellemnek és pogány főpapnak tünteti föl Odint. Thor is úgy jön elő nála, mint gonosz szellem. A francia „Chansons de Geste“ szerzői előtt Apollo rász szellem és a muzulmánok ve'dője. Sok adattal szaporíthatnám e jegyzetet, mind a középkor költőiből, mind a keresztyén atyák irataiból. A nagy közön-séget azonban tudós nyomozások kevesbbé érdekelvén, Heine kis művére utasítom olvasóimat: „Az istenek számkivetésben“, mely a Revue des deux Mondes-ban s utóbb német fordításban is megjelent.

döttek. *) E mondák, legendák a keresztyénséggel vándoroltak aztán egy helyről másra sok babonassággal, melyek nyomban kísérték az új vallás tanait, mint árnyék a testet. Figyelmet érdemlő körülmény, már annálfogva is, mert ez által is sok idegen elem, mese, monda, babonaság terjed el minden nép között, s a keresztyén népek szellemvilága ez által is szorosabb összeköttetésbe jött.

Mi éles szemmel, mennyi történeti jártassággal vizsgálja Grimm e mondákat, meséket, népszokásokat stb. Részemről soha sem éreztem inkább, mint az ő műve olvasásakor, hogy a jelen a való történet legbiztosabb kiindulási pontja. A fenmaradt hagyományokból egész tisztaságában derül előttünk föl az ő german cultus képe. S e tudós nyomozás közben nem rabja szerző semmi elvont elvnek, nem keres mesterkéltnél bölcselmi és történeti jelentéseket, a helyett concret teljességében igyekszik fölfogni minden tárgyat.

Így alakult meg a német mythologia oly roppant tudományos előkészületek s annyi évi tudós fáradozás eredményeképen. Meglehet hogy e század kezdetén, midőn a népmesék gyűjtéséhez fogott, még nem merült föl e mű terve tudósunk agyában; de e rövid sorokból is láthatja az olvasó, hogy Németország ez egyik első rendű tudósának egész élete munkássága szoros összefüggésben áll e művel.

*) Lásd: L'épopée des Animaux. Revue des deux Mondes 1853.

S ha mind e mellett is tévedt egyben és másban, mint, úgy hiszem, Lugossy úrnak is sikerült közelebb egy tárgyban kimutatni *), — csak a föladat nagyságáról, nehézségeiről tesz bizonyosságot.

Épen e nehézségek, e föladat nagysága, a mit e helyen ki akartam főleg emelni, mielőtt Ipolyi ur munkája bírálataira térnék. Ne keressen tehát soraimban senki párhuzamot író és író között. Az ilyes párhuzam hazai tudományosságunk és a németeké közötti különbségek föltüntetésére vezetne szűkségkép. A magyar író sorsa s körülményei nem oly kedvezők. A magyar író nagy erőfeszítéssel, sok áldozattal küzdi föl magát az európai tudományosság színvonalára, mihez a segédforrásokat is nagyból magának kell megszereznie, míg más országokban a segédforrások özöne áll nyitva, csak meritnie kell azokból. Említsem-e a tudományos összeköttetéseket, melyek oly serkentőleg, irányadólag hatnak; említsem-e azon irodalmi irányok rég mivelését, melyek mi nálunk csak rövid idő óta kezdenek meghonosodni? Csak az összehasonlító nyelvtan mivelését érintem. Révay, mint tudjuk, e részben is utódok nélkül maradt egész az újabb időkig, midőn Reguly utazása s Hunfalvy Pál fáradatlan búvárkodásai által nyertünk újabb lendületet.

Valóban irodalmunk sok részben mostoha körülményeit figyelembe véve, nem lehet eléggé méltányolnunk azon készültséget is, melylyel Ipolyi úr

*) Lásd az „Új magyar múzeum“ egyik közelebbi füzetét.

munkájához fogott. Tömerdek a bel- és külföldi anyag, melyet oly rövid időn egybebordott. Sikerült-e áthatni szellemével e roppant anyaghalmazt, meg-látjuk alább. Előre megjegyezem azonban, miszerint bárhogy üssön ki ítéletünk, maga az anyag egybe-hordása is már oly érdem, melyet lehetetlen el nem ismernünk.

Azt is el kell ismernem, hogy Ipolyi úr bizo-nyára nem választhatott jobb módszert, magyar mythológiája egybealkotására nézve, a Grimm Ja-kabénál, melyet fennebb vázoltam.

Minő szerencsével járt el e módszer követésé-ben, úgy hiszem, ki fog tűnni értekezésem fonalán. Addig is azonban nem hallgathatom el a fölötti saj-nálkozásomat, hogy egyéb tekintetben is nem kö-vette szerzőnk azon tudós férfiú eljárását, a kinek művét mintául választá.

Értem a közönség előkészítését.

Ipolyi úr munkájában folyvást hivatkozik a gyűjteményében levő mesékre, mondákra s egyéb efféle adatokra. Miért nem sietett azokat mindenek előtt közrebocsátani?

Ha ezt teszi, nemcsak magának több ideje ma-rad azoknak egybevetésére: hanem más írók figyel-mét is e tárgyra fordítván, némi buzgóságot si-kerül vala élesztenie hasonló gyűjtések körül; az előszavakban és kritikákban talán eszmecsere is fogott támadni, a mi előkészítette volna utóbbi na-

gyobb munkájának mind megélhetését, mind ke-
lendőségét. — Késő tanács! mondja Ipolyi úr.

Térjünk át tehát magára a munkára.

I.

Nekünk közvetlen kútfőink nincsenek: mond
Ipolyi úr.*)

Tehát Grimm példáját követve, kútfőül tekinti az élő néphagyományt, a regét, mondát, mesét, népdalt, népszokásokat, erkölcsöket, babonás hiedelmeket, előítéleteket, különös népies szólásokat, példabeszédeket és közmondásokat. S tagadhatlan, hogy ezek népünk képzelet- és gondolat-világára nem egy fénysugárt vethetnek, hogy azokban a régi magyar világnézet töredékei is lehetnek. Azonban éles kritikai pillantás képes csupán kiszemelni e töredékekből, a melyek tisztán magyar elemek, s elkülönözní ezeket mindattól, a mi a keresztyén-séggel jött közénk, a mit részint távolabb, európai érintkezésekből, részint a köztünk és körülünk lakó népfajoktól kölcsönöztünk. Ipolyi úr e kölcsönzéseket nem igen akarja elismerni, sőt azon meglepő állítással lép föl mindjárt munkája kezdetén: hogy népünknel mégmaiglan majdnem minden a régi kerékvágásban van; hogy szokásai, öltözete, eledele**), gondolkodása, természeti világnézete még nagyobbára legalább a régi, a mint

*) Bev. XV. lap.

**) Lótej.

volt századok előtt. *) S e szempontból aztán minden közmondásban, népies szokásban, mesében stb., a mi népünk közt él jelenleg, mind magyar, ős mythologiai nyomokat lát, még akkor is, ha a közöttünk és körülünk lakó népeknél ama közmondásokat, szokásokat, meséket mind föltaláljuk.

Mennyire kritikaiatlan ez eljárás, úgy hiszem, első tekintetre föltetszik mindenkinek, a ki némi jártassággal bír a történetekben. Az elvet, mely Grimm nyomozásaiban oly termékenynek mutatkozott, mindjárt munkája kezdetén túlságig viszi szerzőnk, a mi aztán szükségkép képtelenre vezet.

Ember embertől, nép néptől vészén át szókat, eszméket. E kölcsönzés, e külső hatások eredménye egy részben a belfejlődés, a haladás. Miért legyen e törvény alól, melyet örök igaznak mutat a történet, csupán a magyar kivétel? S valamint szókat, úgy egész szólásformákat, példabeszédeket is kölcsönöz egyik nép a másiktól. Igaz ugyan, hogy a mint az idegen szókkal, úgy bánik a nemzeti ajak e szólásformákkal és közmondásokkal, melyekben a nép bölcsesége akkép nyilatkozik, mint az ó világ első bölcséinek gnomáiban: — midőn átveszi, földolgozza, önszemléhez hasonltja azokat. A nyelv-tudós azonban, a történet fáklyájával kezében, hazai külsejében is fölismeri, a mi nem a népies szellem ős terméke, csak meg van honosítva.

*) Bev. XXII. lap.

Valamely nyelv szógazdagsága csak addig terjed, a meddig a népnek, mely azt beszéli, eszmeköre; s az eszmék körét a népek szükségvei határozzák meg. Elöttem kétségtelennek tetszik e tétel. Ki tagadhatja ennélfogva, hogy ha egy harczias, nomad nép áttér lassankint a földművelésre, s állandó lakást vesz és államot alkot, már életmódja változtatásával szükségkép szókat, eszméket és szokásokat veszén át azon népektől, melyek az új polgárisodásban útmutatói.

Ezt látjuk a népvándorlások után mindenütt, a hova german népek települtek, Sokszor a győzők nyelvüket is elveszítették, — egybeolvadván a legyőzött népek nyelvével. Hogy hazai nyelvünkkel ez nem történt, nem annyira azon körülménynek kell tulaj donitnunk, mivel az itt talált népek közt kevésbbé vert gyökeret az ó kor műveltsége, mint például Hispániában, Galliában, vagy épen Italiában. A normanok műveltebbek voltak a legyőzött britteknél és angol-szászoknál, midőn mint győzők másodsor vesztették el nyelvüket. De mindenütt rokon nyelvek vegyültek rokon nyelvekkel, míg a magyar nyelv egy egészen külön nyelvcsaládnak lévén tagja, idomkülönbségénél fogva sem olvadhatott egybe valamely itt talált nép nyelvével. Nem egy példa van, hogy egész magyar községek lettek németekké és tótokká és viszont: az érintett nyelvek keveredése azonban vegynyelvet nem képezhetett soha. Ez mindazáltal nem akadályozta egyes szavak átkölcsönzését. Legrégibb írott nyelvemléke-

inkben már sok idegen szóra találunk, és pedig még egészen nyersen, földolgozatlanul, át nem idomítva. *)

S mint a gyermek, úgy a nemzetek is szók által nyernek eszméket; úgy tágul eszmeükörük.

Az eszmekeölcsönzés azonban nem csupán szók, szólásformák átvételével történik. Nagyobb mértékben eszközli azt egy új polgárisodás termékenyítő befolyása, mely a régi világnézet helyébe lép s a már meglevő szavaknak is gyakran más értelmet kölcsönöz.

S egy vallás sem okozott soha nagyobb változást a népnek összes gondolat- és érzésvilágában, mint a keresztyénség, mely épen a régi pogányság érzékisége, anyagisága ellenében, mondhatni visszahatásul lépett föl. A keresztyénség ezen visszahatási oldala a középkorban fejlett ki legélesebben. A lélek mindenkép ki akar emelkedni a földi hüvelyből, a betűről a szellemre, a tényről az értelemre, az erkölcsi tartalomra, míg végre az egész világ egy roppant symbolumnak tetszik előtte. A legendákban az állatok is erkölestánítókul lépnek föl; s a galamb, az érzéki szerelem képviselője az ó világban, átszellemült a keresztyén képzelődés által, mint egy magasztos eszme jelképe.

*) Ilyenek: bratym, milost, timnuc, pokol, melyek a tót nyelvből, s angel, archangel, Michael, melyek a diákból vannak kölcsönözve. (Halotti beszéd.) Ilyenek a Margit-legendában: velóm, megvélamoztatott, nevolvás, pispek, hóra stb. stb.

A monotheismus az ó világban sem vala egészen ismeretlen; de a ki a judaeismus lényegét vizsgálja, pusztán történelmi szempontból is kénytelen elismerni azon világtörténeti előhaladást, melyet a monotheismus fölfogásában a keresztyénség által nyert az emberiség. S míg az istenfogalom szellemiebbé vált, egyszersmind erkölcsibb tartalmat nyert a jog. Innen a társadalmi viszonyok ama teljes átváltozása, mely egy tekintetre feltűnik mindenki előtt, a ki a keresztyén polgárisodást egybeveti az ókorival. Annyian voltak e különböző polgárisodások közt párhuzamot, tehetségesebb írók mint én, hogy elégnek tartom azokra hivatkozva nem vázolni az egyetemes átalakulást, melyet a keresztyénség idézett elő, csak egyszerűen említeni meg, mint elismert tényt.

Csupán a magyar világnézet maradt volna-e ment a keresztyénség ez átalakító hatásától? S a ki e hatást, mely világszerte mutatkozott, nálunk is elismeri, állíthatja-e, hogy népünk gondolkodása, sajátságos ősi fogalmán alapuló nézete maiglan a régi?

Részemről annyira szembetűnőnek tartom ez állítás képtelenségét, hogy czáfolásával sem foglalkoznám, ha Ipolyi úr munkájának, melyet épen bírálok, nagy része e valótlan tételre nem volna építve; ha például az ő magyar istenfogalmat mindazon szólásformákból, melléknevekből nem állítná össze, melyeket a magyar jelenleg az istenségre ruház. Így például az „egy élő Isten“ kifeje-

zésről, mely alkalmasint a keresztyéni hitformával csúszott nyelvünkbe *), következtet a magyar ősz monotheismusra, — mennyire helyesen, majd meg-lássuk.

Meglehet, mint fönnebb is mondám, hogy a kifejezésekben, szólásformákban, melyek a nép közt e részben divatoznak, van egy és más, a mely még régi világnézetünk maradványa; ezt azonban szoros kritika útján állapíthatni meg, a mit Ipolyi úr, tág alapú kiindulási pontjánál fogva, meg sem igen kísért. Elfogad majd mindent vizsgálatlanúl, s következtetéseket von abból, a mit vizsgálat nélkül elfogadott. Ezen eljárás kész engem e kérdés bővebb vitására.

Halandó alakban jelent meg e bűnös világnak az idvezítő. A kik e magasztos eszmében hisznek, nem vádolhatnak tiszteletlenségről a keresztyénség iránt, ha mint történetíró, csupán világtörténeti fejlődésében tekintve e helyen az eszmét, azzal szövöm tovább értekezésem fonalába mit nem rég egy jeles katolikus író szintén megmutatott**), miszerént akijelentett valás igazságai is ily külfórmában jelentek meg az egyes népeknek. Mindenekelőtt a judaeismus által közve-títve válik érthetővé a keresztyénség, majd a görög-római pogányság külsőségeit ölti magára, hogy lénye-

*) Hartvicus írja Gézáról, hogy e népet az *egy* isten tiszteletére akarta vinni stb.

**) Sepp: Das Heidenthum und dessen Bedeutung für das Christenthum.

gét, szellemét elfogadtassa. A törvény szigora egyfelől, melyet Kálvin és Knox követői megint életbeléptettek, a puritánság — ó-szövetségi emlékezeteken alapszik; míg a cultus ama ragyogása, mely az isteninek közvetítésére a művészeteket is segédeszközökül használja, azon derűit világnézlettől van kölcsönözve, a mely vallássá emelte a „szép“ élvezetét. A londoni és edinburghi komolyan-néma vasárnapok, az ünnepek eme judaealisálása egyfelől, s másrésztől a vidor nép örökös processiója ünnepnapokon délelőtt templomba, délután mulatóhelyekre: mind oly színezet, mely a régi korból van kölcsönözve. S Grimm, a mint láttuk, még részletesben kimutatta, mint maradnak fen a keresztyénségben a régi hit ősmaradványai, átalakulva, érzéki közvetítéssel, a régi istenek személyiségét a szentekre és hősökre vivén által, részint rossz szellemekké súlyosztva azokat. A régi hitregék mesékké, a mondák legendákká alakulnak, s a pogány cultus egy része mint babonáság tartja fen magát.

Mindezt jól tudja Ipolyi úr; de nem látszik tudni, a mire már Grimm figyelmeztethető, hogy e mondák, legendák, mesék és babonás szokások is nyomon kísérték a keresztyénséget a középkorban a megtérített népekhez, mint ama régibb, zsidó és görög-római elemek, melyekről az elébb szóltam.

A középkori mondák, hitregék, legendák és babonák ennél fogva bőven folytak nálunk is, mindaddig, míg e hitregék, legendák stb. folyamának, épen a magyarság középeit, részint más irányt adott, részint gátot vetett a protestantismus terjedése. Ugyanazon

szellem, mely Németországon a Schlegelek romantizmusát megbuktatta, első történeti föllépésekor is ellenségesnek mutatkozott mindaz iránt, a mi csodás, s az ész ítélőszéke elé vont mindent, a mi nem az evangéliumban találta forrását.

De míg maga a keresztyénség is kétségkívül sok idegen elemet hozott közénk, részint sok új monda, legenda keletkezésére adott alkalmat, a mikkel mindjárt krónikairóinkban találkozunk, s a miknek egy részét hasztalan törekszik Ipolyi úr nemzetünk őskorára vinni vissza:*) egyéb csatornákról sem kell megfélekednünk, melyek, külföldi érintkezéseinknél fogva, folyvást nyitva állottak a szellemi közlekedésnek. Említsem-e majd kelet, majd nyugót polgárosító befolyását, s az olasz cultura kétségtelen hatását az Anjouk alatt? Említsem-e végre a keleti befolyásokat már a keresztes háborúk alatt, melyekben magyar hősök is vettek részt, s majd a török uralmat, a mely alatt oly hosszas ideig voltak hazánk egyes részei.

S míg a mondák egy része inkább helyhez és időhez van kötve, különösen a népmesék azok, melyek leginkább vándorolnak egy helyről másra, nem lévén sem helyhez, sem időhez kötve. Ugyanazon mesékkel, csekély változtatással, gyakran a legtávolabb népeknél találkozunk. A Talliá-ról szóló nápolyi mesét példáid fölataláljuk mind a németeknél (Dornröschen), mind a francziáknál (la belle au bois dormant). S hogy

*) Vannak a melyek bibliai mintákra és a melyek közös európai legendai alapokra utalnak.

magunkra térjek, Henszlmann Imre, több száz különféle idegen népmesét vetvén egybe a magyarországiakkal, melyek Gaal, Majláth és Erdélyi gyűjteményeiben vannak, úgy találta, hogy a magyar mesékben általánvéve kevés az eredetiség, s csak bizonyos, módosított, többször előforduló alakban és az előadási modorban áll az. „Sehol sincsenek — úgy mond — oly szövevényes, annyi különféle meséből összeszei'kesztett mesék.“*) S a magyar mesék egyik jellemvonásául emeli ki, hogy aránylag több oly elem van azokban, mely az arabok ez er egy éjé-ben is előfordul, mint a német mesékben.

Henszlmann cikkei, melyek a Szépirodalmi szemle több számában jelentek meg, nem kerülték el Ipolyi úr figyelmét. Ő azonban a hasonlatból, mely

*) Henszlmann egybevetéseiből csak a következőket emelem ki: „A láthatlan királyfi“ (Erdélyi 6. sz.) megvan Griromnél 133. sz. a. Az üveg-balta is közel rokon a Grimmek gyűjteményében levő 50-dik mesével. A „Három beces dolog“ egészen megegyez az „Ezeregy éjben“ az Ahmed királyfi és Bazi Banu tündérleány meséjével. „A gróf-kisaszszony“ (Erdélyi 2. sz.) ugyanazon mese, mely a Grimmféle gyűjteményben „Räuber-Bräutigam“ név alatt fordul elő. „A koldus ajándéka“ című mesét (Érd. 12. sz.) mind Scliottnál (20. sz. a. a csoda-ajándék), mind a Grimmféle gyűjteményben föltaláljuk (Tischleindeckdich, 36. sz.). „Az ördög rémülését“ (Gaal, 3. sz. a.) egészen föltaláljuk a „Tugendschule“ című gyűjteményben, mely a múlt század elején jelent meg Nürnbergben; föltaláljuk a lengyelek Twardowszky-ról szóló meséi közt is. — Magyar szépirodalmi szemle. Kiadta a Iíisfalyú-társaság, 1847.

meséink és a külföldi mesék közt gyakran meglepőleg mutatkozik, nem következteti az idegen származást. „E hasonlat — úgymond — mindenütt előfordul, s így minden nép elkölcsönözte volna egymástól, de végre kitől?”

Részemről nem tagadom, hogy a legtávolabb élő népek meséi közt is fordulhatnak elő egyes véletlen találkozási pontok. Már Humboldt megjegyezte középázsiai utazásában, hogy a mi ős hagyománynak tetszik, gyakran nem egyéb azon benyomás eredményénél, melyet bizonyos helyek, természeti tárgyak látása tesz az emberre. S ki kétli, hogy hasonló helyek és természeti tünemények hasonló képzetet ébreszthetnek különböző népek közt? Csak azon óriás árnyakat említem, melyek a nap feljöttével roppant kőszirtekké változnak: mennyi rokon tartalmú mondára adott ez alkalmat minden népnél. Egyes képekben még inkább feltűnik a hasonlat. A hóra vagy tejre csöppent vér például oly képe a női arcz szépségének, a mely a mongoloknál szintűgy előfordul, mint a német mesékben. De ha hasonló benyomások hasonló képzetet költhetnek az emberi szellemben: nem kell-e viszont csak az éghajlati különbségeknek is külön, saját tyrust adniok a képzelődés műveinek? Vessük egybe csak a keleti és európai költészetet; vessük egybe a déli és északi népek irodalmát. Mennyire saját színezettel, jelleggel bír mindegyik. Amint az írók a világ legtávolabb részeiben hasonló gondolatra jöhetnek, így a népek képzeteiben, eszméiben is föltaláljuk ugyan e rokonságot: de valamint e mel-

lett kimutathatjuk a plágiumot az irodalomban, úgy vagyunk arra nézve, a mit a népek kölcsönöznek egymástól. E részben biztos kiindulási pontokat találhat az ítéset. Így azon mesékre nézve, melyek a köztünk élő idegen népiségek közt szintúgy megvannak, mint nyelvünkön, nem valószínű-e a kölcsönzés, ha e meséket határainkon túl is föltaláljuk azon népeknél, melyek a köztünk lakó idegen ajkú népekkel vérrokonok? Egyébiránt is nemcsak egyes világrészek tűntetnek föl különbségeket; minden nép szelleme hord magán bizonyos bélyeget, a mely megkülönbözteti más népektől.

Grimm éles szeme azonnal észreveszi a nápolyi mesékben, a mi római *), s a german mondákban, hitregékben, a mi celta stb. Az európai mythologok tisztán elkülönzik a görög-római, german, celta, szláv mythoszt. „Kétségekívül, — úgymond Maury Alfred, Franciaország egyik tekintélye e szakban, — vannak regék, mondák, mesék, melyek a Himalájától kezdve, minden népnél ismételve előfordulnak, de viszont vannak tisztán görög-latin, celta, german, skandináv és szláv eredetűek is.“ Hogy különösen csak a meséket említsem, a görög és római írók sokszor érintik azon „anilis fabula“-kat, melyek alkalmasint mindenüvé elvándoroltak, a hova az ó-világ míveltsége kiterjeszkedett. Grimm Apulejusnál és Luciannál is talál ily mesék nyomaira. *) A keresztyén egyházi írók is emlékszenek azokról. ... S mi nagy kiterjedést vőn

*) Előszava a Pentameronehoz.

a german hit- és mondakör! Átmentek, mint tudjuk, töredékei Britanniába, Franciaországba, néha egész a déli részekig elhatva, a hol a római elemek uralkodtak túlnyomólag. Még a szláv mondákba, mesékbe stb. is keveredtek german elemek a görög hagyományok mellett, melyek nagyobb befolyással voltak azokra. Ha mindemellett e különböző elemeket Monier közelebb egy művében egybezararta: méltán megróttá a francia ítéset. *) Ki fogja mondani, hogy Ipolyi úr is helyesen cselekvék, midőn szintén összarararta a magyar mythológiában mindazon elemeket, midőn, ugyszólva, nem is akar elismerni európai, idegen befolyást, azon, hiúságunknak hízelgő állítással igazolván nézetét, miszerint: „a magyarság oly élénk erélylyel nyilatkozott e téren, melyet hazánknak nevezünk, hogy gyakran nemzetünk fogadtatá el nyelvét, szokását stb. a köztünk lakó népiségekkel.“ **)

Nem vizsgálom, mennyi adatot lehet fölhozni az ellenkezőre, a Döbrentei által úgynevezett visszamagyarosodás történetére. Mindenki át fogja látni, hogy ha a köztünk lakó népiségek a magyarságba olvadtak: ez épen azt mutatja, hogy szükségkép tömegestől vette föl a néphit az idegen elemeket. Mert lehetlen föltennünk, hogy a nyelvcserevel valamely népfaj egész szellemi világa azonnal átváltozzék; hogy a megmagyarosodott helységekből a dajkák azonnal

*) Athenaeum français jan. 13. 1855.

**) Bcvez. XXIV. lap.

megszűntek volna mesélni, s az öregek és az átváltozott új ivadék közt egyszerre szakadt legyen meg minden szellemi közlekedés.

Bizonyára soha sem nyilatkozott erélyesebben a magyarság azon népfajok irányában, a melyek közt élünk, mint a german szellem nyilatkozott a középkoron át, midőn lassanként a szlávokat tömegestől olvasztá föl magában, s a celta elemeket, melyek Németország több helyén beszögellettek, egészen fölolvasztá. Az erély ily élénk jelenségei mellett sem bírt a németség minden szláv és celta elemet végkép kiirtani. Megvannak azok maiglan, s különösen a celta befolyásról nagy elismeréssel nyilatkozik Grimm. Senki sem érzi inkább a german elem fontosságát; a múlt dicsőségének emléke senkit sem lelkesít inkább, mint Németország ez első rendű tudósát, a ki, midőn az összehasonlító nyelvtudomány kimutatta egyes nagy népfajok rokonságát, egy vala a főbbek közül, a kik a mívelt emberiség nagyobb részét indogermánnak nevezték el. S halljuk, mit mond e nagy german a celta mythológiáról, midőn a nemzeti őshit eredetét kutatván, ez idegen elembe ütközik! „A mi a celta vallásból fönmaradt, úgymond, töredékességben is magasabb értelmi míveltségre mutat, mint a minővel a német és skandináv mythológiában találkozunk.“ Mennyire ellentétben van ez elismeréssel Ipolyi úr eljárása, a ki mintegy becsületbeli dolognak tartja a köztünk és körülünk lakó népek befolyását eszmekörünkre elvitatni, mert hiszen, úgymond, a magyar nem volt oly léleksze-

gény*), hogy azok meséire, mondáira, babonáira szorult volna! Tehát Ipolyi úr ne tudná, mily solidaritásban áll a népek szellemi fejlődése; hogy a mint ember embertől, úgy nép néptől vészén át eszméket, képzeteket. A mívelt görög hit fogalmainak egy részét míveletlenebb népek, trákok, pelaszgok stb. közt kell keresnünk. A sémi ajkú és áriái népek mythológiájában is mennyi a kölcsönvett, egyik és másiknak saját typusa mellett!

A történetnyomozó föladata elkülönzeni, a mi valamely nép hitkörében kölcsönvett, hogy kimutathassa, a mi eredeti. Ez után indult nagybecsű nyomozásaiban Röth. **) A magyar mythologiai nyomokat is ez után lehet vala tisztába hozni. Ipolyi úr azonban a fentebb érintett hibás elvből indulva ki, nem is akar különböztetni, s úgy bánik a nép közt talált mesékkel, mondákkal, szokásokkal, mint a közmondásokkal. A közmondásokat kivonatban egybeállítja, minden tárgyról, összeszedi például mindazokat, a melyekben előfordul az „isten“ név és így szól: ime ezen meg ezen tulajdonokat köti össze az ő magyar mythologia az istenség fogalmával, keveset törődve azzal, hogy az idézett kifejezések közt nem egy van, a mely minden népnél általános, ami kölcsönvett sőt épen keresztyén.

Mi kevésbé tudja, vagy inkább, szeretem hinni, akarja elkülönzeni Ipolyi úr az ő hit élő forrásaiban,

*) Bevez. XXIV. lap.

**) Gesell, der aegyptischen und zoroasterischen Glaubenslehre.

ami valóban magyar, attól a mi idegen: leginkább mutatja az Attilára vonatkozó hősmondák tárgyalása. E mondák körül már az idegen forrásokat lehetetlen vala ignorálnia; de az idegen elemeket itt sem igyekszik elkülönzeni a kán-magyar töredékektől, sőt mindazt, a mi az európai népek hősregéiben e nagy világhódítóról fenmaradt, közös alapon és kölcsönös érintkezésből keletkezett közös bün-magyar-germ an örökségnek állítja. *)

Mindenek előtt feltűnik, hogy szerzőnk a román hagyományokról e hősmondák tárgyalásában egészen megfélekedett. A román hagyomány Attilának a polgárisuk, s a german hagyomány a barbár fajok iránti viseletére vonatkozik. Thierry Amadé éles szeme mind a kettőt szorosán megkülönbözteti a magyartól. S irodalmunk történetírójának is föltűntek e különbségek a különböző népek hagyományai-ban. „A dolog — úgymond Toldy, — az egy historiai alapnál fogva egy: a mondák jelleme azonban a népek és költők külön egyéniségénél fogva különböző.“ **)

Ipolyi úr a germán hagyományban kiismerhetni véli hősünk eredeti vonásait. ***)

S Toldy kimutatja, hogy például a német eposz Eteléje minden egyéb csak nem Attila, a mi felfogásunk szerint. „Rüdiger, úgymond, Etele kérője, Krimhildának kilátást nyújt, hogy királya talán keresz-

*) Magyar mythol. 159. lap.

**) A magyar költészet története.

***) Magyar mythol. 159. lap.

tyénné is lesz. S valóban látjuk is őt lakvárosában hitvesével misére menni! A nagylelkű Etele álnokul magához hivatja a Nibelung-hősöket, s őket a vendégjog tapodásával megöleti; s pedig a hitvese régi sérelméért állandó boszút hunjaira bízva; ő maga gyáva, a türethetlenségig passiv, valóságos statista király, míg hunjai is csakugyan bajnokokhoz méltatlanul küzdenek. E passivitáshoz férfiatlan pulyaság szövetkezik: s midőn Hildebrand Krimliildát összekonczolja, hitveséérti boszuállás helyett csak panasza és könyei vannak.“

Ki ismer e vonásokban a húnmagyar hagyomány Eteléjére?

De menjünk tovább!

Ha a mesékben, mondákban, melyek a nép ajakán élnek, lehetnek a magyar őshit töredékei; vannak viszont olyanok is, a melyek kétségtelenül magokon viselik az idegen származás bélyegét: még inkább föltűnik ez idegen eredet írott emlékeinken. Krónikairóinkban Ipolyi úr főleg csak classikus irodalmi kifejezéseket lát, főleg a hol kedvencz eszméje, az ős magyar monotheismussal ellenkezőleg „dii immortales“, „scythica numina“, „ex multis deabus una“ stb. fordulnak elő. Ellenkezőleg nem látja a bibliai emlékezéseket és középkori általános legendái nyomokat. Anonym s utána több krónikairónk Izrael népe vándorlásával teszi párhuzamba őseinknek e földre érkezését; s az ígéret földéről, választott népről szólnak, mihez igen közel feküdt a „magyarok istenének eszméje.“ E történeti nyomok szerint, ha

nekem is szabad föltevésekbe bocsátkoznom, midőn annyi hypothesis bírálásával foglalkozom, későbbi eredetűnek hiszem az érintett kifejezést, hogysen azt az ős magyar monotheismus igazolására védokul elfogadhatnám.

S irodalmunk későbbi korszakában még kevesebb eredetiséggel találkozunk. Krónikásainknál, egyes mondákat *) és legendákat kivéve, — még főleg a kép, színezet, hang az idegen, az általános középkori: irodalmunk későbbi magyar termékeiben már az anyag is többnyire kölcsönvett. Csak verses regényeinket említem. Wolff, a regény általános történeteiről Írván **), azt mondja többek közt: „hogy soha sem volt a költészetnek oly valódi népvándorlása, mint a középkorban s az azt követő időkben. Most is átültetik a népek irodalmuk termékeit kölcsönösen; de a forditmány a hazai nyelven is csak idegen termék marad.“ Azon időkben, melyekről szólok, valódi néptulajdonná lőn elsajátítva az idegen. Egyes mondakörök, csekély változtatással, a nemzeti mondák és történetek szelleme szerint bejárták egész Európát. A különböző felfogás, egészben véve, nem tőn igen nagy módosításokat, mert a főbb fogalmak, nézetek és szenvedélyek ugyanazok voltak Európaszerte. Hogy az európai mondakörökből hozzánk is

*) Például a szarvasróli monda, mely a hunokat vezérli, egészen gót eredetű. Lásd Thierry Amadé Attiláját, Szabó Károly ide vonatkozó jegyzetével.

**) Alig. Gesell, des Romans von dessen Ursprung bis zur neuesten Zeit. Von O. L. B. Wolff, Jena 1850.

szivárogtak át egyes mondák, kétségtelen. Toldy említi különösen az óriás Lóránt tetteit, melyeket Mátyás királyunk, Galeoti szerint, még gyermek korában hallgatott. „A regényes költészet — mond szintén Toldy — a XVI. században nálunk is sok illatos virágot hozott, de azok ide majd mind idegen földről plántáltalak át.“ Regényes költészetünk forrásait főleg a középkori európai nagy mondakörökben, részint a Gesta-k és Bocaccio Decameronjának fordításaiban találjuk fel.

Kevés kivétellel forma és anyag egyaránt idegen volt e szerint irodalmunk kezdetén. Majd görög-latin minták lettek nálunk is uralkodókká.

Az irodalom hatását az életre kellene megtagadnunk, ha el nem ismernők ez idegen elemek befolyását a magyar nép gondolkodás-módjára. Újabb időkben nincs mű, mely annyi kiadással dicsekedhetnék, mint verses regényeink egy része, mi nagy elterjedésükről és népszerűségekről tesz bizonyosságot.

Minő volt e művek kétségtelen befolyása: oly kérdés, mely szintúgy érdekli, a ki a magyar mythologia töredékeit nyomozza, mint irodalmunk történetíróját.

Ipolyi úr fölöslegesnek tartja e hatást nyomozni, miután idegen elemeket népünk fogalmaiban, képzeleiben nem akar elismerni, elvül állítván föl, hogy a magyar világnézet az jelenleg is, a mi volt századok előtt.

S a mint egybezavarja az előttünk fekvő mű a magyar és idegen elemeket: szintoly kevés érzéket

tanúsít az ősinek, eredetinek kiismerésében, szemközt azzal, a mi későbbi származású, s nem a népképzelem alkotása.

Irodalmunk, fájdalom, nem mutathat föl példányokat a népköltészet azon korszakából, mely a műköltészetet más nemzeteknél is megelőzte. Nincsenek néprománczaink, balladáink a hegedősök korából, népies typuszsal, magyar mondatartalommal, melyekben a nyelv még darabos, de erőteljes, pezsgő, jellemző, a verselés még szabálytalan, a rím tökéletlen, többnyire csak assonáló, s nyelv és verselés mégis oly kellemes hangzású, mert önkéntelenül utánozza a természet nesztét s a dalnak azon esését, melyet csupán a nép ajakéről tanul el a költő. Ama tisztán objectiv költészetről szólok, mely minduntalan drámai dialogokba csap át, s melyben a forma művésziatlenségeért az előadás közvetlensége, egyszerűsége és naivsága oly bőven kárpótol.

Hasztalan keressük e vonásokathazai költészetünk legrégebbi maradványaiban, a verses krónikák és históriás énekek száraz krónikái hangjában, mely a történet dolgok hosszadalmas és egyhangú előadásához tartja magát, s a népies dallam hiányát művésziőbb verseléssel nem pótolja, legfőlebb is stereotyp fordulataiban mutat némi műgondra.

Közelebbi időkben azonban, ama visszahatás folytán, mely a classikus formák uralkodására szükségkép következett, a nemzetiségek fölébredése s a kor democrata irányai által is elősegítve, annyira fejlődésnek indult a népies költészet; s mióta különösen

Goethe a szerb dalokra fordítá a németek figyelmét, a népies mondák, epikus költeményeknek annyi gyűjteménye jelent meg majd minden európai nyelven, hogy elég alkalmat nyújtottak tanulmányozásra, mind forma, mind anyag tekintetében.

E tanulmányokat nem igyekvék megszerezni Ipolyi úr.

Csuda-e aztán, ha az anyag egybehordásában sem járhatott el azon kritikával, melyet ohajték vala; ha példáid nem látszik tudni, hogy a mi a reflexión átszűrve jelen meg Tompánál, nem lehet népies; s hogy a gyermekesség Lisznyainál oly kevéssé gyermetegség, mint a dagály nem népköltészet, hanem fölfútt buborék, mely a kritika legkisebb érintésére szétfoszlik, nem hagyva semmi tartalmat. S hányszor hivatkozik szerző Tompa és Lisznyai költeményeire? hányszor teszi ránk azon benyomást, hogy csinált virágokra tart tarlózatot élő virágok hiányában!

Valóban szerzőnk mindent elkövet, hogy az anyagokat, melyek a magyar mythologia alkotásához szükségesek, szaporítsa. Ezért von be vizsgálódási körébe oly adatokat, melyek nem állják ki a kritikát, s talán ez anyagszaporítási vágyból utasítá vissza minden európai érintkezés befolyását.

Ipolyi úr azonban csak az európai hitkörök, mondák, mesék befolyását vonja kétségbe: az ázsiai mythoszokat oly szoros összeköttetésben látja az általa úgynevezett magyar mythológiával, hogy azon hitkörök befolyásával minden lépten nyomon találkozunk.

Térjünk tehát a mű ezen oldalára!

II.

Mivel újabb időkben, előbb a romantikusok által adott lendületre, s aztán a philologiai vizsgálódások folytán legtöbb történt külföldön az ázsiai mythoszok ismertetése körül: Ipolyi úr is azokban bír legtöbb ismerettel. „Ott kelle, úgymond, meritnie, a hol legbővebben foly az eredeti kútfő.“ *)

S az ellen magában nem lehet kifogás.

Az emberi szellem nyilatkozataiban mindenütt tudunk találkozási pontokat kimutatni. Az emberiségnek szintúgy megvannak a világtörténetben mutatkozó öszhangzó lélektani törvényei, mint az egyes embereknek. S mint az összehasonlító nyelvtan, úgy az összehasonlító mythologia sok dolgot világosíthat föl, a mi iránt nem valánk azelőtt tisztában. A solidaritás az összes emberiség külön családai közt elvitathatlan tény: az elv áll, csak az alkalmazás iránt lehet kérdés.

S ebben, úgy tetszik, könnyen tévednek a tudósok.

Maury Alfréd megjegyzé nem rég, hogy az ázsiai mythológiák míveltévé főleg a közelebbi időkben, hamar készen vagyunk azzal az okoskodással, hogy minden mythologiai képzet Ázsiából jött azon népfajokkal, melyek onnan népesítették Európát. Mindig szokásban volt, főleg a németeknél, a szerint, a mint egyik vagy másik nép tanulmányozására fordítá valamely nagyobb szellem a közfigyel-

*) Bevez. X. lap.

met, nem csak a vallásos, hanem egyéb intézményeket is majd Egyiptomból, majd a görögöktől származtatni. A szanszkrit tanulmányok végre Indiába vezették vissza minden hitnézet eredetét. S mythologjaink előtt ekkép minden idegen növénynek tűnik föl Európában; s a legfőbb istenfogalmaktól a dajkák meséjéig mindennek az indiai és egyiptomi pantbeonból kell származnia.

Tagadhatlan, hogy az Ázsiából jött népek némi elemi hitfogalmakat hoztak magokkal, melyek jkzősek lehettek mindnyájokkal, de az is kétségtelen, hogy van tömérdek rege, monda, hitnézet Európában, melynek nem felelnek meg keleti regék, mondák stb. Ezen csak az kétkedhetnék, a ki azt vitatná, hogy az Ázsiából elszakadt népek szelleme, képzelődése megszűnt volna működni ama népek újabb lakhelyén. A történet ellenkezőt mutat. Azon solidaritás mellett, melyet kész szívvel elismerek, mindenütt föltűnik a különféleség is az egységben. Azt látjuk, hogy a mint egyes emberek, úgy egész népek is külön jellemmel, saját egyéniséggel bírnak, s e különbségek szellemök mindennemű nyilatkozataiban, vallásos képzeteikben is föltűnnek. „Minden mythosznak megvan saját légköre, minden vallásos mysteriumnak saját perspectivája.“ Innen a különbségek már az óvilág hitköreiben is. Az ind és egyiptomi, a sémi és áriái hitkörök, egyes találkozási pontok mellett, roppant eltéréseket mutatnak. Sőt a közös forrásból származó mythoszok is merőben különböző irányban fejlődhetnek elágazásaikban,

különböző körülmények közt. Mutatja az ind és zend vallás kifejlődése. Az utóbbi rász szellemekké változtatta az ős istenek neveit. A devakból lettek a clevek, divek. S minél inkább eltérnek egyes népek bölcsőjüktől, hol az első benyomásokkal első fogalmaikat vették, minél ellenkezőbb éghajlat alá, minél különbözőbb természeti viszonyok közé jutnak: annál inkább elmosódnak az eredeti benyomások, annál gyérebben tűnnek föl a hasonlat vonásai vallásos nézeteikben. Ide járul, mint szintén nevezetes tényező, az eredeti életmód és társadalmi viszonyok változtatása, például ha a nomád nép állandó lakhelyet választ.

Mindezen tekintetek nagy megfontolással intenek eljárnunk a mythologiai párhuzamokban.

Ipolyi úr erre nem volt ügyelettel.

A mily kevésbé hajlandó a körülünk fekvő népek befolyását elismerni, kikkel ezredév óta élünk együtt: annyira elragadja őt mythoszalkotási heve ázsiai párhuzamaiban, úgy hogy, sokszor, úgy szólván, semmiből teremti a magyar mythoszt, a keleti mythoszok képére és hasonlatára, azon elmélet szerint, így s így van ennél vagy amannál a keleti népénél, tehát így kell lenni nálunk is.

S ugyan e párhuzamok néha meg ellenkező tulajdonságba is ragadják. A Toldi-monda eredetiségét, azt hiszem, kézzel foghatólag megmutatta báró Kemény Zsigmondi) Ipolyi úr addig keresi a hasonlatokat

*) Megmutatja Kemény, hogy semmi köze a mi Toldinknak a hitregei Herakleszekkel, Rustemekkel. Ezeknél már szü-

minden világrész hősmondáiból, míg végre a magyar hősről minden saját, magyar népies szint, a történeti

letésőknél kezdődik a rendkívüli, a csodás, mintegy előjelül a dicsőségnak, mely életüket körülsugározza. A mi Toldink csak „erős vastag gyermek“ volt, mint Ilosvai írja. A Herakles-mondakör hőse továbbá groteszk alakú csodalényektől, szörnyektől menti meg az országot; főszerepet játszik e mondakör hősnél a harang, mely világtörténeti egyénné avatja a helyi nevezetességgel bíró hőst, ki e fölött erotikus irányban is bámulatra ragadja a világot. A mi Toldi Miklósunkra mindez nem áll; merő accrobatai próbatétek férczeletéből állanak a fölöle szóló mondák. S még csak babonás, phantastikus, természetfölötti téren sem mozognak e mondák a középkori lovagregények példájára. Miért? Épen mivel Toldi Miklós, a helyett, hogy csak jelképes személy volt volna, oly határozott egyediséggel birt, hogy épen ennél fogva a róla keringő mondakört a nép nem olvaszthatta egészen saját szellemébe, s költészetével nem alakíthatta át teljesen. A hős jellemvonásai részben eszményítés nélkül szállottak reánk. Kemény mindezt a mondakör taglalásával megmutatja. A hős pályája kezdetben a legnagyobb mértékben népies. Nem így aztán. „A népköltészet, úgymond Kemény, ha semmi korlát közé nincs szorítva, ha szabad szárnyakon röpkéd, hőset, kinek vitézségéről mondakört teremt, nem szereti egy helyhez kötni, s mindig csak egyénekkal állítani szembe. Mert az idegen világ és a nagy tömegek elleni harcz, az ismeretlen helyzetek, a csodás viszonyok, az egyének tömeggeli küzdése, annyi ingerrel hat a nép gyermeteg phantasiájára, hogy hősmeséibe legkönnyebben ezen elemeket vegyíti. S hogy Toldinál ilyest nem használt, jele, miként közvetlen adatok által gátoltaték, melyek a mondák keletkezésekor még frisek s nem a homályos régiségből átszállongók voltak. Különben Toldi, azon idő szerint, melyben költeték, egyedül vert volna szét görög, tatár vagy török csapatokat s bejárta volna az ellenség földjét, mégpedig

monda minden egyéni vonásait eltörölve, az ókor kalandor hőseinek, egy Heraklesz, Rustem stb. tipikus alakjában tűnik az föl.

De halljuk Ipolyi úr elméletét, melyre építi mythologiai párhuzamait.

„A magyar mythologia — úgymond Ipolyi úr — ős mythoszi eredeti elemekre mutat. Közel az emberiség eredetéhez, az első kezdet s honba visznek föl nyomai. S ez őshon felőli nézet pedig az ezzel összefüggő ősnép és nyelv kérdésére vezet. *) Mi ez őshon hollétét illeti: a „geognostikai hypothesisek — mond folytatólag — Ázsia azon földvonalát jelölik ki az emberiség őshonának, mely nyugotról keletnek vonulva a régiek Atropateneját, Baktrián át, Himáláját mint Perzsiát foglalja magában a közte létező térrel.“ Itt keletkezett szerző szerint az ős nyelv, melyről azt mondja hogy az a szanszkrit vagy azzal legközelebb rokon. Itt keletkezett tehát az emberiség ős vallása is. „S a hindu ős emlékek legbiztosabban vezetnek egy ily mythologiai kezdet nyomaira.“

S mi ezen ősvallás?

Szerző szerint a monotheismus, mely aztán konkénti elhalványulásával a pantheismus, polythe-

genialis földtani pontatlansággal, mely János vitéz kalandjait oly népies színezetűekké teszi. De mellőzve ezeket, kétségtelen, hogy Toldi élményei közül olyakat szemelhetünk ki, melyek népiéteuek, s oly jellemvonásokat, melyek tisztán egyediek stb.“ — Lásd Kemény érdekes cikkét az 1854-ki Di-
vatcsarnok jan. 15-ki számában.

*) Bevez. XXXIX. lap.

ismus és természetiszteletnek adott helyet, egész ama végső elaljasodásig, midőn az ember a durva, értelmetlen magia, sabaeismus, állattisztelet és fétisben keresi üdvét. *)

S mivel igazolja szerző, hogy a monotheismus volt az ind ősvallás?

A hindu nép legrégebb vallási könyvei, úgymond, egyedül az ősi monotheismust, az egy ős lényt (ek-hun-asha vagy ek-isha, mely nevet szerző összeköttetésbe hozza a magyar isten névvel) ismerik.

Lássuk mennyiben áll ez.

Az ind vallás legrégebb Írott ős forrásai a Vedák, s ezek közt legrégebbnek tartják az ind régiségek nyomozói a Rig-Vedát, melynek eredete még az ind nép őshazájába vezet vissza. S mit találunk ebben? Hymnusokat a természetelemek, mint megannyi külön istenség, dicsőítésére. Ott találkozunk ugyan a később kiképzett háromság főbb személyeivel, még akkor Indra, Varuna és Agni név alatt. Ezek mellett azonban egész csoportja tűnik föl az isteneknek, kik szembetünőleg természeti elemek, s részint azonosak ama három főistenséggel, részint alájok rendelték vagy függetlenek azoktól. A nap, néhány csillag, ritkán a hold, a hajnal, zivatar, felhő, egyes folyamok mind megannyi isteni hatalom, kiket Sleeman tanúsága szerint maiglan a kültermészetben imád az ind. „Az ind szellem, — úgymond Lassen, az ind régiségek egyik legalaposabb nyomozója, —

*) Bevez. XXXVIII. 1.

oly erősen a természet befolyása alatt állott a legrégebbi időkben, hogy az isteni lények szükségkép a természeti elemek jellemét viselik eleinte. A vedai istenek közül csak kevés erkölcsi, szellemi fogalmat képviselő lény van. Általában a legrégebbi Vedák gondolatvilága még igen gyermekes és homályos. Még csak nem is szellemek a vedai istenek, hanem a természet külső tüneményei, melyek érzékeinkre hatnak. Az istenek magok is enyészetnek vannak alávetve.“ *) Az őś erő, őślét fogalma, melyből sokan monotheismusra következtetnek, a Vedák későbbi részeiben tűnik föl, s a vallásbölcselem útján jóval utóbb fejlett ki a Vedanta-philosophiában. Nem egyéb ez őśléný az elvont, üres létnél. Nem monotheismus, melyben az isten lényegileg különvált a világtól. Az ind hitbölcselemben az isten csak a világ csirája, azonegy azzal, nem bir külön személyiséggel. A monotheismusban az isten szabadon teremti a világot: az ind hitbölcselem szerint Brahma maga alakul világgá. Ez isten csak annyiban egységes, a mennyiben minden a mi van, az ő töredéke. Hogy később e fogalom szellemibb tartalmat nyert, úgy hiszem helyesen vélekedik Wuttke **), ha a keresztényiség és izlam befolyásának tulajdonítja.

*) Indische Alterthumskunde von. Ch. Lassen, Bonn 1843.

**) Geschichte des Heidenthums in Beziehung auf Religion, Wissen, Kunst, Sittlichkeit und Staatslehen v. Dr. A. Wuttke. II. Band. Bresslau.

Az ind források tehát ellenkezőt mutatnak, mint a mit Ipolyi úr fölállít.

Tévedését annak kell tulajdonítanom, hogy nem vizsgálta az ind vallás történeti fejlődésének külön stádiumait, s a lét azon egységét, melyre később emelkedett föl a brahmin szellem, tekintő kiindulási pontul, holott az egy későbbi, egy magasabb fejlődés fokozata.

Nem is lehet különben.

Az emberi szellem fejlődésében mindig a részletekről emelkedik az általános ismeretére. Ez a szellemi fejlődés törvénye. A zsidó vallás s még inkább a keresztyénség egy fensőbb világtörténeti fokozatot képvisel, melyre, mint az épen idéztem tekintély helyesen fejezi ki, bizonyos paedagogiai előzményeken által juthat el az emberiség. Azon institutiókat értem, melyeket az egyiptomi papságtól von Mózes, hol hitbölcselemi utón már kifejlett Arnun-Knef eszméje *); azon növelést értem, melyre negyven év vala szükséges ama nagy törvényhozónak, míg egy egészen új ivadék nőtt föl, minden más néptől elkülönözve, — s a mely növelés szintiúgy előkészítő' a kedélyeket a „kijelentett igazság“ fölfogására, mint a görög bölcselem, végkifejlésében, előmozdítá a keresztyénség terjedését.

Kétségtelenül a ki a véges korlátolt egységet az egyetemestől nem képes megkülönböztetni, a ki

*) Geschichte unserer abendländischen Philosophie v. Dr. Eduard Rütli. I. Band. Mannheim, 1846.

monotheismust lát ott, a hol például valamely néptörzs csupán egy isteni hatalmat, ezt vagy azt az állatot, ezt vagy azt a folyamatot avagy égi testet tiszteli, — ez értelemben nyomaira találhat az úgynevezett természeti állapotban élő népeknél is az egyistenűségnek; csak azt ne higyiik, hogy e néptörzsek a monotheistikus istenfogalomnak csak sejtelmével is bírnak. Nem a számszerinti egységben áll a monotheismus lényege, minélfogva az isten csupán azért egy, mivel nincs egy második vagy harmadik, hanem abban, hogy az istenség oly általános lét, oly feltétlen, szabad szellem, a ki nélkül és a kin kívül semmi sem lehet. Az egy isten-imádás a míveltség legalább fokán inkább hiány, szellemi szegénység, mint magasabb fokozat. Jól jegyzi meg Wuttke, hogy a ki a számból ítéli meg az isteninek értékét, többre kell becsülnie azon néger törzset, a mely csupán egy — kígyót imád, a sokistenű görögöknél.

A természeti állapotban élő népeknek a szellem lényegéről, s így a valódi egységről sem lehet fogalmuk. Csak a véges és pedig az érzékileg fölfogható tárgy létezik rájuk nézve, nem képesek a tárgyak sokaságát egyetemben fogni föl. Igaz, hogy már a sokistenűség bizonyos fokozatán is mutatkozik hajlam az isteni hatalmakat egy rendezett egészbe foglalni össze egyik vagy másik isten fensősége alatt. Ez azonban mindenütt csak lazul egybefüggő csoportozat, nem élő egység. Zeusz például a többi görög istenek fölött soha sem volt korlátlan egyedül a hellen mythologiában. Sok hitrege maradt fen az istenek egy-

más közti czivódásiról; sok példa Zeüsz iránti engedtlenségre. S ha valamely költő egy ily hitregét választott műve meséjéül, tetszése szerint bánhatott azzal, Zeüsz avagy más istenek iránt ébreszthetett rokonszenvet, a nélkül, hogy a nép vallásos érzelmeit sértette volna. *) így fordítá Aeschylusz Prometheoszában Zeüsz ellen a rokonszenveket. S a jó szellemek alakuló hierarchiája mellett ott van mindenütt a rossz szellemek csoportozata: az alakuló egység ellenében kifejlik a dualismus elve.

„De, úgymond Ipolyi úr, egész néptörzsekről értesítettünk, a kiknél maiglan ezen egyszerű ős tisztelet (értem a monotheismus) létez.“ S hivatkozik Sonerat keletindiai utazásaira. Nem olvastam e művet, de ellenében sok más művet idézhetnék, melyek mind magok az indek, mind a mellettök félvad állapotban élő törzsek vallási fogalmairól épen ellenkezőt tanúsítanak. Hivatkozhatnám Lassen tekintélyére; megemlíthetném, hogy Grote, midőn a polytheismus élő, naiv hitéről bennünket meg akar győzni, épen Keletindiára utasít bennünket, s kimutatja, mennyire betű szerint kell ott venni a természetelemek, folyamok stb. imadását.

Újabb időkben, utazások következtében, rendkívüli kiterjedést nyertek immár a nép- és földrajzi ismeretek. Nincs míveltségi állapot, melyen egy vagy más népet nem ismernénk, s pusztá szemlélődés helyett tapasztalatok után szerezhetünk meggyő-

*) Lásd Grote művét Görögország történeteiről.

zódést mindazon műveltségi fokozatokról, melyeken az emberiségnek át kelle mennie, míg az úgynevezett természeti állapotból polgárisodásra jutott. S ez átmeneti állapotban sehol sem találkozunk monotheizmussal. Az indiánok úgynevezett „nagy szelleme“, tudomra az egyedüli adat, melyet az ellenkező nézet pártolói föl szoktak hozni. Valóban különös föltennünk e szegény indiánokról, kik közül némely törzsek tízig alig tudnak olvasni, hogy a „végtelen“ fogalmával bírjanak. Egy jeles munka, mely az ameiákai valóságokról nem rég jelent meg, minden kétséget eloszlat e részben. S már Wuttke megmutatta, hogy az érintett nagy szellem csak valamely hatalmasabb daemon, egyes törzsek főszelleme, melynek csupán a törzsi büszkeség ad más törzsek istenei fölött elsőséget; s hogy tulajdonképen e nagy szellem, mely majd minden törzsnél más nevet visel, gyakran nem is egyéb egy elhunyt hatalmas főnök, vagy törzsatya védszelleme.

Azt látjuk, hogy az ember, a mint először megjelenik a természetben, a körülie levő tárgyak teljes ismerete nélkül, a hatalmas természeti elemek ellenében merőben passiv. Mint a gyermekben lassanként ébred föl a személyiség öntudata a külvilág ellenében. S ha előbb a természeti tárgyak uralma alatt állott, most szembe állítja személyiségét a kültermészettel, s lassanként az egyéni szellem küzdi föl magát uralkodó hatalommá. Ha addig a kültermészet tárgyaiban találta ismét istenét, most már szellemben kezdi keresni, de nem általános szellemben, a mit

még nem tud fölfogni, hanem a véges alanyban, az egyes szellemben. Az emberi lélek e szerint, ifjúsága szilaj öntudatában, az ellenkező tulságba esett. S harczt áll elő a kül és beltermészet meghasonlása következtében. E korból valók Osiris és Tüfon és a titánok harcztai. Később végre általános isten-fogalomra emelkedik a lélek — a pantheismusban, melyben még a természet és istenség nincs különválva; s a sokkal magasztosabb, fensőbb monotheismusban, hol az istenség, mint általános végtelen szellem tűnik föl, mint minden anyag és szelleminék legfőbb ősforrása.

Az utóbbi két fokozatot a vallásbölcselem utján éri el az emberi szellem, mint a kifejlődés legfőbb fokát. S rendesen ott közelítették meg e fogalmat a régi világ népei, a hol kifejlett papi rend foglalkozott azzal. Így fejlett ki Indiában az ő Brahma eszméje, mint az ind háromság, Egyiptomban Amun-Knef eszméje, mint az isteni négység ősforrása.

Az előadott fejlődési fokozatok szerint először is a pusztta természeti tárgy tűnik föl, hatásában, istenként az embernek: például valamely folyam, a nap vagy félelmes állat stb. Az ember önkéntelenül hajol meg a hatalmas természeti tárgyak túlnyomó befolyása alatt. Ez a nyers természetimádás, a természeti tárgyak istenítése.

A mint a lélek kiemelkedik e passivitásból, azonnal érvényesíti akaratzogát. Azelőtt a természeti tárgy így szólt mintegy az emberhez: én istened vagyok! Most az ember fentartja magának e vagy ama tárgy istenként elismerését. Így szól

mintegy ahhoz: légy istenem, én annak ismerlek el! *) S jeleül, hogy a tárgy, a melyhez ekkép szól, kiemelkedik a mindennapi, profanus dolgok köréből, valamely külső jellel jelöli azt meg. Szemet fest annak, kóczot, avagy egyebet aggat arra megkülönböztető jelül. Ez a fetisismus, melyben e szerint már némi alanyi elem is nyilatkozik. A tárgyilagos isteni hatalom nem pusztá lélektelen, physikai hatalom többé, hanem már némi szellemforma; véges és anyagi ugyan még, de a jellel, melylyel megjelölték, kiemelkedett mintegy a többi véges és anyagi dolgok közül. Szóval közeledünk a szellemibb tartalmú s a manismushoz. A fetisismus tehát már egy magasabb, bár igen naiv formája a vallásosságnak. Nem csak az alanyiség nagyobb kifejlése, a melyet fölteszel!, tanúsítja ezt, hanem azon viszony is, melyben az ember a míveltség ezen fokozatán istenéhez áll. A nyers természetimádó vallásos érzelmének alapja többnyire a félelem. A fetisimádó már bizalmasabb lábon él istenével; lakában, tűzhelyén tartja, ételt ad annak, megtisztogatja, s ha nem engedelmeskedik meg is veri. Elismerése nélkül nem volna isten, tehát megkívánja, hogy szolgáljon neki. Az egyéniség érdekébe, szolgálatába vont védistenség.

Szellemibb tartalmat nyer továbbá az isteni fogalom a samanismusban. Az alany átviszi mintegy szellemiségét a természet tárgyaiba, melyek az-

*) Lásd Wuttke idéztem művét a pogánység történeteiről. I. köt.

tán meglelkesülnek. Ezek azonban még sem valódi szellemek, csak árnyalakok, tér és idő által korlátolt lények, melyek nem való célok, határozott eszmék szerint működnek, hanem csak a szellemiség legal-sóbb fokozatán tűnván föl, önkény, szeszély, esetleges ösztön szerint. Szellemiségöket, személyiségöket a polytheismus fejt ki tisztábban. Hogy azonban mind e mellett e fokozaton már szellemibbé vált a vallásos tisztelet tárgya; hogy az ember szellemét mintegy átvitte a kültermészetbe: mutatja a holtak leikeinek tisztelete, mely szoros összefüggésben áll a samanismussal. Míg a fetisimádó magát a bálványt imádja, itt már a bálványok csak jelül szolgálnak, hogy szent a hely, a hol állanak, mert valamely isteni hatalom, daemon lakozik ott.

Ezek szerint a vallásos fejlődés következő fokozatait állíthatni föl:

- a) nyers természetimádás,
- b) fetisismus,
- c) samanismus, vagyis daemonok cultusa;
- d) polytheismus, mely aztán hitbölcselemi utón pantheismussá fejlődik, és végre
- e) monotheismus.

Hogy e történeti fejlődés fokozatait nem önkényesen állítám föl, mutatja a népek míveltsége, melyeknél egyik vagy másik cultust inkább kifejlödve látjuk.

A nyers természetimádást leginkább a vadász törzsek közt találjuk föl, kik rendesen a míveltség legalsóbb fokán állanak. A fetisismus a partlakó,

halász népek közt honosabb. A daemonok tisztelete végre a pásztor — nomád népeknél van leginkább elterjedve. *)

Néhol az átmeneti korszakban levő népeknél, vegyesen találjuk a különböző fokozatokat. Így jelölik a fetisizmusból a samanizmusba, s erről a polytheizmusba átmeneteit közös jelenségek. Valamint az is megtörténik, ha valamely nép nem önállóan fejlődik, hanem a műveltségben sokkal előhaladottabb népekkel jó érintkezésbe, hogy a túlnyomó idegen szellemi befolyás következtében egyik és másik fokozatot elugorja, s vallás tekintetében tüstént a műveltség magasabb fokára jut. Ily befolyással volt az izlam és a keresztyén monotheizmus a mongolok egy részére.

A mondottakból immár következik:

1. hogy Ipolyi úr megfordította azon rendet, melyet az emberi szellem fejlődésében tapasztalunk, midőn a monotheizmust vette az indek ős vallásának, melyből aztán elaljasodás után esett az emberiség a durva magiába, sabaizmusba, állattiszteletbe és fétisbe. Mily egybezavarása az eszméknek!

2. hogy az Ipolyi úr által fölhozott okoskodások és adatok egyaránt alaptalanok lévén, a magyar ős vallás sem lehetett monotheizmus.

A miket Ipolyi úr a magyar „isten“ névnek a szanszkrit e s h a-ból származtatására nézve mond, melynek értelme: ez vagy az, tudniillik a leghatá-

*) Lásd Wuttke többször idéztem műve első kötetét.

rozottabb létező: a nyelvtudósokra bízom megítélni, mennyiben egyez a nyelv törvényeivel származtatása. Fejtsék meg azok, mennyiben helyes főnevet idegen gyökből magyar igehatározó raggal (ten = ad formám: itten miszerint az isten név semmivel sem tenne többet, mint itten) képezni. Részemről csak egypár történeti ellenvetésre szorítkozom.

Mindenek előtt megjegyzem, hogy igen önkényes Ipolyi úr azon föltevése, mintha az ő e s h a j a régibb származású lenne az isten név jelentésére a szanszkrit nyelvben a deva-nál, mely devből származván, fénylőt, ragyogót jelent, s ekkép a fényes eget vagy mennyet jelenti. A nyelvek története már magában megczáfolná Ipolyi úr állítását, ha nem állana is, a mit fenebb mondók az ind vallás fejlődési stádiumairól, miszerint az elvontabb isteni fogalom csak utóbb a Vedantafilosóphiában fejlett ki. A népek legősibb szavai concret fogalmat fejeznek ki. Ipolyi úr itt is megfordítván a fejlődés rendét, elvont fogalmat jelentő szóval nyitja meg az emberi mivelődés történeteit. S ezt azon ténynyel szemközt teszi, melyet Lassen után maga is kiemel: tudniillik, hogy az indogerman népek mindnyájan a d e v-ből vették az isten nevezetet. Így lett Z e üsz, Deus, Tius stb. Mi következik ebből? Az, hogy mikor az indogerman népek külön váltak az ős szanszkrittól, deva volt még e nyelvben az isten neve. S Ipolyi úr kedvéért föltevén, hogy kezdetben őseink is együtt laktak a szanszkrit néppel, kérdem, őseink vagy az indogerman népek váltak-e meg előbb az ős-

hazától? Az összehasonlító nyelvtudomány bizonyára ellenünk dönti el e kérdést. A nyelvi eltérések, ha meg is engedjük az egy ős nyelvet, a különszakadás után fejlődtek ki szükségkép. S mivel ez eltérés inkább a nyelv idomában, mint anyagában mutatkozik: föl kell tennünk, hogy az indogerman népek jóval tovább éltek a szanszkrit nép közelében, míg a nyelv szerkezetében teljesen kifejlett a hasonlat, mint a mi őseink, kiknek maiglan fenmaradt nyelve más rokonságra utal. S különös, hogy mégis a korábban elszakadtak vették át Ipolyi úr szerint a tisztább istenfogalmat, melynek — éppen mivel tisztább fogalom, — szükségkép későbben kellett kifejlenie.

Ipolyi úr bizonyítási módja, mint látjuk, a nyelv kérdésére vezet bennünket.

Az ős vallás kérdésével szoros összeköttetésben van nála az ős nyelv kérdése.

Ipolyi úr erre minduntalan visszatér, s nagy kiterjedésben úzött etymologizálása e téren alapszik.

Vizsgáljuk tehát munkáját ez oldalról.

III.

Az ős-nyelv kérdése, mely szintoly kedvencz eszméje Ipolyi urnák, mint az ind ősvallás, — e kérdés, mondom, a nyelvek eredetének kérdésével függ egybe.

Mellőzöm a meddő bölcselmi okoskodásokat. A ki e részben alapos tájékozást kíván, olvassa meg Grimm Jakob értekezését a nyelv eredetéről.

Annyi kétségtelen, hogy minden gondolható történeti tudás föltételezi már a nyelvek létezését.

Kétségtelen, hogy nyelvet egyes ember nem alkothat, az már a társas együttélés eredménye.

S ha föl is állítjuk egy ős-nyelv létezését: kétségtelen, a mit e részben Hunfalvy Pál állít, hogy mihelyt külön háznépek állottak elő, melyek különböző helyekre vetődtek egymástól, e külön lakás külön természeti hatásoknak tette ki őket, mi által növelésök, s így nyelvek is szükségkép különbözővé vált. A rokon háznépek, törzsek, mond folytatólag jeles nyelvtudásunk, okvetlenül addig éltek egymás közelében s távol nem rokon háznépektől, törzsektől, míg nyelveik bizonyos közös jelleműekké váltak. Ennél fogva föl kell vennünk, hogy mind a sémi, mind az indogerman, mint az altaji népek és nyelvek külön-külön helyeken alakultak; különben a nyelvek különbségeit nem tudnók megfejtetni. S ha minden nemzet legősiebb történetei okvetlenül rokon nemzetek közelében folytak le: a magyar nemzet legősiebb történeteit sem kereshetjük se a sémi, se az indogerman népek közt.

Mit akarnak tehát történetnyomozóink, kiált föl Hunfalvy, a kik oly helyeken keresik őseink nyomdokait, a hol a történetek világánál egyedül indogerman vagy sémi nemzeteket látunk? Mit akar Ipolyi úr, kérdem én, midőn az ind nép közt keresi mythológiánk ősforrásait?

A magyar mythologia ősfogalmainak kérdése a magyarok őshazájának kérdésével függ egybe.

S erre, egyéb források hiányában, csupán az összehasonlító nyelvtudomány felelhet.

Hogy a nyelvrokonság nem egyes szavak, hangok egyezésében, nem a nyelv anyagában, hanem szerkezetében, idomában keresendő, eléggé kifejtette nálunk Hunfalvy Pál.

S a nyelvrokonság az úgynevezett ural-altaji népekkel hoz bennünket legközelebbi atyafiságba.

Nem szenved ugyan kétséget, hogy az emberi orgánumok azonságánál fogva a nyelvek anyaga is sok hasonlatot mutat; s igaz, hogy a világ valamennyi nyelvei kölcsönösen fölvilágosítják egymást: de jól jegyzé meg már Fábián, hogy az ő vagy tőnyelvről csak akkor lehetne sejtelmünk, ha valamennyi nyelv szavai meglesznek előttünk fejtve; jól mondja Hunfalvy, hogy a hasonlítás törvényei azt parancsolják, miszerint valamely nyelvet elsőben is azzal hasonlítsunk, a melynek rokonsága előttünk nemcsak az anyag, hanem az idom tekintetében is bizonyos. A rokon nyelvek vizsgálata nélkül egy nyelv szógyökereiről sem lehet beszélni.

S Ipolyi úr mythologiai rendszere nagy részint ellenkező nyelvészkedésen alapszik. Majd egy indogerman, majd egy sémi nyelvben keresi egyik és másik magyar szó gyökerét: az ural-altaji nyelvekhez, nyelvészeti párhuzamaiban, fölvilágosításaiban csak igen ritkán, mondhatni kivételesen, folyamodik. Megesik, hogy a hol egy rokon hangzású és értelmű

szó valamely altaji nyelvből, más által figyelmeztetve, megüti fülét, azt legfőlebb jegyzetben említi meg, míg a munka szövegében más, nem rokon nyelvcsalád köréből igyekszik kiokoskodni egy vagy más őszavunk értelmét. A mit az isten név magyarázatánál látunk*), ugyanazt tapasztaljuk például a táltos név fejtegetésében, melyet ismét a hindu tat (= az, amaz atya) gyökből származtat, a mit aztán rokonságba hoz az egyiptomi Tóth-tal, sőt Phtah istennel és a kaidéi Thaute-val stb. **) Szükség volt-e e név jelentésének keresése végett megint Indiába mennie Ipolyi urnák, midőn például Hunfalvy fejtegetéseiből tudjuk, hogy a finn nyelvben taitaa = tudni-t jelent, s taitaja annyi mint tató, tatós, melyet a különböző nyelvjárás majd tátosnak, majd táltosnak ejthet, mi e szerint tudóst jelent? Ipolyi úr ezt nem tudván, miután előbb idegen nyelvek körében kereste e szó jelentését, utóbb mintegy maga is kételkedve eljárása helyességén, azon ingatagságnál s ide s tova kapdosásnál fogva, mely általában jellemzi nyelvészkedését, azon hibába esett, mely a rokon nyelvek nem tudása miatt szinte kikerülhetlen, hogy a mi nyelvünk módja szerint elemez kölcsönvett szokat; s a tátos nevet még a magyar szájtátóval (tát, táté = dőre stb.) is igyekszik

*) Jegyzetében olvassuk, hogy Reguly figyelmeztette őt, miszerint a cseremisiz nyelvben esta = csinálót, teremtőt jelent.

**) Magyar myth. 463. lap.

magyarázni. Így tesz a tatár név magyarázatával is, melyet a magyar tatar (honnan: tatározni) névből származtat, mennyire helyesen, meglátjuk alább. Legyen elég ez egy két példa sok helyett. Ha szerzőnk minden szóelemzését bonczolni akarnók, hasonló vastagságú könyvet kellene írni.

Midőn azonban Fábián és Hunfalvy után föllítám azon elvet, mely magában is értetik, hogy valamely nyelv szógyökereiről csak a rokon nyelvek vizsgálata után mondhatunk helyes Ítéletet: egyiránt távol vala tőlem, azt akarni állítani, hogy nyelvünknek saját gyökszavai nincsenek, és azt vitatni, hogy valamely nemzet csak a rokon nyelvekből kölcsönöz. Ily purismussal egy nyelv sem dicsekedhetik. Minden nyelvben vannak nemcsak ősrokon szavak, melyeket közös fészükből hoztak magokkal a népek; minden nyelv von és vészén föl folyvást más népek nyelvkin-cseiből idegen szókat, részint egészen felolvasztva, bizonyos szabályok szerint átídomítva, magához hasonítva. Van eset, hogy tömegestől és pedig nyersen, földolgozatlaníul sajátítja el az idegen szavakat. A német nyelvnek, mint Stier Theofil mondja, tized része idegen eredetű. Nem is említem a vegy-nyelveket, az olaszt, francziát, spanyolt és angolt stb. Miért képezne e szabály alól csupán a magyar kivételt, rokonaitól távol, mindenfelől idegen elemektől környezve? Az etymologia dolga vizsgálni, minő törvények szerint honosítá meg az idegen szavakat a honi ajak.

Ügyelt-e Ipolyi úr e törvényekre szószármaztatásaiban? Megfelel-e például az etymologia törvényeinek, ha szerzőnk az ördög név utósó szótagát a szanszkrit *d* évből származtatja, s hogy a rokon hangzást kihozza, az idegen névből előbb magyar többest képez, s e többest veszi aztán által egyes jelentéssel (devek = dök = dög)? E kérdések eldöntését nyelvtudósainkra hagyom.

En csak némi általánosságokra figyelmeztetem ismét Ipolyi urat, melyek úgy hiszem minden történetnyomozó által szem előtt tartandók, a ki a nyelvtudomány fátylójával keres világot, a hol egyéb történeti nyomok az őskor szürkületében elvesznek szemünk elől.

Mindenek előtt föltűnt előttem, hogy a mint munkája kezdetén fölállítá Ipolyi úr ama képtelen állítást, miszerint a magyar világnézet egy egészen új hit és polgárisodás fölvetelével, ezredéves súrlódás és idegen elemekkel érintkezés mellett sem változott mind c mai napig: úgy a magyar nyelvre nézve sem akar európai kölcsönzéseket elismerni; s valahányszor oly szóra akad, mely például a szláv nyelvekben egészen föltalálható, tagadja a kölcsönzést s vagy valamely rokon hangzású ázsiai gyökszóra, vagy — a hol ilyesre nem talál, — egyszerűen az ős nyelvre utal, melyről már fenebb szóltam. Így a pokol név magyarázatában a 381-ik lapon, így a nyavalya származtatásában.

Másik hibája Ipolyi úr nyelvészetének, hogy többször az idegen nyelvek teljes ismerete nélkül

nyelvészkedik, egyes szavak, szótagok pusztá hangzása után indulva, s keveset törődve azzal, hogy ugyanegy hangzású szó különböző eredettel s értelemmel bírhat különböző nyelvekben.

Oly pontra jutottam, mely Európa-szerte egyik gyöngye oldala volt mindazon történetnyomozóknak, a kik több képzelőtehetséggel bírtak, mint nyelvtudományi jártassággal. Oly baj, mely minden nemzetnél előfordult, habár nem is kapott annyira erőre, mint nálunk. „Úgy látszik, írja többek közt Schmidt Julián, hogy az összehasonlító nyelvtudomány ropant széles körének fölfogására csak kevés, egészen sajátságosán alkotott fő van hivatva, s hol erre nincs eset, könnyen élez és képzelődés pótolja az ismeret hiányát. Egy téren sem találkozunk annyi hivatlan kísérletével. Bámulatos készséget fejtettek ki a kombinálásban, mely nem igen enged Creutzer mythologiai „visioi“-nak; s gyakran valamely szónak rokonhangzása különböző nyelvekben, a mi talán csak esetleges, a legvakmerőbb következtetésekre vezetett.“ Nem is lehet különben. Hiszen alig van szó, melynek megfelelő, rokon hangzású szavat nem találnánk a világ valamely nyelvében. S ily nyelvészkedéssel aztán meg lehetne mutatni, hogy például az angol közigazgatás Arábiában veszi eredetét, mert ott is vannak sherifek; hogy a czelták közel rokonai az assyr-babyloniaknak, mert náluk is volt Bél isten; hogy az esztek egyenesen Kasmírból jöttek, mert Vanneumne náluk a dal istene, s Kasmírban a nők Vonemun (üdvözllet) dalával kő-

szöntötték Hügel urat; s végre hogy magunkra térjek, ha egy kis nemzeti hiúság is belejátszik a képzelem működésébe, meg lehet mutatni, hogy a magyarok mintegy 3000 év alatt a Nil kezdetétől fogva legészakibb Lapplandig, s az Indus folyó és chinai birodalomtól fogva Afrika és Európa legnyugotiabb pártjáiig uralkodtak, s ők voltak az egyiptomi, a hellen, a római műveltség alapítói s a keresztyén vallás legfőbb terjesztői. Mindezt komolyan, egy munkás élet összes tanulmányaival támogatva, vitatta Horváth István. Szerinte csak Chinába és Keletindiába nem hatottak őseink; minden egyéb műveltség tőlök származik. *) S ime Ipolyi úr kiebb terjeszti birodalmunk határait. Keletindiai érintkezéseket állít föl nemzetünk őshazája gyanánt; sőt Deguignesnek Klaprot óta sokak által megczáfolt **) téveszméje folytán a hiongnu nép által még a dunaiakkal is érintkezésbe hozza nemzetünket. ***) Az által, hogy Horváth István eljárását több esetben megfordítja, nem kevesebbé válik helyessé eljárása. Horváth István ugyanis a magyarból származtat minden műveltséget a chinai és keletindiaiin kívül: Ipolyi úr ellenben, a keletindiai műveltséget is bevonva vizsgálatai körébe, az összes keleti nyelvek egyes szavaiból építi föl mythologiai rendszerét. Így látjuk ugyanazon

*) Lásd az Új magyar múzeum 1865-ki III-ik füzetét.

**) Lásd nálunk is közelebb Fejér György munkáját: A kunok eredetéről.

***) Magyar myth. 403. lap.

vallás papjait majd tibeti (bonczok, lásd garabonczok), majd zsidó (rabbi) névvel nevezni el, mely utóbbi még egy perzsa szóval párosul, hogy Ipolyi ír szerint robonbán legyen. *) S míg a legnagyobb kiterjedésben űzi a keleti, nem rokon nyelvekkel a párhuzamosítást; míg magyar mythológiája töredékeit minden keleti nép szóhulladékaiból szedi össze: azt hiszi, hogy a magyar nyelv, mely ily hajlammal bír fölvenni tömegestől idegen szavakat, a mint ide jöttek őseink, azonnal megszűnt e tulajdonnal bírni, — kölcsönzést ezentúl csak kivételesen ismer el Ipolyi úr.

S ha a szószármaztatásban általán véve nem lehet pusztá hangrokonság után indulni, ha csak merő szójátékot nem akarunk űzni: még könnyebben tévedésbe jutunk a tulajdonnevek magyarázásában, melylyel pedig leginkább foglalkozik a nyomozó történet. Ha nem tudnók a hunok azon szokását, hogy széliében használtak gót neveket: a tulajdonnevekből következtetve, nem jutnánk-e azon eredményre, hogy a hunok is german eredetűek voltak? Hasonló szokásról értesít bennünket Pallas a mongoloknál, kik szintén szeretnek idegen neveket venni föl, mint Brigadir, Kapitán, Griska, Babbei stb.; s következtet-

*) Bán a persa nyelvben *custos, custos limitis*. Így macsói, szörémi, horvátországi bán. Lásd Hunfalvy nyelvtudományi értekezéseit. Ipolyi úr érintett szószármaztatását pedig lásd: Magyar mythol. 470. lap.

hetjük-e ezekből, hogy azon népek, melyektől e neveket kölcsönzök, közös eredetűek a mongolokkal? Ázsia földabrosza tele rokonhangzású, de azért idegen származású nevekkal. Ezért nem lehet a nevek magyarzásában a priori okoskodni. Ide járul, hogy míg a hangrokonság semmi összefüggésben nem levő tulajdonnevek közt is megvan: addig viszont egyes neveket annyira eltorzít, átalakít az idegen ajak, hogy több esetben épen nem ismerünk azokra. S jól mondja Hansen *), hogy minél régibb valamely nyelv, annál önkényesebben bánik az idegen tulajdonnevekkel. Legyen elég említnem, mint bánt Herodot az idegen szavakkal. Nem csuda, ha Niebuhr és Hansen mongol rokonságot lát például a fenmaradt néhány skiitha szóban, míg ugyanazokból médpersa rokonságra következtet Anquetil du Peron és Zeusz. A hellenesített persa nevek hangzását csak azóta kezdjük sejteni, mióta a régi zend forrásokot megnyitotta a nyelvtudomány. S a byzantinusok mennyire ferdítették el a régi magyar tulajdonneveket, mi különbözőleg olvassa azokat csak Jerney és Szabó Károly!**)

Vége, ha egész szavak ha-

*) Ost-Europa nach Herodot mit Ergänzungen aus Hippokrates von Dr. A. Hansen. Dorpat, 1844.

**) Constantin porphyr. szerint a magyar hét nemzetségsége nevei: „Neke, Megere, Kurtugermat, Tarián, Genach, Kare, Kasé. Szabó Károly olvasása szerint: Nyék, Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kár, Káz. Jerney szerint ugyan e nevek: Nyaka, Mejjere, Kürt gyomra, Tarja, Könyök, Kar, Kéz.

sonlata után sem indulhatunk egész bizonyossággal nyomozásunkban, mennyivel könnyebb a tévedés, ha egyes szótagokra tartunk etymologiai vadászatot. Nem ok nélkül mondja tehát Grimm*), „sajátsorsuk van a tulajdonneveknek, minél fogva egyéb szók mértékét nem alkalmazhatni azokra.“

Az etymologia csak segédtudománya a történetírásnak; fölvilágosíthat egyet és más, de a hol ethnographiai és egyetemes történeti ismeretek nem támogatják, legfőlebb is csak hypothesisekre vezethet bennünket, mikből nem szabad történetet csinálni.

Hogy a mythológiákban a névmagyarázat fontos szerepet játszik: kétségtelen.

Lássuk, hogy járt el Ipolyi úr a tulajdonnevek sz ármaztatás ában.

Szerzőnk a tatár név gyökét majd a tat mythoszi névből származtatja, s tehát szanszkritból — mely szó, mint láttuk, már a tatos név magyarázásában szerepelt nála; majd tatai tájszónkkal hozza összekötetésbe, a mi rász, rongyos, hitvány, alávaló embert jelent. Innen tatarozni = megfoltozgatui. S mind a mellett, hogy ilyen megvetést fejez ki e szó, azt hiszi szerző: „hogy világosan kivehető óriási tulajdonokra vihetők vissza e szó maiglan fentartott értelmei.“ S mivel igazolja ezt? A szokásos szó-lásformákból: vigyen el a tatár stb. Ha meg-

*) M. O. Haupt's Zeitsch. 1843. III. 1. 145. lap.

gondoljuk, hogy hasonló szólásformák vitték rá szerzőt, miszerint a nyavalyából, fenéből, ocsmányból is mythologiai fogalmakat csináljon, ezen nem csodálkozom. Minden áron magyar mythológiát akart alkotni. De csodálom, hogy nyelvtani hozzávetéseiből történeti következtetéseket is von; csodálom, hogy a magyarnak tulajdonítja a tatár nép elnevezését, azt hívén, hogy a tatárok a mi elnevezésünkre egész készséggel fölvtették tulajdonnévül e megvetést jelentő melléknevet, sőt utánunk az egész világ elfogadta azt. Hogyan tévedhete szerzőnk ily önkényes magyarázatokba, midőn történeti, sőt alapos etymologiai fölvilágosítások is állhatták előtte? A tatár nevezet, mint tudjuk, a XIII. századtól fogva lett ismeretes Ázsiában, s onnan szivárgott át Európába, Csingiszkán hadjárata óta, kinek anyja tatár törzshöz tartozott, s a kinek legjobb katonái tatárok voltak. Hogy a tartaros névvel, mint Ipolyi úr véli, semmi köze e névnek: már ezért sem szükséges mutogatni. A görögök nem ismerhették e nevet, de a tatárok sem ismerhették a görög tartarost, mikor először föltűntek a kínai történetekben. A tatár név—írja egy régi kínai történetíró, Nyeou-Gang-Sieu, ki 1007—62 körül élt, — igen régi eredetű. Karamsin *) állítja, hogy a persa és arab történetírók nem ismerik e nevet, csak a mongolt. A név eredetét illetőleg pedig úgy vélekedik, hogy ezen kínai szótól ered az: ta-ta, mely szomszédot jelent; vagy Kar-

*) Geschichte des russischen Reichs III. B. Nro 160.

pini szerint *) hasonló (Tatár) nevű folyótól származik, melyre aligha illik Ipolyi úr rongyos epithetona.

Idézhetnék több hasonló adatot is Ipolyi úr művéből. Azonban ez adatok közül néhány úgy is előfordul, ha majd a mű részleteire térvén, vizsgálni fogom, mi tehát Ipolyi úr szerint a magyar mythologia.

Akkor az is még inkább ki fog derülni, hogy szerzőnk nem helyesen cselekvők, ha a németek példáját követve, valamint mythologiai párhuzamaiban, úgy származtatásaiban is többnyire a szanszkrit népet vette kiindulási pontjául. Szintoly tévedés, mint Otrokocsié és másoké, kik a zsidó nyelvből indultak ki őstörténeti nyomozásaikban, a mit Ipolyi úr több helyen kárhoztat. A német nyelvet rokonsági kapcsolatok fűzik a szanszkrithoz, s e rokonság nem csak a nyelv idomában, hanem anyagában is minduntalan föltűnt. Kétségtelenül a mi nyelvünkben is vannak indogerman szavak, a szanszkrit tanulmányok ennél fogva hasznosak reánk nézve is. Hasznosak e nyelv rendkívüli tökélyeinél fogva is. Mindenek előtt kell azonban mívelnünk a rokonabb, uraltáji nyelveket. E téren tőlünk, mint e nyelvcsalád legmíveltebb tagjától, várhat jogosan legtöbbet Európa. Így egészíti ki egyik irodalom a másikat, — a magyar a többi európai népekét, így támogathatja irodalmunk egyik ága a másikat, — a nyelvészet a nyomozó történetírást.

*) Voyages en Bergeron p. 38.

De ideje egybevonnom értekezésem fonalát.

Azt hiszem, a mondottakból is eléggé kitetszik, hogy Ipolyi úrnak kétségtelen érdemei vannak a magyar mythologiai nyomok gyűjtésében; de kitetszik egyszersmind, hogy ez adatok egybeállításában nem járt el azon kritikával, melyet a nyomozó történetírótól várhatánk.

Ebből következik, hogy ingatagnak kell lennie azon épületnek, mely a kritikátlanul egybehordott anyagokon, ily tágalapú mythologiai párhuzamokon és oly helytelen nyelvészkedésen alapszik.

Erről azonban máskor, — ha úgy fog tetszeni tisztelt hallgatóimnak, kiktől ezennel bocsánatot kérek, ha hosszasan fárasztám figyelmüket.

II.

ALTÁJI PŰRHUZAMOK*)

I.

Mi volt a magyarok ősvallása?

Alapjában nem lehetett más, mint azon hunszittya népeké, melyek a történet kezdetétől fogva ugyanazon téreken mozogtak, honnan, hagyományaink és a legrégibb történeti nyomok szerint, őseink e földre jöttek. A vallások története tanúsítja, hogy azonegy éghajlat alatt, hasonló természeti benyomások közepeit, egyforma életmód mellett, a műveltség ugyanazon fokán egyképen alakú a népek vallásos szemlélete. H e r o d o t skythái s a húnok, avarok és bolgárok például mind saját, egyéni jellemvonásokkal jelennek meg a történetekben, de, különbözéseik daczára is, annyira közös jelleggel, mely egy tekintetre szembetűnik. Különösen feltűnő e

*) Magy. akad. évkönyvek IX. köt. IV. darabja.

hasonlat, ha vallásukat egybevetjük. Érdekes és tanulságos párhuzam, melyből magából eldöntő következtetést vonhatnánk eldődeink ősvallására.

Az újabb idők azonban egy tudományt alapítottak meg, mely a nyomozó történetírót még távolabbi időkbe vezeti vissza; s külön családokban csoportosítván a népeket, kimutatja e népcsaládok ősi fészkeiket, és szavaik ős értelmében föltárja előttünk a népek ős világnézetét. A hasonlító nyelvtudományt értem, mely a szanszkiát és zend nyelvek tanulmányozása által a szanszkrit és zend nép közös honába vezette vissza a történetírót, s ez őshonban keresi és találja föl Európa legműveltebb népei műveltségének első sarjait. A rokon néptörzsek ugyanis szükségkép addig éltek egymás közelében és távol nem rokon törzsektől, míg nyelveik közös jellemükké váltak. Különbem nem fejthetjük meg a nyelvfajok különbségeit. S ha minden nemzet legősiebb történetei okvetlenül rokon népek közelében folytak le: mi természetesebb, mint a magyar nemzet őstörténeti nyomdokait is a rokon népek közt keresnünk?

A magyar ősvallás nyomozói mindeddig, kivétel nélkül, más utat követtek. Majd sémi, majd indogerman párhuzamokba bocsátkoztak; s történetíróink és költőink vizsgálatlanul fogadták el Comidé s állítását a parz hasonlatról, holott csak azon kis munka is megingathatta nézetükben, a mely Engel-től, a magyarok eredetéről, Cornides értekezésé-

vei együtt látott világot. *) Engel munkája, Sajnovics és Hell, Wöldik és Fischer tekintélyére hivatkozván, határozottan kimondja már a magyar nyelv rokonságát a finn nyelvekkel; utal immár a török-tatár és magyar nyelvek közötti hasonlatra is, ha — úgymond Kollár szavaival — „ingenium utriusque lingvae et structuram orationis species.“

Hol állana most nyelvtudományunk, ha nyelvészeink a Kollár és Engel által kijelölt, s Révay által követett ösvényen haladtak volna mindez ideig? Mellőzöm e kérdés taglalását; csak azt jegyzem meg, hogy a'ki oly helyes módszert követett az ősmagyar rokonság kinyomozásában, Engel maga sem látta által e tárgyban Cornides tévedését. E körülmény okát a mythologiai ösmeretek fejletlenségében kell főleg keresnünk. A múlt század végén, a görög és római mythológián kívül, kevés anyag volt még egybe-hordva; s az egybegyűjtött anyaghalmozat sem rendezte valódi tudományyá a bölcselő ész. Azelőtt csak úgy tűnt föl a népek ős vallása, mint bálványozás, papi csalfaságok és babonás előítéletek tömege, melytől undorral fordult el a középkor naiv keresztyén érzelme, s a melyet megvetett a XVIII-dik század egyoldalú bölcséleté. Csak napjainkban kezdik átlátni a mythologiai tanulmányok nagyobb jelentősé-

*) Danielis Cornides etc. Commentatio de Religione veterum Hungarorum, edidit, suamque de Origine Hungaricae Gentis dissertationem adjecit Christianus Engel etc. Viennae, 1791.

gét. A mi régebben legfőlebb a költői képzelem játékanak tetszett, most a népek ősvilágnézetét tárja föl előttünk, legelső fogalmaikat az istenekről, az emberről és — a fejlődés egy későbbi fokán — a világegyetemről. Mik egyebek a bölcselkedés tárgyai? Nincsen-e oka Róthnek kelet ősvallásaiban nyomozni a nyugoti bölcselem kezdeteit?

Az ősvallások eme tárgyilagossabb, bölcselmibb felfogását sok tényező mozdítja elő. A keleti nyelvek tanulmányozása dús forrásokat nyitott a mythologiai nyomozásnak, melyeket a romantikusok, főleg Németországban, oly hévvel igyekeztek kizsákmányolni. A Vedák, a Zend könyv, az egyiptomi hieroglyphák és az ékiratok a népek fejlődésének oly korszakaiba vezettek vissza, melyekről azelőtt semmit sem tudott a történetírás. Elet, mozgalom és alakulás áll előttünk, a hol eddigelé csak a társadalom megkövesültét, a szellemi élet pangását láttuk. Mélyebb pillantást sikerült vetnünk a vallások fejlődésének történeti folyamára; s az utazási munkák, melyek a műveltség különböző fokozatán álló népekkel ismertettek meg, lehetővé tették az egybevetést, az általános párhuzamot. Látjuk, hogy két tényezőtől alakul főleg a pogány népek ősvallása: a kül természet tüneményeinek benyomásából, mely az éghajlatok szerint különböző, s a mely elemet ez okból változónak, esetlegesnek mondhatni; s azon állandó elemből, mely az életmód és műveltségi állapot kifolyása. E tényezők eredményét csak erős kül befolyás vagy oly nemzeti belforradalom

módosíthatja, minőt Zoroaster és Buddha hitújítása idézett elő, mely azonban már a polgárisodás magasabb fokán szokott bekövetkezni. A művelődés legalsó fokán, a legmostohább életviszonyok közt, nyers természet-imádókkal találkozunk. A fetisizmus, samanizmus, polytheizmus már magasabb fejlődési mozzanatok. Elmondani más alkalommal, minő életviszonyoknak felel meg mindenik mozzanat. Kijelöltem mindenik ős vallásforma főbb jellemvonásait. E jellemvonások összege vezethet csupán helyes eredményre a népek ősvallásai egybevetésében. Egyes adatok találkozására már azon okból is csálhat, mert a vallási fejlődés fensőbb fokozatán is megtartja sokszor egyik másik nép az alsóbb fokozat némi sajátosságait. A samanizmusba átvizsi a fetisimádó kóczisteneit, s a daemonológiát a görög polytheizmus sem szorította végkép háttérbe. A tűzimádás, éjszaki Ázsia népei közt, merőben más jelentőséggel bír, mint a tűz cultusa a parz vallásban. Azok magát az elemet imádják, míg a nyugot-áriai nézlet csak az istenség nyilatkozatát, symbolumát látja a tűzben. Ki fogja most már a sámán varázslókat a zend nép mágusaival egybezarvani?

Oly különbségek, melyeket félszázad előtt még nem láthattak annyira tisztán, mint napjainkban.

Csuda-e, ha tévedett Cornides?

Ő a zend nép vallását sem ismerhette annyira, mint Anquetil du Perron után jelenleg ismeijük. S Anquetil du Perron nem esett-e maga is hasonló tévedésbe a skythák vallására nézve, mint Cor-

nides a magyar ős vallás nyomozása közben? Nem feledkezett-e meg ő is ama nagy szellemi ellentétről, mely Turant Irántól elkülönzé? S ha több százados érintkezés nem tudta megdönteni e nagy ellentétet a skythák és médperzsa népek közt: mint tehetni föl, hogy azon rövid idő közben, mely alatt őseink állítólag Persia szomszédságában laktak, átvették volna a perzsa vallást? Ez érintkezés, ha e részben Nestornak hitelt adhatunk, 625-ben kezdődött, s nem épen barátságosan. Heraclius császár zászlóját követték őseink a kazárokkal a persák ellen. A persa birodalom már bukó félben volt; s nem sokára a szent tűz a birodalom távol keleti részébe menekült az izlam elől. Nem oly időszak, melyben a parz vallás terjeszkedésére lehetne gondolni. S Engel számítása szerint 681-ben már Constantin Lebediájában találjuk őseinket.

De ha Cornides tévedett, újra fölmerül a kérdés, melyet e cikk élére tűztem: mi volt tehát a magyarok ősvallása?

Ismétlem, a mit kezdetben mondtam, hogy alapjában nem lehetett más, mint azon népek vallása, melyekkel azon egy éghajlat alatt, hasonló természeti benyomások közepeit, egyforma életmód mellett, a műveltség ugyanazon fokán találkozunk; nem lehetett más, mint azon népeké, melyek közt nemzetünk legősiebb történetei szükségkép lefolytak.

E szerint a vallások bölcseleté s a hasonlító nyelvtan egyaránt az altaji népek ősvallása nyomozására utal bennünket.

S épen e nyomozást tűztem ez értekezés föladataul.

II.

A turkok, úgymond Theophylactus *), tisztelték a leget (vagy eget) és a vizet, s himnuszokat énekeltek a földnek. Ezen természeti tárgyak tiszteletét fölhaladjuk az összes altaji népcsaládnál. Vizsgáljuk rendre.

a) A lég, ég, menny.

Semmi sem alkalmasabb az egyszerű, természeti állapotban levő ember csodálkozását, s azt a félelmet és tiszteletet, mely a vallás kútfejét képezi, annyira fölébreszteni, mint a látható lég, a menny vagy az ég, a ragyogó égi testekkel. A mennyből hallatszik a dörgés, ott cikáznak az ijesztő villámok, onnan ragyog az éjszaki fény, ott származik a hó, az eső, a jég, a zivatar, annyi jótékony és annyi félelmetes természeti tünemény, megannyi megfoghatatlan dolog, rettegett vagy hálával fogadott csuda a természet fiára nézve. A menny, a látható ég s bizonyos abban rejlő hatalmak tisztelete, mond ez okból Castrén **), egész Ázsiában otthonos; de sehol sem inkább, mint az altaji népeknél. A mennyet tisztelték a mongolok tengri, s a mongol eredetű chinaiak ten vagy

*) Lásd: Corpus Scriptor. Hist. Byzantinae. Theophylactus Simacotta, VII. 8. A bonni kiadás 286. lapján.

**) Alexander Castrén's Vorlesungen über die finnische Mythologie. Im Aufträge der kais. Akademie der Wissenschaften aus dem Schwedischen übertragen von A. Schiefner. St. Petersburg. 1853.

tien név alatt. A tung'uz maiglan az eget imádja, melyet buga-nak mond; s több török-tatár törzs napjainkban is a mennyei hatalomnak, kudai-nak, mutatja be legfőbb hódolatát. Tu-kin, kínai történetíró, égimádóknak mondja a mostani törökök elődeit is. Ugyanezt állítják a kínaiak a hiongnu népről. És pedig, hogy az ég alatt kezdetben magát a látható égboltozatot, az anyagi mennyet értették, tanúsítja a vallások fejlődési története, mely, a mint más alkalommal kifejtém, a nyers természetimádást mutatja a vallásos eszmélet első mozzanatának; tanúsítja az isten név legősibb anyagi jelentése mind az indogerman, mind az altaji népeknél.

Lönnrot szerint j urna la legrégebb istennév a finn mythológiában. Annál valószínűbb állítás, mert a többi finn istenség nem fordul elő a rokon törzseknél, míg jumalát az észtt jummal, a lapp jubmel és muenje, a sztttrr jen és a szamojéd num (njum) istennevekben is fölhaláljuk. S mit jelentett jumala a régi finneknél? Háromféle jelentésben jön elő: mint anyagi menny, a menny istene, és istenség általában. Így mondja Iwowalevszki, hogy tengri a mongoloknál a mennyet, a menny istenét (généié du ciel), istenséget általában (divinité) s jó, és rossz szellemet is jelent. „E három jelentés közül, úgymond Castrén, természetesen minden nyelvben az érzéki, az anyagi az első, eredeti értelem.“ Nyers és műveletlenebb népeknek a legmindennapiabb elvont fogalmakra sincsenek kifejezéseik; annál ke-

vesbbé képesek oly magas fogalmat, mint az isten, általános, elvont értelemben fogni föl és fejezni ki, midőn reájok nézve még csak ez vagy amaz isten létezik. Az emberi szellem fejlődése hozza magával, hogy lassanként emelkedik az érzékiről az érzékfölttíre, a részletekről az általánosra, a concretról az elvontra.“ *) s az istennév amaz ős, érzéki, concret jelentése maiglan fönmaradt több altaji nép nyelvében. Nemcsak a chinaiakuál jelenti a tien egyaránt a mennyet és mennyistent. Ily kettős értelemben használják némely török-tatár szójárásban a tengeri, egy mordvinszójárásban a skei, s a jenniszei-osztyák nyelvben az es istenneveket. A műveletlenebb samojed törzsek jelenleg is előbb a mennyet értik num alatt, és csak aztán a menny istenét.

Azonban a dolog természetéből foly, mond Castrén, hogy az ég vagy menny imadását lassanként általános természet-cultus váltotta föl. Mert a menny, minden hatalmával és diszével, csak egyes, véges tárgy, melynek tisztelete végre sem elégítheti ki az ember vallásos érzelmét. A műveletlen népek is ösztönszerűleg vonzódnak a végtelen tiszteletére. A mindennapi tapasztalás arra tanítja az embert, hogy a természetben a mennyei tüneményeken kívül sok egyéb tárgy van, mely az ő akaratának nem engedelmeskedik. A hullámzó tenger, az emésztő láng, a termékeny föld hatalmas folyóival, rémes zuhataigaival, magas hegyeivel, sötét erdőivel, vadaival:

*) Lásd Castrén idézett munkája 25. és 11. lapjait.

megannyi túlnyomó hatalom a nyers természeti emberre nézve, melyek imádásra készítik őt. Így szélesül mindinkább az istenfogalmak köre. Az imádás tárgya, a természeti vallások ezen fejlődési folyamata szerint, végtelen lehet. Az ember azonban lassanként kezdi érezni, hogy e szétszórt tárgyakban ugyanazon erő munkál; kezd emelkedni a részletekről az általánosra, a végesről a végtelenre. A tisztább istenfogalom ezen fejlődését természetesen előmozdítja az érintkezés a monotheizmussal. Ily hatással volt az izlam és keresztyénség a mongolokra; ily hatással volt a keresztyénség a finn ősvallásra. E befolyásnak tulajdonítja Castrén az elvont istenfogalom kifejlését a finn mythológiában; e befolyás következtében történt, hogy „teremtő“ melléknévvel lőn felruházva Jumala, holott eredetileg a kosmogonia hiányzik a finn hitkörben. *) S a mint elvont értelmet vőn fel a jumala szó: végre merőben elvesztette concret jelentését, s új szók állottak elő régi értelmei kifejezésére. Ilyen a mennyre taivas, az égistenre ukko.

Ukko már személyes isten. Lenquist ez okból téved, ha őt mondja a finnek legrégebbi istennek. A runokból, úgymond Castrén **), nyilván kitetszik, hogy a természeti erők tisztelete volt mindenek előtt uralkodó. Az istenség személyesítése utóbbi eredetű minden népnél. Ukko egy jelentős

*) Castrén: 9, 179 és 180. lap.

**) Lásd a 27-ik lapon.

a magyar agg-al és tik-kel, s as ugur-osztyák jig-gel, mely atyát jelent. Rokon ezzel a jakut aga, szintén atya, míg más keleti turk nyelvekben aga vagy aka általában idősb személy, bátya, mint az osztyák iki s a vogul ojke *). Az ozmánok megtisztelő czimül használják e szót, mely (agu, age) a a mandzsuban is urat jelent. A mongol aka (acha) idősb testvér, általában agg ember s aztán valamely magas állású egyéniség. Ukko tehát eredetileg csak tisztelet kifejező epithetona lehetett egy vagy több istennek. A runok általában úgy tüntetik föl a hatalmas isteneket, mint a kik saját udvarral bírnak s kisebb nagyobb család fejei. E család tagjai közt majd mindig van egy ukko vagy családanya és egy akka vagy családanya. Ulco-t ez okból isäntä-nek, házi gazdának, isä-nek (= ős); atyának néhol isäinenek, atyácskának is hívják. Kezdetben tehát minden isten mellékneve ukko volt, így Jumaláé is. S mikor a Jumala szó általában „isten“ értelmet vön fel, akkor kezdték ukkot az ég személyes istennek tartani, úgy hívén, hogy, mint a legfontosabb istenség, különösen érdemes az agg vagy atya névre, mint a skytháknál Papajos, vagy ennek megfelelőleg a római mythológiában Jupiter **).

*) Reguly kiadandó vogul szótárából.

***) Jupiter = divus pater. A szanszkritban piter=pater. Miután Herodot Zeusszel adja vissza Papajost: valószínű, hogy a skythák ezen istenneve a mennyistent jelenti s Ukkonak felel meg. Neumann (Die Hellenen im Skythenlande stb. I. k.) szerint papajos = babai, mely a mongolban

Mint az ég istene, a lég királya, a mennyég közepén, a felhők fölött székel Ukko. A szivárvány képezi keziját s azzal lövi el tüzes nyilait. Karja a villám, melyet a légben villogtat. A régi finn dalok keveset törődnek e hatalmas isten családi viszonyai-
val: fontosabb dolgai vannak a családi ügyeknél. Ő intézi a föllegek és szelek járását; ura a dörgésnek és villámlásnak. Alkalmassint épen a mennydörgés éb-
resztő föl először az égi hatalom eszméjét a régi finn-
neknél, miután legrégebb istennevök, jumala, is
dörejre vonatkozik. A mennydörgést varázslattal
akarni elűzni, bűnös cselekedet. A villám már nem oly
iszonyú. Ukkot ez okból föl is hívják, segítsen tüzes
kardjával, melynek birtokába óhajtott jutni szorultsá-
ságában a régi finn. Különösen félelmesek voltak
azonban a mennyisten nyilai. Ha valaki ellene romlá-
sát kívánta, mond Castrén, csak azt ohajtá: „ver-
jen meg a tüzes isten-nyila“; mely átokforma
maiglan él nyelvünkben is. Mint a villám urának, ter-
mészetesen a tűz fölött is hatalma van Ukkonak; s
a felhők és szelek intézője lévén, az időjárásra és te-
nyészetre is nagy befolyással bírt. Tavasszal ez ok-
ból, ha végezték a vetést, ünnepet ültek a finnek Uk-
konak, s áldoztak és áldomásoztak a mennyisten
szent hegyein.

apát = papát s a büráteknél urat is jelent. Egyébiránt Neu-
mann ellenében lásd Schiefnertől: Sprachliche Bedenken ge-
gen das Mongolenthum der Skythen. (Bulletin de la classe des
sciences historiques etc. de l'Académie imperiale des Sciences
de St. Petersburg. Tom. XIII. N. 13, lu le 22 févr. 1856.)

Habár a régi finnek Ukkót tisztelték sajátlag, mint az ég istenét, ki e minőségben a föllegek, szelek, villám, dörgés, eső, hó stb. fölött uralkodott: voltak az ég ürében tárgyak, melyek külön istenek hatalma alatt állottak. A finn mythologia legfejlettebb ugyan az altaji népek hitkörében: mindamá tál még abban sem volt megalakulva az istenek azon hierarchiája, melylyel, a polytheismus teljes kifejlése mellett, a görög-római mythológiában találkozunk. Mindenik isten független hatalom a maga körében. A többi altaji népeknél az istenek személyisége sincs kifejlödve; főleg a művelődés alsóbb fokain. De ha az istenek természetének fölfogásában e különbség mutatkozik is: a tisztelet tárgyai ugyanazok az egyes altaji népeknél. Mindenik tiszteli, egy vagy más módon, a napot, holdat és csillagokat. Imádták a napot már Herodot skythái (Oitosyros = Apollo). „Kinek figyelmét nem vonja magára—mond egyik nyomozó történetírónk — a nap és holdnak egybefoglalása a székelyek czímerében, a kik minden hiín-skytha eredetű népek közt leggondosabbak az ősi szokások fentartásában? Kinek nem tűnik föl a hold és hajnali csillag alkalmazása a régi Cumania (Kúnország) czímerében, nem is említvén a régiebb magyar családok, helységekczímereit?“ A mongolok közt, kik most többnyire Buddha követői, maiglan vannak törzsek, melyeknek sámánjai a napot imádják, lótejet öntvén neki áldozatul a légbe. Georgi szerint a tunguzok is imádják a holdat, csillagokat és főleg a n a p o t. Déli Sibéria nomad tatár

törzsei szintén tisztelik ez égi testeket; és eh inai források szerint a h i o n g n u népnél is szokásban volt azok imádása. Föltaláljuk a nevezett égi testek cultusát a szamojédoknál, föl az osztyákok, vogulok és egyéb finn népiségek közt is. A lap-pokról tudva van, hogy régenten hatalmas istennek tartották a napot. Nem szükség ez okból — azon nyomozó történetírónkkal, kit fenebb idéztem — a kaldaeus sabaemusra s a persák és parthusok közvetítésére vinni vissza a csillagok ősi cultusát eldöde-inknél, a mire határozottan következtethetünk Lu-go ssy nyomozásaiból is*). S kétségtelen, mond Castrén, hogy valamint az épen érintett népek, úgy a finnek és esztek is anyagi alakjában imádták

*) A nomád népek közt, szabad ég alatt élvén s éjjel nap-pal figyelemmel kísérvén az égi testek változásait, szükségkép kifejlenek némely csillagászati ösmeretek. Így olvassak a kirgiz kozákokról, kik Középpázsia fenyéreire szerte bolyongva élnek, hogy csillagászati ösmereteik atyáról fiúra szállanak. Az égi testek járása szerint osztják föl idejüket. Kifejlett astrologiájok van, melynek alapelve szerint szellemekkel van népesülve a lát-ható ég, a kiknek befolyása alatt áll minden élő lény. A csilla-gok nevei összefüggésben vannak a nép szükségeivel és szoká-saival. Így a földszarki csillagot, mely mint iránypont első helyet foglal el szerintük az égen, vastuskónak nevezik; Venus a pásztor, mivel akkor jő fel, midőn a nyáj legelni megy vagy este haza tér; a nagy medvét a hét farkashoz hasonlítják, melyek egy szürke és fehér lovat kergetnek. A plejádok vad juhok, s midőn nem láthatók, a földi juhoknak hoznak takar-mányt. A tejút madarak útja, melyek éjszokról délre költöznek. (Alexis de Leochine: Description des Hordes etc. Kirghis, Ka-zaks, trad, du Kusse. Paris, 1840.)

kezdetben a napot, holdat és csillagokat. Mutatja azon körülmény, hogy az égi testek istenségeinek maiglan ugyanazok neveik, mint magoknak az égi testeknek. K u u például a holdat és holdistent, Päivä a napot és napistent, Otava a nagy medve csillagzatot és istenét egyaránt jelenti. Az égi testek ezen isteneihez nőket is adtak a régi finnek; mindenik istennek volt leánya, megannyi szép, ifjú és ügyes szövőfonó szűz. Így a voguloknál is, Reguly szerint. S a finn runók a nap, hold és csillag (Tähti) fiairól is szólnak.

A nap fiához intézett dalból*) látjuk, hogy a finnek az ős időkben tűztömegnek tartották a napot, s a földi tüzet a napanya fiának. E szerint ugyan azon tárgy lévén a 'nap és tűz, világos, hogy a t ű z-imádás a finneknél a nap tiszteletével együtt jár. Ezért mondja esküjében az avarok kagánja, Baj án: ut Deus Ignis, qui in coelo est, irrueret **). A többi altaji népről is bizonyos, hogy imádták a tüzet. A régi skytháknál Tahiti név alatt fordul elő a tűzisten. A tukiuek (turkok), mond egy chinai író, imádják a tüzet; azért nem ülnek fára, mivel azt hiszik, tűz van a fában; gyéként vagy bört terítenek a földre, arra ülnek ***). Sok mongol és török népiség maiglan áldozatot viszen a tűznek; s

*) Kalevala, 26 runo, 431—441. ver.

***) Menander, de legat. lib. II. Abonni kiadás, 335. lap.

***) Histoire de la vie de Hiouentsang et ses voyages dans finde. Paris, 1853. p. 56.

nemegy törzs van, a mely nem mer húst enni, mielőtt egy darabot a tűzhelyre nem dob. A mongolok tűzimádásáról érdekes adatokat közöl Schmidt. A tunguzok azt hiszik, mint Greorgi mondja, hogy a tűznek hozott áldozatot oly szívesen veszi mindenik istenség, mintha magának hoznák. Mind a mongolok, mind a törökök bizonyos tisztításokat is végeztek a tűzzel. Os régi szokás a túr koknál, mint Menander tudósításából látjuk*). Innen a füstölés a szamojédoknál is**); innen a finn népek azon szokása, hogy örömtüzeket gyújtanak ünnepélyes alkalmakkor.

Mint a többi isten, a nap-, hold- és csillagistenek is saját udvart tartottak. Lakaikat, arany és ezüst termekkel, ragyogó színekben festi a finneknél a költői képzelem. Különben ez istenek szelíd, jótékony lények valának, kikhez a halandók gyakran folyamodtak segélyért. Főleg világító tulajdonuknál fogva tör-

*) Érdekesnek tartom közölni az egész helyet: „Alii quoque homines (ex Turcis) se ipsos sponte exhibuerunt, quos dicebant esse averuncos. Hi cum ad Zemarchum (a byzanti udvar követe) accessissent, sarciiūs depositis, thuris folia incederunt, scythicaque lingua nescio quae verba susurrarunt, et tinnabulis atque tympanis resonantes, folium thuris igne cum strepitu laceratum circumferebant, et furore percisi frementesque daemones depellere videri volebant. Adversa igitur, ut existimabant, alio aversuri, Zemarchum ipsum per flainmam duxerunt, quo ritu se ipsos quoque lustrasse sibi videb an túr.“ (Menandri Hist. Corpus Script. Hist. Byzantinae. Bonnae, Pars I. 381.)

***) Tűz, szamojéd nyelven: tu, túi, tü, mandzsuban tua.

tént, hegy az elrejtett, elveszett tárgyak felől is őket kérdezték meg; a mi a szláv és german népeknél is szokás volt. A nap azonban, mely meleget árasztott és előmozdítja a tenyészetet, e jó tulajdonai mellett, ártani is szokott. Tőle származott az égető aszály és csípős hideg.

Az említett égi testeken kívül, több légi istennel is találkozunk a finn mythológiában. Ide tartozik Kõi, a reghajnal, kinek az észti mondában megfelelő az estbajnal: Ammarik, A runok e fölött több légi tündérről (ilman luonnottaret) emlékeznek. Ilyen Ilma tar, a lég tündére. Ilma az anyagi leget jelenti, melyet, mint a szamojédok s a többi finn nép, istenként imádtak magok a finnek is. Utóbb a leget magát a benne rejlő istenség külső nyilatkozatának kezdék tekinteni, s ekkor nyerte az ilma a személyes tar (tar) végzetet, mely szó nem csak leányt (mint päivä-tär = nap leánya), hanem általában női lényt jelent. E szócskával képeztetnek a légi istennők nevei kivétel nélkül. Így a köd és párák tündére uutar, terhenetär; tulun tytär a szél, eteletär a déli szél leánya; s a dél vagy nyár tündére suvetar, ki a nyájakra ügyel. Hunfalvy tehát nem ok nélkül hiszi, hogy a magyar tündér név utolsó szótagában is ezen tar vagy tar szócska rejlik. A tünős jelentését nem tudjuk; talán épen leget vagy más tünékeny, el-feltünő tárgyat jelentett, melyhez akltép járult a ter (deer, dér) szócska, mint az idézett példákban.

b) *A víz.*

A természet műveletlen fiában is él, úgymond Castrén, azon sejtelem, hogy az „isteni“ szellemibb, érzékföltrebb természetű, s bár rendszeren az anyagot szokta tisztelni kezdetben: annál inkább tiszteli azt, minél aetheribb. S a tenger végtelen föllete, mely mintegy alávarázsolja az eget, a haragos hullámok csapkodása, a folyók siető folyása, a patakok csörgése, a tajtékzó vízesés messze hallható zúgása, a pusztító áradat, a csöndes tó vonzó tüköre, a tiszta forrás enyhítő vize különben is mind oly tárgy, mely szükségkép meghatja, bámulásra és imádásra ragadja a természeti ember kedélyét. Hányszor bízza sorsát a hullámokra; s mennyi adományt köszönhet a tengernek, a nagy folyóknak főleg a halász nép. Félelem és hála: két forrása a vallásos érzelemnek. Nem csuda ez okból, ha már a s k y t h á k tisztelték a vizek istenét*);

*) Thamimasadas-t egyenesen Poseidonnak mondja Herodot. A királyi skythák, az Azovi-tengernél, tisztelték. Originális versiója szerint Thagesmana. A mongolban — úgymond Neumann — dágás, tágas egy kiejtési formája tengis-nck, mely a magyar tenger-uek felel meg. Schiefner általában megtámadja Neumann nyelvészeti eljárását fenebb idézett akadémiai felolvasásában, s figyelmezteti Neumannt, a nélkül, hogy arra valamit építsen, hogy thchamade cserkeszül urat jelent. Melyik félnek van igaza: döntsék el a nyelvtudósok. Én csak azon gyantásomat akarom e helyen kifejezni, hogy alkalmasint az érintett skytha isten hellenesített nevéből állott elő a magyar „Damasek“ istennév Székely Krónikájában. „A magyaroc, úgymond krónikásunk, ez esztendőbe esmét kiindulnac Scíthiából, kiket keet dolog indíta fel. Első a Chabának

a vízimádás nyomaira találunk a keresztyénség fölvétele előtt a székelyeknél is*); migaz osztyákok, tunguzok, szamojédok s némely finn, török és mongol népiségek közt maiglan előfordul a vízi mádás. Vallásos érzelemmel viseltetnek a tenger, bizonyos tavak, folyók és források iránt, s időrül időre áldoznak azoknak. A votjások kecskét, az ugorosztjások szarvast szoktak áldozni. Déli-Siberiában

az Atila fiának testamentoma, a ki esmét oda ment, ki mikoron meghala, a Damasec istenre kiszelítette őket, hog' ha megsokasodnának, esmét e Pannoniánac földét elfoglalnác.“ Átvette az idézett helyet H eltai Gáspár is, a Damasec után téve: etc. azaz: s a többi istenre. Cornides mesének mondja a dolgot: „Quis est obsecro, — úgymond, — qui de ridiculo hoc Damasec, quem omnis retro vetustas ignorat, vei fundo quidquam unquam audiverit? Nugae!“ Krónikásaink, sőt régibb történetnyomozóink is közvetlen összeköttetésbe hozzák őseinket a skythákkal, mint a kik Skythiából jöttek e földre: honnan könnyen támadhatott a fictio, hogy őseink is azon istent imádták, a kit a királyi skythák.

*) Lásd: A nemes székely nemzet constitutiói. Pest, 1818, 278. lap. „Introducta religione Christiana filius Uepoleti úporrotpt iu valle Soos mező profligatur“ és: „non multo post Rabonbano minor Gyula (minőre Gyula?) Almos ὄδροκηστῆρος deficiente (deficiens?) a religione Christiana Rabonbanum Uogroni supremum extinxit et potiores Siculos cliristianos persequi coegit.“ Az idézett görög szavak „víztisztelő“ és „vízimádó“ jelentését lásd az „Új Magyar Muzeum“, 1854, II. köt. 385. 1. Az 1533-ki Székely Krónika védelme Szabó Károlytól. Részemről nem avatkozom azon kérdés vitatásába, mennyiben hiteles vagy nem hiteles a Székely Krónika; csak mint az idézetem tényekkel egyező adatot említem ide vonatkozó helyét.

pedig egy tatár törzsnél most is az a szokás, hogy bizonyos ételből*) nem esznek, mielőtt egy keveset a vízbe nem vetnek. A lappok, finnek és esztek is imádták hajdan a vizet s több folyam és tó maiglan szent (pyhä) nevet visel. Az észti földön van egy patak (Wöhlhanda), melynek, a monda szerint, nemcsak állatokat, hanem gyermekeket is áldoztak egykor, mint meséinkben a tó sárkányának.

S mint a leget, úgy a v i z e t is közvetlen, érzéki alakjában tisztelték eleinte. Az altaji népek közt csak a finn mythológiában találkozunk egy fensőbb istenséggel, ki a vizek fölött uralkodott, s a ki rendkívüli tiszteletben részesült. Neve, Ahti vagy Ahto, mutatja, hogy ezen magasabb istenfogalmat az indo-germán népektől kölcsönözték **). A legrégebbi időkben, a meddig a nyelvészet útján emelkedhetünk, a finnek is közvetlen a vizet imádták. Vesi = víz, a legrégebbi runok vízistene. Utóbb, a személyes istenfogalmak fejlődésével, látjuk előtérbe lépni az öreg Ahti-t, szintén agg nejjével Vellamo-val (=hullám). Azontúl aztán együtt uralkodtak, a finnek képzelnie szerint, a vizek birodalmán, hol egész népe la-

*) Castrén takan-nak mondja ez ételt. Schiefner kétségbe vonja e név helyességét. Castrén szótári gyűjteményeiben tatár nyelven talán neve bizonyos ételnek, mely morzsolt kenyérből készül vajjal pirítva. Ha ehhez adjuk, hogy egy tatár szójárás szerint talhan lisztet jelent: nincs-e némi ok a magyar talhanya vagy tarhonya és az érintett vajjal pirított morzsás tésztás étel közt némi összeköttetést gyanítanunk?

***) A szanszkrit Ahis = tó; az óéjszaki: ahi, aegir = tenger stb.

kozott a vízi lényeknek, a különböző korszakok felfogása szerint, majd gyermekei, majd alattvalói a nevezett istenpárnak. Ez alárendeltebb vízi hatalmak közül külön néven is előfordulnak: a kis ember (pikku mies), a hullám tündére (aallotar), a zuhatag szüze (kosken neiti) stb.

Mindezen vízi isteneket jó indulatú, nemes, emberszerető lényeknek képzelték a régi finnek. De más, szintén hatalmas, ártékony szellemek is laktak a vizekben. Ilyenek voltak a vési hiisi, a tursas és we teli inén, vízi koboldok, kik közül csak az elsők (vési hiisi) finn eredetűek. Az utóbbiakat, nevök után indulva, kölcsönözött fogalmaknak tartja Castrén.

c) A föld.

Sok nép képzelte, úgymond Castrén, kezdetben a földet jóltevő anyának, a ki tápot ad az embereknek és állatoknak. Ezen tápláló, fentartó, mondhatni, anyai sajtáságánál fogva a földet nem egy altaji nép tartá tiszteletben. Így már a skythák (Apia*), a tunguzok, mongolok, törökök stb. Hogy a finnek is tisztelték a földet, mutatja a maa-emä (terra mater) nevezet, mely alatt a runók az anyagi földet értik. A finnek azonban, mint már megjegyeztük, a nyers természetimádásból kibontakozva, a személyes istenség fogalmára emelkedtek; nem az anyagot magát imádták immár, hanem az abban lakozó,

*) Neumann szerint Abija (Ehu) = befruchtet werden, keimen a mongolban. Lásd: Die Hellenen im Skythenlande. I. k.

azon uralkodó erőt. A fejlődés ezen magasabb fokán majd a föld anyjának, majd vén földnek, vagy a föld gazdasszonyának nevezik a földistent. A föld anyja (maan emo) különösen hatalmas istenség volt, a kihez gyakran folyamodott segélyül a finn. Ez isten-névnek a lapp mythológiában madder akka felel meg. Azon körülmény, hogy férjével (madder attje) lényeges részt vön a teremtésben, mutatja, hogy a lappoknál az istenfogalom nem eredeti. A lapp madder, úgymond Castrén, eredetileg ugyanazt jelenté, a mit a finn manner, — a földet, a szárazot. Hogyan jött tehát a lapp mythoszbba ama cosmogonikus fogalom a földanyáról, mint teremtőről, holott, a mint megjegyztük, a cosmogonia általában fejletlen maradt az altaji népek közt? Van, úgymond Castrén, a lapp nyelvben egy rokon hangzású szó a madder-rel: mad (maddo), madar (madder), mely eredetet, szár- *mazást jelent; e szóknak egybezavarása által lett a földistennő a teremtmények anyjává. Végre az észteknél maa-emma név alatt fordul elő a földistennő, ki, mint maan-emo a finneknél, szintén a dörgés istenének neje. Az a különbség a kettő között, hogy maan-emma az észteknél nem csupán a föld, hanem a nők termékenységére is felügyelt.

Maan-emo mellett a finn nyelvben a szántóföld ős gazdáját (peri isäntä), p e l l e r v o i n e n-t is említik, ki a fák és általában a növényzet fölött uralkodik*). Több istenséget is említ még a finneknél Ga-

*) Pellervoien ettöl pel to = (Feld) föld szántóföld.

nander és Agricola, mint a kik szintén a föld termékenységére s a szántóföldekre ügyeltek; Castrén azonban, neveikről ítélve, többnyire idegeneknek tartja azokat. Mellőzvéen tehát neveiket, fontosabb dolognak tartom kiemelni Castrén ama megjegyzését, hogy a föld istenségei egyáltalában nem részesültek az altaji népeknél nagy tiszteletben. Természetes, ha dús növényzettel megáldott égaljak alatt a föld tápláló és termékenyítő istenségeinek templomokat emelnek, áldozatokat visznek: de a hideg éjszakon, hol oly csekély a föld tápereje, szükségkép alárendelt jelentőségűek a föld istenei, főleg a műveltség azon fokán, mikor még nem foglalkoznak földműveléssel s vadászat, halászat és állattenyésztés a népek egyedüli élelemforrásai. Az erdő a vadász valódi hazája; nem csuda, ha a föld istenségei közül a finnek is inkább tisztelték azokat, a kik az erdő fölött uralkodtak. Az erdei istenek számos csoportja élén a finn mythológiában Tapio*) áll: vén ember, sötét barna szakállal, fa mohából készült ködmönben, magas kalappal, mely a tűlevelű fák koronájára emlékeztet. Nejével, Miélikki-vel, nagy tiszteletben részesült, mint az erdő aggja, a föld gazdája, a vadon királya stb. Nem Írom itt le ez istenpár lakát, a mint, a természethez hűven, festi a képzelem: csak azt jegyzem meg, hogy nem csupán a vadak, hanem az erdőben járó szelíd nyájak és csordák is részesültek ez istenek

*) Oly név, melylyel gyakran találkozunk a magyar helynevekben: Tápjo-Bicske, Tápjo-Szeut-Márton stb.

védelmében; s hogy ennél fogva az erdő isteneinek számos népük, cselédségük volt, mely összes gazdagságukra ügyelt. Általában jellemző a finn mythológiára nézve, hogy majd minden tárgynak voltak saját nemtői (haltia) és tündérei, kik immár a finn ős-vallás fejlettebb fokán a tárgyaktól különvált léttel, személyiséggel bírtak.

Mint a celtáknál és germánoknál stb. úgy a tinn-neknél is voltak hajdan bizonyos szent fák és ligete k. S ez alakban volt leginkább szokásban az erdő-tisztelet az altaji népeknél. A szamojedok-nak, o s z t j á k o k-nak és Sibéria némely nomád törzseinek, úgymond Castrén, fogalmuk sincsen személyes istenségről, ki az erdő fölött uralkodnék; de a hol egy kis fenyves ligetet találnak, vallásos érzélemmel közelnek ahhoz s fölállítják ott bálványait. Ilyen szent helyek vannak a cseremiszek-nél, csuvaszok-nál, mordvinok-nál, a kik keremet-nek, és a v o t j á k-oknál, a kik lud-nak nevezik. Emellett azonban a finneken kívül más altaji törzsek is vannak, melyek külön istenségeket is tulajdonítanak az erdőnek. Ilyen a tunguzoknál mo vagy ogon molgoro, a cseremiszeknél vadas, a szamojedoknál par ne. Az utóbbi inkább gonosz szellem általában, mint a finn mythológiában a hiisi. A runok többféle, hegyi, vízi, erdei hősikről szólnak. Jele, hogy e név, miután elvont fogalomná alakult, általában rász szellemet jelentett.

Azonban legyen elég a föld isteneiről, kik, a mint látjuk, többnyire a szerves testek országából vál-

tak ki. A szervesen anyagok oly kevés befolyással voltak az ős istenfogalmak kiképezésére az altaji népeknél, mint az erkölcsi fogalmak. A görög polytheismus, mint tudjuk, tovább fejlődvén, a magasabb erkölcsi fogalmakat és szellemi tulajdonokat is isteni alakokban testesíté meg. A bölcsesség, erény, jog tisztább fogalmai, s a művészet és tudományok későbbi hódítványai az emberi szellemnek. Az altaji népek közt csak a skythák-nál és a finnek-nél találunk egy-két hasonló istenfogalmat. Ilyen a skythák artimpasa-ja (= Aphrodite), s a finn mythológiában sukkamieli, a szerelem istennője, kit azonban a runok még nem ismertek, s a kinek, mond C a s t r é n, már neve mutatja idegen származását. Ilyen továbbá uni (unonen), az álom szende istennője, s untamo vagy álomfejtő; ilyenek az emberi egészségre örökdő istenek, munnu, a szemorvos, lemmas, seborvos, a fájdalom enyhítője, suonetar stb.

E túlnyomólag érzéki felfogás mellett mindazáltal többnyire felülemelkedtek az altaji népek a nyers természetimádáson. Ám lássuk ős hitük egy további, fejlődési mozzanatát.

III.

A fenmaradás reménye, mondják bölcselkedőink, oly mélyen gyökerezik az emberi szívben s a végkép megsemmisülés fogalma annyira érzelmeikbe ütöközik, hogy minden népnél már a legrégebb időkben feltaláljuk a hitet, az elköltözött lelkek fenmaradása

íránt. A lélek önállósága hitét a halál költi fel leginkább az élőkben. Ott látjuk a testet — valami nélkül. Hova lett az a valami? Más érzéki világra költözött-e vagy közöttünk kísért árnyszerűleg? Íme a természeti ember egyszerű gondolatfolyama.

Nem csuda ez okból, ha általában az áltaji népeknel is fölitaláljuk a síron túlnani élet hitét. A lélek azonban, mely önállóságát kezdi érezni, eleinte nem bír teljesen megválni az anyagtól, csakhamar ellankad röpte s visszaesik a földre. Többnyire anyagi létet tulajdonít kezdetben a képzelem az elhunytak. Ezért van, hogy a sírba ruhát, edényeket és más házi eszközöket, lovat sőt szolgákat is temetnek a halottal, — oly dolgokat, melyekre az életben szüksége volt. A „túlnan“ az „innen“ képe. Utóbb azonban az a nézet is kezd fejlődni, hogy a halál által az istenséggel rokonabb természetet nyernek az elhunytak. Fejlődési mozzanat, bár nem igen nagy. Hiszen még maga ez isteni természet sem váll; teljesen szellemi tartalmúvá. Nem a nyers természeti tárgyakat imádja ugyan többé az ember, hanem az azokban lakozó szellemeket: azonban e szellemek nem bírnak merőben különválni a természeti tárgyaktól, s lelki önállóságra, mondhatnám, személyiségre emelkedni. De ha a természeti tárgyakban szellem lakozik: az emberben is kell lakoznia, ki még nem különözte el magát a természeti tárgyaktól. E szellem ismeretére, mint mondtam, a halál vezet. A vallásos fejlődés ezen fokán nem áll többé ellentétben az ember a természeti tárgyakkal, olyképen alárendelve, mint a nyers természetimadás-

ban; nem is csupán az istenség kijelölésére van jogosítva, mint a fetisizmusban: maga is beléphet az istenek körébe, habár csak akkor, midőn kilép az emberi körből. A halál szolgál hidul. Sőt az emberi és természetárgyi szellemek rokonságánál fogva lehetséges, hogy az ember már a halál előtt összeköttetésbe jő a természetárgyi szellemekkel, ha lelkét föl tudja oldani egy időre a test kötelékei alól. Nem szükség mondanom, hogy a sámánok önkívüli állapotát értem. A holtak tisztelete ez okokból szoros kapcsolatban áll a vallásos fejlődés azon fokozatával, melyen, eredetileg, a legtöbb altaji népet találjuk.

A pompás sírokról Ítélve, mond Castrén, Fel-Ázsia és Déli-Sibéria tatár törzsei közt maiglan feltaláljuk a halottak cultusát. Nyomai vannak az éjszaki finn és szamojéd törzsek közt is. Sokan közölök nemcsak ünnepet és tort üllnek a halottak tiszteletére, hanem segélyükért is folyamodnak. Így a finnek és lapok közt azon hiedelem uralkodik, hogy a sámánok kábult állapotukban a halottakkal értekeznek, azoktól kérnek tanácsot. A samojed varázslók rendszeren az úgynevezett tadebejo-kat vagy láthatatlan szellemeket szokták idézni, kik a földben, vízben, léghen szerte vannak. Ezek pedig nem mások mint a halottak árnyai vagy szellemei, habár némelyek alsóbb rendű isteneknek tartják. Feltaláljuk a holtak tiszteletét a hiongnu népnél is, s a mongol fajú chinaiak most is templomokat emelnek elhunyt őseiknek. A topa néptörzs, mond Castrén, Déli-

Sibériából Fel-Ázsiába költözvén, sok ideig követek által küldött áldozatot ősei elhagyott sírjára.

A halottaknak nyújtott áldozatot azonban, bár egyébként is indokoltnak találtuk a vallásos szemlélődés által, főleg azon félelemből magyarázza Cas-trén, melylyel az altaji népek a holtak iránt viseltetnek. A halottaknak saját országuk van ugyan e népek szerint a föld alatt; de általánosnak látszik a képzelet, hogy a földön is bolyonganak, főleg az éj sötétében vagy zivatarban. Leginkább a szél üvöltésében, a lombok susogásában, a tűz sustorgásában és más természeti tünetényekben ismerhetni rájuk. Az élők szemei nem láthatják őket, csak a sámánok, kábult állapotban. A közönséges embereknek csak mint rősz lelkiismeret jelentkeznek, vagy álmukban kísértik őket. Leginkább ártékony szándokkal látogatják meg az élőket: ezért félnek tőlök s mindenkép igyekeznek őket eltávoztatni. A csuvaszok-nál izzó vasat dobnak a koporsó után, hogy elzárják a visszatérési utat a halott előtt; s toráldozat alkalmával kéri a gyermek elhunyt atyját, ne térjen vissza. A csere-miszek karókkal veszik körül a sírt, hogy át ne hághassák halottaik.

S míg egyes altaji népek toroznak, áldoznak halottaiknak, s lakomaik, ünnepeik alkalmával is eleséget küldenek elhunytaik sírjára, hogy az élők közt ne legyenek kénytelenek keresni ételmet: a szamo-jédok, osztjákok és más éjszaki népek közt a sámánok varázslattal igyekeznek a sírban maradásra bírni a halottakat. Különösen félnek pedig az egyes

altaji törzsek a meghalt sámánok lelkéitől. A sámánok tudniillik az életben is hatalmasak, mint varázslók, s haláluk után, a szamojédok szerint, a legártalmasabb szellemekké válnak, az úgynevezett itarmak-ká. Ugyanezen hit él az osztjákok és több más éjszakáziai nép között, valamint a mongoloknál is *).

Habár az elhunytak, az altaji népek képzelnie szerint, a földön is kísértenek: sajátlag mindazáltal inkább a föld alatt vagy a sírban van lakásuk. E sírt az altaji népek mind a földbe ásták. Kivételképen fordul elő az eset, hogy a halottat nem temették el; — ez esetben a lélek is ott tartózkodik, a hol a test hamvait őrzik. Rendesen azonban az elhunytak lelkei föld alatti lények: manalainen, mint a finn nevezi. A runókban és mondákban kétféle nézettel találkozunk a lelkek tartózkodási helyéről. Egyik szerint a lelkek a sírokban folytatták árnyéletüket; a másik nézet szerint a föld alatt bizonyos helyen gyűltek össze, a melynek neve tuonela vagy má-nál a. Az előbbi nézet kétségtelenül régibb, mivel nyersebb felfogáson alapul. Az altaji törzsek közt, melyek még mindig eredeti, mondhatnék természeti állapotukban vannak, most is e nézet az uralkodó: míg az utóbbi hitet csak a finneknél, lappoknál és Déli-Siberia némely tatár törzseinél találjuk föl.

A finnek képzelme a halottakat is istenek ótalma alá helyezte. Azon istent, a ki a sírokon és ezek lakói

1) Tinikowszky szerint.

fölött uralkodik, kalma-nak nevezték; míg a lelkek alvilági gyűlhelyének uratuoni vagy raana. Kalma, úgymond Castrén, eredetileg halott-szagot s a Kalevalában temetési helyet jelent. Ez istenségről azonban csak igen gyér adatok maradtak fön; a rokon népeknél neve sem fordul elő. Annál gyakrabban emlékszenek a runok tuoni-ról és mana-ról. Mindkettő sajátkép az alvilág istene; olykor mindazáltal magát az alvilágot is jelenti, de a mely esetben többnyire tuonela-t és manala-t olvasunk. Tuonelat a német Tod-dal és a görög δανατος-szal egy eredetűnek s így a finnben idegen szónak tartja Castrén. Finnül az alvilág sajátkép maan ala (föld alatti), honnan összerántva lesz man ala. Man a tehát: föld alatti isten, és manala: föld alatti hely. Vájjon nem okszerűebben hozhatjuk-e tehát e szókkal összeköttetésbe a magyar manó szót, mint, régibb mythologjaink szerint, a manichaeismus -sál? Egyaránt mondjuk: „vigyen el a manó!“ és „eredj a manóba!“ S mind a két szólás-formánknak megfelel a finn man a= alvilági isten, és manala (al = ó, például aim a=ó m a) alvilági hely.

Mellőzöm e helyen, minő színekkel festette utóbb a finnek képzelnie a halottak országát és ennek urát iszonyú családjával. Oly részletek, melyek többnyire a finn költészet saját eredményei; s én csak azon főbb vonásokat állítom egybe, melyek általában az altaji népek ős hitére vetnek világot.

Az altaji népek közt, mint az ide vonatkozó számos nevezetből látjuk, meglehetősen ki van fejlődve a lappoknál is az alvilág hite. Az előttünk fekvő adatok azonban nem nyújtanak afelől határozott fogalmat. S még hiányosbak e részben az adatok a tatár népek képzetéről. A sajáni fenyérekén (a jennisei kormányzóság déli részén) lakozó tatár törzsek azt képzelik, hogy a halottak országában kilencz lígynevezett ir l e-kán országol, kik közöl egyik fejedelem vagy ataman, s jogarának, a halottakon kívül, számos látható és láthatatlan szellem hódol. S valamint a tatároknak, úgy a szamojédoknak is sok mondájok van a föld gyomrában lakó jó és rossz lényekről. A csuvaszok Esrel név alatt imádják a halál istenét. Legkevesebbet tudunk az osztjákok, cseremiszek, vogulok, votjákok túlvilágot illető hitéről.

Annyit általános elvül vélünk fölállíthatni, hogy a lélek fönmaradása felőli hit minden altaji népnél uralkodó. Valamint azonban ugyanazon néptörzs is, a fejlődés különböző fokozatán, különbözőleg fogta föl az istenit: a túlvilág hite is több fejlődési szakon ment által. Azon népiségek, melyek még a kültermészeti tárgyakat imádják, nem a természeti tárgyak mögött rejtező és azokban látatlanul működő hatalmakat, a lélek fönmaradásáról is érzékibb, anyagiabb fogalommal bírnak. S az altaji törzsek közt, mint láttuk, már a szamojédok is felülemelkedtek a nyers természetimádáson.

Az ernten- szellem részletez, mielőtt az egyetemesség, az általánosság fogalmára emelkednék. Ugyanezt tapasztaljuk a vallások fejlődése történetiben. A főbb természeti tárgyakon, a régiek úgynevezett elemein kívül, mindig több-több erőt fedez föl maga körül, a mint vizsgálja a természetet, melylyel soha sem él az ember közvetlenebb viszonyban, mint művelődése kezdetén. Ezen erőket, melyeknek működését látja, nem tudván magyarázni, csuda-e, ha megannyi istenség nyilatkozatának tekinti; s a régi kosmikus istenek mellett alsóbb rendű istenek, szellemek végtelen csoportja áll elő. Már a szamojédok is hiszik, hogy az anyag mögött mindenütt láthatatlan erő, szellem lappang, s a természetben minden tárgy illetén szellem uralma alatt áll. Mint a lélek a testtől a halál által: a természeti tárgy benső ereje, is külöszakad mintegy anyagától, és csak árnyszerű lényképen lakozik abban. Még inkább kifejlett e hit a többi altaji nép, a finnek, mongolok stb. között. Lényegileg nem különböznek e szellemek a többi elemi istenektől, csakhogy hatalmuk kisebb tárgyakra terjed, s a runokban az istenek szolgálatában álló lényeknek vannak feltüntetve.

Ez alsóbb rendű isteneket, vagy szellemeket általában a főbb istenektől különböző névvel nevezik. Azonban nem könnyű megmondani, a hatalom korlátoltságán kívül miben áll sajátlag a különbség az istenek és szellemek között, nem könnyű ezek és

amazok csoportja közt megvonni a válaszfalat. Jól jegyzi meg Ükért, hogy a görögöknél is egyértelmű volt régibb időkben a Θεός és Δαίμων nevezet. Utóbb akkor használták leginkább a Θεεϛ-t, midőn valamely isten egyénisége tisztán kiemelkedett a polytheismusban; míg a Δαίμων szellemi lényt, szellemet jelentett általában, a ki mintegy közepeit van az isten és emberek közt. E hasonlatot véve föl, a finnek-nél jumala utóbbi, elvont értelmében Θεοϛ-nak felel meg, hal ti a és maahinen = daemonok. Alantabb fokon is föltaláljuk már e különbséget. A szamojédoknál n um=eget és istent jelent, s a szellemek neve tadebcjo.

Mint a finneknél és szamojédoknál: a többi altaji népeknél is ki volt fejlődve a daemonologia.

A szamojédok maiglan hívei a daemonok cultusának. A légben, a földön, a föld alatt, — szóval a természetben mindenütt daemonok kísértének, bitók szerint, kiket különböző loh, los, koika de főleg tadebcjo (ettől tadibea = sámán, varázsló) néven emlegetnek a különböző törzsek. Legveszélyesebb szellemek azonban, mint főnebb érintők, az itarma-k, a sámánok elköltözött lelkei. Emberi szemek nem látják e daemonokat, csak a sámánok idézhetik, kik a tadebejok segélye által orvosolnak, azok sugallatára mondják meg az elrejtett vagyont és látják a jövőndőt.

A finnekről írja Lenquist, hogy isteneiken kívül szellemeket, nemtöket és daemonokat is tisztelnek, a kik egyaránt hatalmasak jót és rosztat tenni. Az idéztem író hat különböző fajra osztja e szelleme-

ket: u. m. haltia, tontu, maahiset, kapeet, menningaiset, para. Ezek közül a tontu, para és menningaiset neveket idegen, ó-german eredetűeknek mutatja meg Castrén. Azon szellemek az ember nemtől, tőlük származnak a betegségek is. Hasonló hitben élnek az esztek is.

A lapp mythológiában kétféle szellemek vannak: a holtak lelkei és a saivok. A holtak lelkeiről egyező a finnek és lappok nézete; míg a saivok szintén a haltia-eknek megfelelő védszellemek, csak-hogy az utóbbiak alakatlan és láthatatlan lények, a saivokat ellenben megtestesíti a képzelem.

A votjások, csuvaszok, cseremiszek s keleti Oroszország más finn törzsei, halottaik leikein kívül, szintén tiszteltek és tisztelnek részben maiglan is alárendeltebb szellemi lényeket. Ilyen, a csuvaszok kabá-ja, a cseremiszek kebe-je, mind jó szellemek. Előfordúl továbbá a csuvaszoknál Jerik vagy Irik, a cseremiszeknél ista, a votjásoknál mudor vagy modor: védszellemek, de a kik egyszerűs mind rosztat is tesznek az embernek, meg is büntetik.

A középázsiai népekről írja a derék Schmidt, hogy hitük szerint a légkör, a föld és annak benseje telidestele szellemi lényekkel, kik a szerves és szervetlen világra részint jóltévő, részint ártalmas befolyást gyakorolnak. Minden vidékben, hegyben és sziklában, folyóban, patakban, forrásnál, zuhatagban és fában lakoznak szellemek. Nemcsak a vihar s az erőszakos, ártalmas tünemények a termé-

szetben, hanem azon csapások is e szellemektől származnak, melyek az embereket érik. Sok osztályra oszlanak e szellemelek; s hatáskörük és hatalmuk is különböző. Főleg a pusztá, sivár, lakatlan és vadon vidékeken, vagy a hol a természet óriási tömegekben alkot és megdöbbenő nagyszerűséggel nyilatkozik, — ottan lakoznak, ott gyülekeznek leginkább a félelmetes szellemelek, más tájakra is elszáguldozva. Túrán fenyérein és Gobi sivatagjain ez okból már a legrégebb időkben ártalmas szellemelek barangoltak. Középázsia népei közt nagyon kifejlett daemonológiájuk van különösen a mongoloknak, melyet, bár idegen hitkörből vett képzetekkel van tarkítva, mégis igen egyezőnek mond Castrén a tinn törzsek uralkodó nézeteivel. Tegri vagy tengeri névvel nevezik a mongolok e daemonokat, mely név eredeti „isten“ jelentését alkalmasint a Buddhahit változtatta meg. A mongolok szerint azonban nemcsak minden tárgynak, hanem, a mint Pallas mondja, minden népnek sőt embernek is van véd-szelleme, a kit e s än-nek vagy kalmük ejtés szerint etsen-nek (=úr) neveznek.

A tunguzoknál a mennyisten (boa, buga) és főbb természeti tárgyak imádása mellett, szintén kifejlett daemonológiával találkozunk. A szellemekek, kiket buni-knak neveznek, igen bizalmas viszonyban élnek a sámánok. A legfőbb buni — Georgi szerint a vízben Garan, kit különösen a hajósok és halászok tisztelnek. Van továbbá egy Puro nevű buni (bunyik?), a ki nyomára vezet a tolvajnak.

A turk vagy török népeknél a mohamedanizmus és részint a keresztyénség többnyire elenyészette az ősvallás nyomait: a daemonok és régi kultúráját mindazáltal eléggé tanúsítják a koibalok és más tatár törzsek közt Déli-Szibériában maiglan élő hagyományok. Mondják, hogy a természetben mindenütt végtelen száma kísért a szellemeknek, kiket egyes törzsek Aioa, mások Asa, mások meg Yzyt néven neveznek. A sámánok varázsigékkel és dobbal idézik őket. Jó és rossz tulajdonság egyesül bennök. Most azonban rendesen inkább rossz lényeknek képzelik őket, kik Irle kán uralma alatt állanak, s az embert betegségekkel látogatják meg, sőt halált is hoznak reá. Minden alakban találkozunk a mondákban e szellemekkel, majd állati, majd emberi alakot öltenek. Egy hatalmas A ináról regélik, hogy hősökkel, fejedelmekkel sőt istenekkel daczolt és csak egy három éves gyermek győzte le. Az ártatlanság diadala a gonosz fölött.

Mindezen szellemeket, melyek különböző altaji népeknél más-más név alatt jönnek elő, a következő két fő osztályba sorozhatjuk:

1) a természeti tárgyokban vagy azok mögött, alatt rejtő szellemek, a természeti tárgyak concretté lett erői;

2) a holtak lelkei, kikről az előbbi szakaszban bővebben szóltam, s kik közül, legközelebbi viszonyban vannak az élőkkel az ősök szellemei.

A vallásos művelődés ezen fokán a népek fogalmai az érzéki tünemények körében mozognak, s

ez okból a szellemi lényeknek sem tulajdoníthatnak az anyagtól tisztán külön vált létezését. Legörömeztőbb tartózkodnak e szellemek az anyagi tárgyban, melyhez tartoznak, mint az emberi testben a lélek. S ha külön válnak is e tárggyali kapcsolatuktól, más kül alakot váltanak, s ember, állat, hóhehely stb. alakjában jelennek meg. A halottak lelkeit sem képzelhetik egészen anyagtalanoknak. A lappok szerint a testből elköltözött lélek új anyagi hüvelyt ölt az alvilágban. S bár emberi szemek nem láthatják a halottak lelkeit, mint az előbbi cikkben mondtam, általános volt felőlök a hit az altaji népeknél, hogy a túlvilágban csak isteni életöket folytatják, s ételre és italra is szükségök van.

Önként értetik, hogy minél inkább az anyagi tárggyhoz van kötve a szellemi erő: annál csekélyebb hatása van az emberre. Másfelől minden altaji nép-nél uralkodó volt az a hit, hogy vannak szellemek, a kik kizárólag az élő emberekre hatnak, s föltárván lelki szemeik előtt, a miket kül érzékeikkel nem foghatnak meg, magasabb erőt kölcsönöznek nekik. Ezen szellemek sajátképen nem egyebek, mint az ember értelmi természetében szunnyadó erök, melyeket rideg égalj alatt nem könnyű felfokozottabb tevékenységre ébreszteni, a honnan könnyen azon gondolatra jöhet a természeti ember, hogy ezen erök nem az ő sajátjai, hanem fensőbb lények, kik magokat egyes választottaknak jelentik ki. E választottak a varázslók, táltosok, sámánok. „Sacerdotes

quibus inesse vaticinandi facultatem arbitrantur“, mint egy byzanti író mondja a turkokról (Theoph. VII. Cap. 8).

A sámánok akkor jönnek közvetlen érintkezésbe a szellemekkel, ha a test kötelékeiből föl tudják egy időre oldozni lelküket. Álomban, önkívüli állapotban, vagy a legnagyobb idegizgatottság mellett jelennek meg nekik a szellemek. A tunguzok szeszitalokkal, légyölő galóczával is előmozdítják ezen állapotot, s Ázsia samanjai zajos dobszóval idézik a szellemeket „tinnabulis atque tympanis resonantes *), akkép hozván magokat rajongó extasisba. Nem ihlettség ez, mely prófétává teszen, nem fölfokozása, hanem inkább elnyomása az öntudatnak, beteges visionáriusság. Mindamellett a varázslatban, már a szellem fensősége nyilatkozik a természeti tárgyak fölött. S a mely mértékben válik szellemiebbé az „isteninek“ fogalma; s a mely mértékben emelkedik, benső fejlődés, vagy még inkább tisztultabb hitfogalmakkal érülködés által a vallásos öntudat: azon arányban válik a sámánok beteges idegizgatottsága tisztultabb ihlettséggé. Meg vagyok győződve, hogy Görögoi'szág jósszékei a samanismus maradványai a politheismussá fejlődött természetimádásban. Apollo papjai és papnői a sámánok és javas asszonyok közvetlen utódai. A varázslatnak ugyanis kettős föladata van: egyik inkább reális, a másik inkább eszményi jellemű. Amott az ember szellemi hatalomra akar

*) Lásd Menander fönnebb idézett helyét a turkokról.

emelkedni a természeti tárgyak és az emberek fölött; s az utóbbi esetben csak belátását akarja fölfokozni. A sajátképeni varázslat ez okból inkább a férfiak, míg a jóslat, a (térben vagy időben) elrejtett dolgok fölfedezése, inkább a nők dolga.

A sámán, mint láttuk, a természeti erőktől — a szellemektől — nyeri hatalmát. Ez által' közvetítő lesz az emberek és a szellemi hatalmak közt. Czélszerűséget hoz be varázs hatalma által a természet anarchiájába. Megszűnik a szellemek személyes kényuralma; idézetre alkalmas időben megjelennek és hasznosokká lesznek az embereknek.

Addig egyaránt voltak hasznukra és ártalmukra. Csupán jó és csupán rossz szellemeket, angyalokat és ördögöket nem ismert kezdetben az altaji népek ősvallása. Az az ellentét, melylyel a nyugot-áriai világnézetben találkozunk, s a mely a szellemeket jó és rossz lényekre, a világosság és sötétség táborára osztá, egy altaji népnél sem fejlődött ki. E népek, jegyzi meg Castrén, egyáltalában nem használják a jót és rosztat abszolút ellentétkül, hanem fölteszik, hogy ugyanazon isteni vagy szellemi lény jó és ártalmas tulajdonságokat egyesít magában. A gonosz szellemek soha sem jutottak az altaji népeknél teljes önállóságra, hanem más, hatalmasabb lényektől függöttek. A tadebcjokat a szamojédok közt csak azok tekintik tisztán rossz szellemeknek, a kik már némileg megismerkedtek a keresztyénséggel. Ez érintkezés s főleg az izlam befolyása módosította a mongolok

és turk törzsek daemonológiáját. „A sámánok közül azonban — mint Castrén mondja — egyik sem engedné meg, hogy rász szellemek segélyével úzik varázslásukat. Jóra és rosra egyaránt rávehetni a tad eb ej okát; s nincs közöttök egy is, a kit — ha nehezen is, legalább áldozatokkal, megkérlelhetőnek ne tartanának.“ Hasztalan keressük tehát a parz dualismust az altaji népek ösvállásában. S ha ez ős vallással legkisebb rokonsága van őseink ős hitének: át kell látnunk, mennyire tévedtek költőink, midőn Cornides nyomain indulván, a zend vallás hasonlatára képzeltek apáink ős vallását, s a magyar ármányban (ettől: árt, ártani, ártmány) Ahrimant látták rejleni, szembeállítván a hadak istenével, kit a kard jelképében tiszteltek a hunok. A magyar műeposzok csinált világnézetét nem találjuk föl az altaji népek hős mondáiban. A Pohjola és Kalevala közötti tusák a finn eposzban nem bírnak ethikai jelentőséggel. Miként az istenek majd jót tesznek az emberekkel, majd ártanak nekik: a hősök sem állanak kizárólag jó és rász istenek szolgálatában, mint például a Sahnámében. Nem is erkölcsi elvekért küzdenek. Hősölés, nőszerezés a legtöbb runo tárgya. S az egy Lemminkäinen kivéve, a Kalevala hősei többet igazítanak el varázsigével, énekkel, mint karddal. Hogy azonban egy oly népnél, mely karddal indul új hazát szerezni, a vitézség cultusa is kifejlik, s a nomád nép nyájainak gondviselő istene utóbb egyszerűs mind hadak istene lesz: nagyon valószínű. Ezt

látjuk a skytháknál, alánoknál, hunoknál és mongoloknál *). De a nyugot-áriai dualismus azon altaji népeknél sem fejtett ki, a melyek oly hoszas érintkezésben éltek a zend népekkel, mint a skythák és utóbb a kazárok; míg a mongolok átvették a persáktól Ormuz-dot Ahriman nélkül.

V.

Azok után, a miket főleg az előbbi cikkelyben előadtam, úgy hiszem, senki sem fog megütözni, ha egyenesen kimondom, hogy az összes altaji népek ős vallása azon természetcultus volt, melyet legalsó fokán samanismusnak neveznek. Alapjában, eredetileg, a magyarok ős vallása sem lehetett más, mint ezen népeké, melyek közt — a nyelvrokonság újjmutatása szerint — nemzetünk legősiebb történetei szükségkép lefolytak, s a mely népek egy részéhez, nemzeti hagyományainknál fogva is, rokonság kötelékei fűznek. Nincs talán nyelv, a melyben az érintett cultus emlékezete annyi szóban maradt volna föl. A bűvölés, bájolás (baive vagy paive a finnben), igézés (incantatio), iralás, ro válás mind ide vonatkoznak. A nyelvünkben fönmaradt pogány papok és bűvös papnők nevei szintén arra utalnak. Míg a tátos vagy

*) Daicsin tágri = a mongoloknál Hadúr es a nyájak védője.

táltos név*) ősjelentését is csak a finn nyelv segítségével magyarázhatjuk meg: mint már fõnebb is megjegyeztem, a mythologiai õsmeretek jelen állásában senki sem fogja többé a zend nép mágusai-val egybezávarni a varázslókat s még kevesbbé azon varázslónóket, kik krónikáink szerint, Vatta pogány vezér körül gyülekeztek. **)

Az altaji népek õsvallásában azonban már többnyire elõtérbe lépett egy fõisten eszméje ***). Isteneik nem nyers természeti tárgyak immár; de nem is annyira kiváló, személyes istenek, mint a görög és római polytheismus istenei, a kiket, a mint hatáskörüket elkülönzi, saját egyéni jellemmel és külsõvel tüntet föl az alkotó képzelem. Polytheismusról a mûveltség ezen fokán szintoly kevésbé

*) Finnül taitaa=tudni, s taitaja — mint Hunfalvy Pál kifejté — annyi mint=tato, tatos, melyet nyelvünkben majd tátos-nak, majd taltos-nak ejtünk, mint kódust és koldust. A tátos tehát tudós, böles embert jelent.

**) „Ex multis Deabus (?) una, nomine Rasdi capta fuit a christianissimo rege Béla.“ Bonfin már egyenesen varázslót (Heltainál vrázió) ír az elferdített Rasdi helyett. Mivel a latinban a sámán név kifejezésére nincsen saját mûszó, innen krónikásaink ingatag terminológiája: magi et haruspices és pythonissae. A két utóbbi nevezet nem illenék a zend valás papjaira, a mágusokra. A haruspex-et néző-nek fordítja Pápai Páriz Imre; a mit azonban a nézõrõl mond, hogy a károst, elveszett jószágára nézve, útba igazítja, nyilván mutatja, hogy e latin nevet nem eredeti jelentésében kell vennünk.

***) Lásd Castrén többször idézett munkáját: Vorlesungen über die finnische Mythologie. St. Petersburg. 1853. lap. 2. stb.

lehet szó, mint monotheismusról. Csalódik mindazáltal, a ki az említett két kategóriába nem sorozhatván a vallásos fejlődés ezen fokozatát, sőtét babonaságnál egyebet nem lát abban; s a dolog mélyebb vizsgálása nélkül mondja el Ammianus Marcellinussal a liánokról, hogy „vallásuk nem volt,” vagy az avarokról Thierry Amadéval, hogy a „varázslat” cultusát követték, „ha ugyan ezt valásnak lehet mondani.” Hasonló tévedésben lehetett azon vatikáni kézirat szerzője, melyet Deseritius adott ki, s a melyben azt olvassuk az őseinktől hátramaradt magyarokról: „pagani sunt, nullám Dei habentes notitiam.” *) „Azon körülményből, úgymond C astrén, hogy a sámánok hatalommal bírnak lelkeket idézni, könnyen következtetik, hogy az altaji népek táltosaik varázserejénél fensőbb hatalmat nem is ösmernek, s isteni lényt sajátkép nem tisztelnek.” E felfogás alaptalanságát, úgy hiszem, eléggé kimutattam ez értekezés folytán.

Láttuk, hogy már a samanismus. is fensőbb fokozat a nyers természetimádás és a fetisismus fölöött. Nincs ugyan még rendszerbe öntve, mint azon népek vallásos szemlélete, melyeknél külön papi rend és vallásos irodalom állott elő, — hanem kitünőleg népvallás, homályosabb, zavartabb theogoniával: a theogonia mindazáltal már folytonos alakulásban van, a fejlődés természetes folyama

*) Mintha Luitprandot olvasnók: „Hungarorum gens, oinni-potentis Dei ignara.“

szerint — a polytheisniusba. Hasonlítsuk össze a szamojéd hit fogalmait a finn mythológiával, s látni fogjuk, mi széles tér azon vallásos fokozat, melyen a velünk rokon népeket találjuk, s a melyet legalsó fokozatán a „varázslat“ cultusának neveznek. Látjuk az egyik és a másik pólust; amott töredékek, imitt már fejlődő rendszer, alakuló egész. Az isteninek fogalma mind inkább szellemibbé válik; a daemonologia mind inkább háttérbe szorul, mint a görög vallásban, s a fensőbb isteni hatalmak lépnek előtérbe, a varázslók jósokká, a sámánok papokká lesznek, elkülönöztvén a szent és profanus dolgokat a térben (templomok) és időben (ünnepek), szóval szabályozván a cultust.

A finneknél, mint Castrén uj j mutatósaiból látjuk, leginkább a skandináv mythosz befolyása mozdítá elő ezen fejlődést. Annak tulajdonítja Castrén a finn kosmogonia kifejlését is.

A samanizmus azonban nemcsak a polytheizmus előlépcsője, mint a finneknél. Az altaji népek összes történetei mutatják, hogy a mint a monothéizmussal érintkezett e vallásos fokozat: azonnal megszakadt a polytheistikus képződés. E körülménynek tulajdonítom én egy részben *), hogy a

*) Egy részben, mondom; mert az éghajlati különbségekről sem kell megfeledkeznünk. A skandináv országok ködös és Hellasz derült ege is rányomta bélyegét egyik és másik nép mythoszára. Ide járul továbbá az alakító művészet kifejlése, mint egyik tényező az istenalakok kiképzésében. Ide járul végre az állami élet fejlődése stb.

finn mythologia alakjai oly plastikailag nem tudtak kiemelkedni, mint a görög mythosz istenalakjai. Valószínűleg a hellen polytheismus sem fejlődik ki oly teljesen, ha például a judaismussal Homer előtt egy pár századdal jó vala közel érintkezésbe.

A keresztyénség jótékony befolyását a vallásos öntudat fejlesztésére már a szamojedoknál is észrevettük. Még inkább feltűnteti ezt Castrén a finn istenfogalom emelkedésében, tisztulásában. S míg a finn és észti kosmogonia eredetét a skandináv mythoszszal hozza összeköttetésbe: hozzá teszi, hogy a finnekkel rokon többi népek közt jóval későbbi eredetű s keresztyén és mohamedán befolyásra vezethető vissza a világalakulás képzete *).

A kosmogonia egy főbb, teremtő isten fogalmára vezet, — mely fogalom ismét lépcső a monothéismushoz. Ez állapotot írja le Theophilactus, midőn a turkokról — a mint nevezték a byzanti írók őseinket is **) — azt mondja: „ignem colunt, aeremque et aquam venerantur; telluri hymnum concinnunt; adorant autem tantummodo et

*) Castrén, 180 és 290. lap.

**) Leo Grammaticus, Georgius Monachus, Simeon Logotheta Árpád magyarjait majd ongroknak, majd turkoknak mondják. Constantinus Porphyrogeneta mindig turkoknak nevezi őseinket. Cedrenusnál olvassuk: Nicetas patríciust az Isteren (Dunán) át a torkokhoz vagy magyarokhoz (ungaros) stb.; és Zonarasnál: a torkok, a mint nevezték a magyarokat stb.

Deum nuncupant, qui hanc rerum universitatem aedificavit“ *).

Innen van, hogy a törökök oly könnyen tértek az izlamra; s a monotheismus, minden alakban oly könnyű szerrel tön hódítást a mongolok közt. Az izlam és keresztyénség egyaránt terjedt a kazárok közt is; s néhány zsidó, az üldözés elől menekülvén közéjük, elfogadtatá velök a judaismust is. Azon fogékonyság, melylyel Attila utódai szintén fölvtették a keresztyénséget, a nagy hódítóban is nyilatkozott. A türelmesség a más vallásuak, főleg a keresztyének iránt, melyet Csingisz-kán is törvénykönyvébe igtatott, oly jellemvonás Attilában, melyet többször kiemelnek életírói.

Ha e türelem a vallásos öntudat gyöngeségén alapszik kezdetben: utóbb bizonyára az istenség eszméje emelkedésének, tisztulásának eredménye.

S' ha Theophilactus idézett szavai őseinkre is vonatkoznak: nem csudálhatjuk, hogy apáink oly könnyen fölvtették a keresztyénséget, miután a monotheismussal, mint a kazárok szomszédjai és bajtársai is, minden alakban érintkeztek. Ez érintkezés szükségkép fejlesztőleg hatott vallásos öntudatukra; s midőn a Tisza partjain megjelentek: már elő voltak készülve arra, a mi, ha békés időket élnek, Géza koránál kétségkívül előbb is be fogott volna következni.

*) Lásd: Corpus Script. Histor. Byzantinae. Theophilactus Simacotta VII, 8. A honni kiadás szerint, melyet használtam 286. lap.

NYUGOTAZSIA

ŐSTÖRTÉNETEI

AZ ÉKIRATOK VILÁGÁNÁL.

Az angol irodalomban egy nevezetes munka jelent meg közelebb. Herodotus fordítása Rawlinson Györgytől, sir Henry Rawlinson, a tudós ezredes, és Wilkinson magyarázatával. Hatodik vagy hetedik angol fordítása a „történetírás atyjának“. Mint fordítás, szabatos és egyszersmind szabad: oly két tulajdon, melyet nem könnyű megegyeztetni. Az angol kritikának mindazáltal így is van ellene kifogása. Nem csuda. A mint meg vagyok győződve, hogy a nagy költőt csak valódi költő fordíthatja: úgy a régi remekírók fordítása is csak oly írónak sikerül, ki, a klasszikus nyelvek alapos ismerete mellett, anyanyelve írásában is mester: kitűnő nyelvész s egyszersmind nagy stylista. Legnehezebb pedig azon nagy írók fordítása, kik az irodalmak kezdetén mintegy úttörőkül állanak elő, majdnem előzmény nélkül a múltban, örök példányokul a jövőre. Ilyen Homerus a költészet terén, s a történetírás mezején Herodotus. Minő különbség már csak ez írók és az újabb irodalmak nyelve között! A mai nyelv sokkal elvontabb, szavai jobban eltértek azon jelentéstől, melylyel e szók gyökei eredetileg

birtak, inkább bizonyos fogalmak conventionalis jegyei lettek, kevesebbé festőiek. Az eszmék egyezése az újabb európai nyelvekben könnyíti az újabb írók átfordítását egyik mai nyelvből a másikra. Az eszmék ezen egyezése bizonyos egyformaságot idéz elő a nyelvekben is. Minél nagyobb az idők távolsága, annál inkább elenyészik ezen egyformaság; s azon primitív fogalmak és állapotok festéséhez, melyekkel Homerusban, s némileg Herodotusban is találkozunk, igen tudós az újabb irodalmak analizáló, bölcselmi nyelve. Valóban alig képesek immár az újabb nyelvek tolmácsolni azt a naiv egyszerűséget, a melyet részben korról kölesönöztek az érintett Írók. S ez egyszerűséget oly művészettel látjuk műveikben párosulni, melyet akkor érezünk leginkább, ha megelőzőikre gondolunk, s a melyet annál bajosabb visszaadunk, minél önkéntelenebb, keresetlenebb, minél inkább maga a valódi művészet. Mi volt a történetírás Herodot előtt! Mure, a görög irodalom történetéről irt jeles művében, összeállítá miletusi Hecataeus, Xanthus, lampsacusi Charon, sőt a Herodotussal egykorú Hellenieus munkáiból fenmaradt töredékeket. Minő különbség e logographok töredékei és Herodotus történeti műve közt, nem csupán szellem, felfogás, magasabb világnézet, hanem előadás tekintetében is! Merőben külön irodalmak, külön századok termékeit véljük olvasni, annyira meglep bennünket a száraz, rideg, színeden, szellem nélküli, darabos előadás után Herodotus élénk, vonzó, gyakran festői, mindenkor szabad és könnyű folyású elbeszélése, mely természete-

tes nyersség nélkül, egyszerű pongyolaság nélkül. Fő érdeme Herodotusnak ez a nemes egyszerűség. Megszokott, közönséges kifejezésekkel él, melyektől távol van mindeij pipere és rhetori czafrang. ír, a mint tárgya hozza magával; stylusa nem a mesterségtől kölcsönzi kellemét. S a mint önként jönnek szavai: mondatainak szerkezete sem bonyolult legkevesbbé is. Nem fáradtsággal készített periódusokban, hanem természetesen ömledező mondatokban ír, a melyek akkor végződnek, mikor az értelem teljes. Stylusa ez okból soha sem túlterhelt, darabos vagy erőtetett, hanem bámulatosan tiszta és átlátszó.

Ily tulajdonok mellett, mondom, nem csuda, ha Herodotus hatodik vagy hetedik fordítása sem elégti ki az angol kritikát.

Bennünket azonban nem az új angol fordítás érdek, hanem azon tudományos készület, melylyel Rawlinson Herodotusa ki van állítva. A fordítás szövege alatt számos becses jegyzet; s mindenik könyvhez essayk csatlakoznak, melyek a legrégibb történetekre nézve egybeállítva közük a legújabb fölfedezések főbb eredményeit, és pedig oly íróktól, mint Rawlinson, az ékiratok nagy mestere, s Wilkinson, a jeles egyptolog. A magyarázatok és értekező kitérések (excursiók) terjedelmét legjobban megítélhetni azon adatból, hogy az első kötet, mely szinte 700 lapra terjed, Herodotusnak csupán első könyvét hozza.

Ily tudományos készület mellett, úgy hiszem, méltán igénybe veszi Rawlinson Herodotusa a tudós világ figyelmét. Összehordva s részint egybeállítva

találjuk itt, a mit a népek őskorára, az emberi művelődés legrégebb színhelyének, Nyugoti Ázsiának, őstörténeteire vonatkozólag az újabb angol nyomozó történetírás — a hasonló nyelvtan s az ékiratok és hieroglyphák magyarázata segélyével — mindeddig kihozott. Hazai könyvtárainkban, fájdalom, hasztalan is keresnök nagy részét azon munkáknak és tudományos folyóiratoknak, a melyeknek itt, úgy szólván, kivonatával találkozunk. S ha ezekhez adom, hogy az előttem fekvő mű nagy elterjedését már drágaságánál és nyelvénél fogva sem igen remélhetem: úgy hiszem, nem szerénytelenség tőlem egy pár óra negyedre igénybe vennem az olvasó figyelmét azon eredmények összeállításával, melyekre Herodotus tudós angol magyarázói jutottak. Oly eredmények, melyek, a mint látni fogjuk, őstörténetünknel fogva is közlelről érdekelnek bennünket, habár a nyelvtudomány helyesléseével, úgy tartom, nem minden részben találkoznak.

Azon eredményekről szóltam, melyekre az angol nyomozó történetírás jutott. Herodotus tudós magyarázói köszöneteket fejezik ugyan ki Bonn jeles orientalistájának, Lassennek, mint a ki a német történetnyomozás eredményeivel is megismertette őket; s itt amott idézve is látjuk Brandis és a német keleti társaság munkálatait: úgy látszik mindazáltal, hogy alapelveiket nem a németországi nyomozótörténet és philologia tekintélyeitől kölcsönözték. Nyelvészeti dolgokban leginkább hivatkoznak Müller Miksa, oxfordi tanárra, ki német eredetű ugyan, de a nyelvek eredete körül önálló nézetekkel bir, melyek sok részben el-

térnek a jelesebb német nyelvtudósok állításaitól. Míg az angol nyelvtudósok és történetbúvárok nyomozásaiban félreismerhetlenül mutatkozik a törekvés, a tudomány újabb fölfedezéseit öszhangzásba hozni az Eredet könyvével: a német szellem, egykét író kivételével, tisztán bölcselmi téren működik. A hallei egyetem tudós tanára, Pott, a mint tudjuk, megtámadta az emberi nyelvek közös törzsből való származását, olybá tekintvén e véleményt, mintha valaki a természetrajzban minden fajt azonegy nemtől, s a nemeket egyetlen individuumtól származtatná*). Oxford nagyhirű szanszkrit tudósa ellenben Európa és Ázsia összes nyelvei eredetét közös törzsrre viszi vissza. Az ó-világ népeit ugyanis négy külön családra osztja: kámi vagy kusita, sémi, turáni és árja családra. Állítja továbbá, hogy a kámi nyelv csak a séminek régibb formája, míg az árja csak a turáninak fejleménye. A négy családot ekkép kettőre szállítván, a sémi és árja nyelvek egységét a régi egyiptomi és régi babyloni nyelvben véli feltalálni. E fölvételt fogadják el, arra építik, mint látni fogjuk, elméletüket Herodotus angol magyarázóí. S ha ezekhez adjuk, hogy nem compilorokkal van dolgunk, hanem oly tudósokkal, a kik saját tanulmányaik, fölfedezéseik után jutottak bizonyos nézetekre, s e nézetek alapján önállólag fejtették ki rendszerüket: mindenki természetesnek fogja tartani, ha a munkában, mely többet látszik ígérni,

*) Die Ungleichheit menschlicher Kassen, hauptsächlich vom sprachwissenschaftlichen Standpunkte, stb. 1856.

csak az angol nyomozó-történet eredményeit keresem, s e hiányban találok a munka egyik fő előnyét.

Az angolok ugyanis az ó-történeti nyomozások terén nem csekély eredményekre jutottak az utóbbi évtizedekben.

Nyugoti Ázsiában, az emberi mivelődés ez ős terén, csak sémi és árja nyelvű népeket láttunk eddig mozogni az ó-történetek világánál. A scythák legfőbb csak olykori beütéseikről vagy a persa királyok hadjárataiból voltak ismeretesek. Az iránt sem volt tisztában a tudomány, az emberiség mely fajához sorozza a fenyérek e barbár lakóit, akárphysikai typus. akár nyelvvalak tekintetében. Csak újabb időkben kezdék nyelvüket az altaji család hol finn, hol mongol ágához hasonlítani. Azt azonban ingyen sem vélte senki, hogy volt idő, mikor Turan népei képviselték Nyugatázsia összes míveltségét, s a sémi és árja népek is azoktól vették a míveltség első elemeit, azoktól magát az írás tudományát is. Herodot újabb magyarázóinak egyike, Rawlinson vala első, a ki az ékiratokból az emberiség ez ős történeteire először derített világot. Az ő nyomdokain haladtak e kérdés fejtegetésében Norris és Oppert.

Messze vezetne céloimtól, ha elő akarnám adni, mily utakon jutott Rawlinson az érintett eredményre. Legyen elég említnem, hogy e turáni vagy scythá elem töredékeit még Herodot korában is megkülönbözteti Rawlinson a sémi és indeurópai népek közepe. A sémi, árja és turáni népek, úgymond, sokkal inkább össze voltak keveredve, sokkal inkább egyen-

súlyozták egymást Nyugoti Ázsiában, mint a régi világ bármely más részében. A persa királyok, midőn valamit közölni akartak ázsiai alattvalóikkal, úgy hogy mindnyájan megértsék, nein csak három különböző nyelven adták ki azt, hanem oly három nyelven, mely az emberi nyelv három fő osztályához tartozik. Innen a behistani, persepolsi stb. három nyelvű feliratok zend, tatár és sémi versioval. S a mily kevéssé változandók keleten az emberi dolgok, — innen ma is ama három családot képviselő nyelvek, úgymint a persa, arab és török, használásának szüksége a kiáltványokban, melyek ama vidékek lakosaihoz intézteinek. Az ind-európai és sémi fajok még most is ama térségek főbb megszállói. Mint Herodot korában. A tatár elem jelenleg is kevesebb a többinél. Egyedüli különbség, hogy alattvalóból a tatár lőn uralkodóvá.

Volt idő, mikor számra nézve is felülmúlta a turáni népség Nyugotázsia egyéb népeit. A legrégebb időkig menvén vissza, a meddig csak a szent történetek világa hat, vagy az etimológia kivehető nyomdokai vezetnek, a scytha vagy turáni nyelvvidom volt uralkodó Rawlinson szerint a Kaukázustól az Ind tengerig s a Földközi tenger partjaitól a Ganges torkolatig. Talán, mond Rawlinson, kiebb is terjeszthetnék e határokat, mondván, hogy az egész keleti hémiszférát oly faj, vagy oly fajok lakták kezdetben, melyeknek nyelvjárásait a kérdéses nyelvi jelleg bélyegzi. Azonban szorítkozzunk most csak nyugoti Ázsiára, azon térre, mely Hindostan és az Aegaei, s aFekete- és a Déli vagy Ind tenger közt fekszik. Ezen térségen

Armenia, (?) Susiana régi lakosait, a régi babyloniaiakat, Arabia déli partjainak lakóit, a nagy iráni fensík, a kúrd hegyek és India eredeti népességét mind ezen nyelvcsaládhoz számíthatni; legalább igen nagy a valószínűség, hogy azon egész területet ugyanazon jellegű nyelvet beszélők foglalták el. Minő jellegű nyelvet értenek, bővebben körülírják Herodotus magyarázóit, mondván, hogy e nyelv eredeti formája, a mint a kevesebbé mívelt hordák közt megkristályosodott, a legrégebb időktől fogva, melyekről szólhatunk, mind napjainkig fentartá magát, mint Ázsia négyötöd részének s Európa távolabb részeinek nyelve; a melyen beszélnek maiglan a finnek és lappok, a törökök és magyarok, az osztyákok és szamojédok, a tatárok és tübetiek, a mongolok, üzbekek, turkomanok, mandzsuk, kirgizek stb., s mindazon különböző népiségek, melyek Északázsia és keleti Európa roppant fenyérein bolyonganak, India hegyi törzsei és a keleti Archipelagus némely népei.

S hol voltak a turáni uralom ez ős korszakában a sémi és indeurópai vagy árja népek? kérdi az olvasó.

Rawlinson szerint e népek csupán a turáni nyelvcsalád későbbi fejleményei és elágazásai.

Müller Miksa tekintélyére támaszkodva ugyanis azt hiszi Rawlinson, hogy a turáni nyelvtípus nem képez oly határozott, jól körülírt családot, mint a sémi vagy indeurópai. A turáni nyelv, szerinte, inkább csak bizonyos fokozat, mint kiképzett nyelvidom: a legelső forma mintegy, melybe az emberi beszéd tér-

mészeten, magától ömlik, egyszerűbb, durvább, nyersebb, kevesebbé kiképzett a sémi és árja nyelvek későbbi fejleményeinél. Mondhatni csak általános jellemknél és geniusuknál fogva hasonlítóak egymáshoz e turáni nyelvek; az agglutinatio elve volt kiváló jellemök, e majdnem közös vonása minden oly nyelvnek, mely örökös hullámvásznak, változásnak ívan kitéve, nem bírván irodalommal s csupán a nomádok gyér szóváltása által tartva föl magát. A természeti ösztön a legkülönbözőbb fajok közt is egyformán működik; minélfogva Rawlinson nem hiszi magát feljogosítottnak egyeredetűeknek venni azon különböző fajokat, melyeknek nyelve turáni jellemű.

Oly hypothesisok, melyek inkább csak üres szemlélődésen, mint tudományos tényeken alapsznak. Részemről nem vitatom, mennyiben van igaza Maurynak, midőn hibáztatja azokat, a kik az Eredet könyvének ismert helyét az egy nyelvről, mely kezdetben vala, betű szerint veszik; a midőn az ősnyelv elméletét megtámadván, állítja, hogy a mint isten beszélni tehetséggel áldotta meg az embert, az emberi értelem mindjárt kezdetben szükségkép különböző szólásformákon nyilatkozott*); de következetlenségnek tartom Herodotus magyarázóitól, elfogadni az egy ősnyelv elméletét, s mégis kétségbe vonni a fajrokonyságot azon népek közt, melyek amaz ősnyelvet be-

*) Indigenous races of the Earth; or new chapters of ethnological enquiry stb. Contributed by Alfred Maury, Francis Pulszky, and J. Aitken Meigs. Philadelphia, 1857. stb.

széltek. — Kétségtelen, hogy a természeti ösztön, mint Rawlinson megjegyzi, a legkülönbözőbb fajú népek közt is gyakran egyformán működik. Innen van, hogy ugyanazon eszme kifejezésére hasonló szók gyakran a legkülönbözőbb nyelvekben is előfordulnak. Az ember eredetileg merőben külsőleg él; utánozza, a mi körülé van; s hasonló benyomások hasonló kifejezéseket idézhetnek elő. Ide járul, hogy a hangok scalaja az emberi beszédben nem nagy kiterjedésű, ugyanazon hangok gyakran fordulhatnak elő mindenik nyelvben. Épen ezért nem annyira a nyelv anyagából, mint inkább a nyelv alakja, szervezete vizsgálatából indul ki a nyelvtudomány a nyelvek osztályozásában. Az oly beszédmodot, — majdnem azt mondhatnám, hangicsálást, mely még határozott nyelvtani alakot nem mutat, melyről azt mondhatjuk, hogy inkább bizonyos fokozat, mint megalakult szervezet, nem osztályozhatja a nyelvtudomány egy családba se. S ha így érti Rawlinson az egy ős nyelvet: világos, hogy az osztályozás föltételeinek, a nyelvtani formáknak fejetlenségénél fogva, nem mondhatja azt turáninak, nem mondhatja ugyanazon nyelvalknak, mely a mai finnben, törökben, magyarban stb. fenmaradt. Ila pedig már megalakult nyelvtani szervezetet ért az alatt: előre is hibásnak kell mondanunk azon fölvételét, mely szerint a turáni nyelvből fejleszt két különböző szervezetű nyelvcsaládot, a sémit és indeurópaít. A nyelvek organismusok, melyek kifejlésükben határozott törvényeket követnek. Az egyszer megalakult

Organismus kiveszhet, miként sok nyelv valóban ki is halt, de mássá, ellenkezővé nem alakulhat.

A nyelvek eredetét, az ősz nyelv kérdését vizsgálni a nyelvphilosoph dolga, nem a nyomozó történetíróé, a ki csak addig lát a népek őskorába, a meddig a hasonlító nyelvtudomány világa terjed. A hasonlító nyelvten pedig tényül veszi a nyelvcsaládok külön típusát, mindenik családbeli nyelvek saját eredeti szervezetét. Tényekből indulván ki, főleg nem mehet vissza nyomozásaiban. Alkalmazzuk e nézetet a jelen esetre. Az ősz turáni nyelvet az ékiratokról ismerjük. Ez-e az az ősz nyelv, mely még csak alakuló, nem megalkult szervezet, a melyből még minden válhatik, kámi, sémi, árja nyelv, valamint turáni? Norris, mint tudjuk, határozott turáni vagyis újabb elnevezés szerint altaji jellegét, szerkezetét kétségtelenül kimutatta. Úgyszólván nyelvtanát írta meg. S Rawlinson, a nyelvphilosoph, midőn ősznyelvről beszél, mely még örökös hullámvásznak téve ki, csupán a nomádok gyér szóváltása által tartatik fen, feledi, hogy Rawlinson, a nyomozó történetíró, e nyelven írott műemlékekről magyarázza Nyugatázsia őstörténeteit.

Azonban nem czáfolni, — a mi nyelvtudósaink föladata, — hanem ismertetni tűzém feladatul Herodotus angol magyarázóit. Lássuk azért, mint fejtik tovább elméleteket.

Kedvező helyeken, a mesopotamiai nagy lapályon s a Nil völgyén, a hol korán alakultak letelepült községek, s a míveltség korán felsarjazott, az ősz nyelv eredeti vagy turáni jelleme fejlődési képességet tanú-

sított, először is kámivá lévén. Nem mondhatni meg, mely idő tájban eredt a kámi nyelvvalak. Valószínűleg a betűk feltalálása előtt, s okunk van Egyiptomnak tulajdonítani e változást. Az egyiptomiaktól, Mizraim fiaitól, természetesen elterjedt más kámi fajokra is, a kik akkor Egyiptomban laktak, s ezek vitték egyfelől Ethiopiába, déli Arabiába, Babyloniába, Susianába és a szomszéd partokra, másfelől Philistiába, Sidonba, Tyrusba. Ezen fejlődést nyomról nyomra nem vázolhatjuk; de Babylon történeteinek nyomozása közben világosan kimutathatni véli Rawlinson, — bár e kimutatást a jelen műben nélkülözzük, — a semitismus fokozatos fejlődését a kámi idomú nyelvből. Ezen változást, mely Rawlinson szerint Kr. előtt a XX-dik században érte el a bevégeztség bizonyos fokát, a költözési mozgalmak egész sora követte, melyek az újonnan alakult sémi nyelvvalakot a Fel-Tigrishez, a Közép-Eufrateshez, Syriába, Palestinába, Arabiába és Egyiptom partjaira vitték. Assur valószínűleg ez időtájban ment Babylonból Assyriába; míg az aramiták fölfelé mentek az Eufratesen; a phoeniciaiak pedig (ekkor már erősen semitizálva) a Persa öböltől a Földközi tengerhez költöztek. Abraham és népe Urból Palestina déli részére költözött, s a joktáni arabok megszállották a nagy félszigetet. Ezen telepekről mentek utóbb sémi rajok Cyprusba, Ciliciába, Pisidiába, Lyciába, s másfelől Karthágóba, Siciliába, Hispániába és Nyugoti Afrikába.

Kétségesebb, Rawlinson szerint, az indeuropai nyelvek eredete. Elismeri, hogy nincsenek nyelv-történeti nyomok, melyeknél fogva eldönthetnők, vajon kezdettől fogva különböző nyelvalak volt-e az a turánitól, vagy, mint a semitismus, abból fejlődött. Legbölcselmiebbnek véli azonban föltenni, hogy azonegy törvény alapján fejlődött mind a sémi, mind az indeurópai jelleg. Ezen nézet, úgymond Rawlinson, már annálfogva is leginkább elfogadható, mivel leginkább egyező a szent írással, melyben oly időről olvasunk, mikor „egy nyelven szól vala mind az egész föld.“ A fejlődés színhelye, Rawlinson szerint nem a Hindukus, a hová utalnak a legrégebb zend és vedai hagyományok, s a hol keressük, az újabb nyomozások folytán, az árja népek őshazáját, — hanem Armenia fensíkja. Innen látszanak, úgymond, kiindulni az indeurópai költözések egyes szálai. E magas hegyhátról ugyanis nyugoti irányban Kis-Ázsiába ment egy rész, onnan elárasztván Görögországot, Italiát és Siciliát; egy másik rész észak felé tartván, áthalt a Kaukázuson, elszórakozván a fenyérekén, honnan a Fekete-tenger környékére s Közép- és Nyugot-Európába nyomult; keleti irányban ment végre egy harmadik rész, s a Káspi tenger déli partjai mentén, egyenesen Afganistán hegyeinek vette útját s az Indus mellett települt le.

Ennyiből áll főbb vonásokban Rawlinson elmélete a külön nyelvcsaládok alakulásáról. Ha hibás volt a nyelvtani nézet, melyből kiindult: a

következtetések sem állhatnak meg. Úgy hiszem pedig, ha röviden is, eléggé kimutattam Rawlinson következtelenségeit az ős nyelv körüli hypothesisiben. Nem vitatom részemről, volt-e vagy nem volt egy ős nyelv, a mit oly tekintélyek, mint Pot, Maury és Renan határozottan tagadnak; nem vizsgálom mennyiben van igaza a sémi nyelvek egyik legalaposabb ismerőjének, midőn azt állítja, hogy a különböző nyelvcsaládok, mindenik faj szellemének mintegy azonnal előállott termékei, az első naptól fogva teljesen meg voltak alakulva, a mint megvan a bimbóban a virág minden lényeges részével *). Ha megengedjük is az ősnylvet, föl kell tennünk: hogy vagy oly fejletlen valaminek kellett annak lennie, a melyet egyáltalában nem lehet még

*) De l'origine du Langage par Ernest Kenan, raembre de l' Institut. Deuxieme Edition. Paris 1858. Már készen volt ez értekezéseim, mikor e nagybecsű munkát megkaptam. Bizonyára egyik legalaposabb mű e tárgyban. Bunsen és Müller Miksa fenebb érintett elméletéről, melyet Rawlinson alapul fogadott el, a 41-dik lapon következőleg ír Renan: „L'hypothése d'une famille touranienne, par laquelle on clierehe á établir un lien de paranté entre des langues entierement diverses, nous páraít gratuite et formée par des procédés qui ne sont pás ceux de -la science rigoureuse.“ . . „Ainsi en jugé également un esprit a la fois severe et hardi, M. Pott, — mond továbbá szerzőnk — qui en rendant justice aux vues ingénieuses que le savant M. Müller a semées dans son ouvrage, de juge pour l'ensemble peu conforme aux vrais principes de la Philologie comparee et capable d'égarer une étude dója entourée de tant de perils.“ (Zeitschrift der deutsch, morgenländ. Gesellschaft, 1854. p. 405. stb.)

turáninak mondani, mi egy jelentésű a már határozott alakú áltajival; s ez esetben Rawlinson ősnyelve csak annyiban áll, a mennyiben oly időt teszen föl, mikor még a különböző népek nyelvei inkább fejletlenségüknél fogva hasonlítottak egymáshoz, mint kifejlett nyelvtani szerkezetüknél fogva*); vagy ha már kifejlett Rawlinson ősnyelvének turáni (=áltaji) jellege, többé nem alakulhatott az se sémivé, se indeurópaivá. „Nem mindnyájokra nézve közös törvény szerint fejlődnek a különböző nyelvcsaládok, mond Renan, hanem minden nyelvcsalád saját belszerkezete és szelleme törvényeit követi.“ S az áltaji nyelvekről azt látjuk a történetekből, hogy az idegen nyelvekkel érintkezés sem idézett elő ilyes változást. A különböző családi! nyelvek se vegnyelveket nem képeznek, se nyelvtani formáikat nem cserélik föl. A magyar nép például, merőben más nyelvcsaládú népek között, a rokon népektől teljesen elszigetelve is, ezred éven át fentartá nyelve ősi típusát, míg a középkor más hódító népei: a nyugoti és keleti gótok, a frankok, lombárdok, normanok, az utóbbiak kétszer is, egybeolvadtak nyelvökre nézve az elfoglalt tartományok rokon nyelvcsaládii lako-

*) Már pedig jól mondja Bénán: „la classification des langues doit se faire par des caracteres positifs de ressemblance et non par ce trait negatif qu'elles manquent d'un certain degré de développement et correspondent à un même état social.“ Az előbbi jegyzetben idézett műben.

saival. A hunok Európában maradt telepei, valamint az avarok, nyomtalanul enyésztek el; a bolgárok merőben szlávokká lettek, vegnyelvet nem tudtak alkotni. A különböző családhoz tartozó nyelvek szókat és szólásformákat kölcsönöznek ugyan egymástól, iditiotismusokat vesznek föl; de azért megőrzik eredeti nyelvtani formáikat. A stylusra hat az idegen befolyás, a nyelvtanra nem. Az új görög nyelv például sok szót és szólásformát vett a törökből, a nélkül, hogy legkevesebb is változott volna eredeti hellen alapszerkezete. A persa nyelv annyira el van telve arab szókkal, hogy a persa írók gyakran egész arab mondatokat kevernek előadásukba, a nélkül, hogy e nyelv árja nyelvtana sémi formákat vett volna föl. Ugyanezt mondhatjuk viszont a török nyelvről, mely tudományos műszavait többnyire az araboktól vette, s a persáktól is sok szólásformát kölcsönzött, de bármennyi sémi és árja szó ment is át szótárába: mégis megőrzé nyelvtana tősgyökeres tatár vagy áltaji szerkezetét, a mint megőrzé szótára is eredeti szavait és kifejezéseit, úgy hogy ezredéves elszakadás után is közölheti egyszerű eszméit a szi-bériai jakut a konstantinápolyi törökkel *).

De lássuk most már az egyes nyelvcsaládok eltejedését, a mit fenebb csak röviden érinték; lássuk a külön nyelvcsaládokhoz tartozó népek viszo-

*) Lásd Maury: On the distribution and classification of tongues.

nyát; vizsgáljuk Nyugotázsia ethnológiáját, a mit eddig főleg a classikus írók után ismertünk, az ék-iratok világánál.

A turáni uralom eredeti korszakáról — mond Rawlinson — azon korról, melyet Σκυθισμοϋς néven jelölnek az első keresztyén Írók, midőn mindenütt turáni vagy scytha fajok voltak túlnyomók s még se az árja, se a sémi civilisatio nem fejlődött ki, nem várhatni sok hiteles történeti adatot se Herodotustól, se máshonnan. A kérdéses korra látszik vonatkozni Berossus második vagy méd dynastiája Babylonban s a scytha uralom említése Justinusnál. A dolgok előbbi állapotának legfeljölőbb nyoma volt Herodotus korában, hogy Nyugoti-Azsia népessége közt nem csekély scytha vagy turáni elem volt még található mindenütt. Herodotus maga nem volt e tényre nézve magával tisztában. De a mi ket munkájában a scythákról és a scythák befolyásáról Nyugot-Azsiában olvasunk, mutatják a dolgok valódi állását, mire nézve az újonnan föltalált ék-iratok nem hagynak fen semmi kétséget. Armenia (?), Susa és Elymais scytha föliratain kívül, az Achemenidák emlékein egyik columnán mindig scytha nyelvjárást találunk. Nemcsak Mediában, mint például Behistanban, hanem a sajátképeni Persiában, Naks-i-Rustemben és Pasargadaeban is fordulnak elő scytha feliratok. Ezt csupán onnan magyarázhatni, hogy az árja fajok nagy költözése előtt scytha vagy tatár törzsek tartották elfoglalva azon tartományokat. Ezen népség nagy részét ma-

gában felolvasztá a hódító elem. Helyenként azonban elkülönözve is fentartá magát, megőrző mintegy nemzetiségét. Ide tartoznak Herodotus és a fölíratok szaká-i, kik közt meg kell különböztetnünk a „saka Hamawarga“ (a bellist, felír.; Herodotusnál Ἀμώργιοι) és „Saga Tigrakhuda“-t. Ezek, összekötetésben képzelve a régi armeniaiakkal (?), susianaiakkal, chaldaeusokkal és déli arabokkal, azon tartományok eredeti elfoglaltatását a turániak által akkép jelölik, mint a tenger által elválasztott sziklák gyakran ugyanazon geológiai képlet folytatásai.

Ha Nyugoti Ázsia nemzeteit Herodotus korában vizsgáljuk, alapos okokból következtethetjük, hogy a száltá-kon kívül a parthusok (Parthia lakói), az ázsiai ethiopok, a colchisiak, a sapeirok, a tibarenok és a moschusok, az armeniaiak, cappadociaiak, susianaiak, és a babyloni kaldéusok egészen vagy többnyire turáni eredetűek.

Végig tekintve e népeken, látjuk, hogy nem ok nélkül adott oly ingatag, annyira tág értelmezést Rawlinson az általa úgynevezett turáni nyelvtypusnak, mint a melynek az ázsiai szerecsenyeket észak lakóival, a szakákkal, scythákkal egy kalap alá kelle foglalnia.

Nyugotázsia népfajainak azon táblázatán, melyet egyik essayökhöz mellékeltek Herodotus magyarázóí, magok is két ágra osztják a turáni nyelvcsaládot, oly nevekkal jelölve meg, melyek ma két külön nyelvcsalád nevei. Egyik az úgy-

nevezett kámi ág, mely néven az újabb nyelvtudomány azon nyelveket érti, a melyek a sémi családtól átmeneteit képeznek az áfrikai nyelvekre; s a másik a scytha vagy tatár ágazat, mely név az áltaji nevezetnek felel meg.

A kámi vagy kusita ághoz sorozzák Herodot magyarázó a déli arabokat (himyaritic Arabs), régi kanaánitákat, régi kaldeusokat, Susiania régi lakóit és az ázsiai szerecsenyeket.

A scytha vagy tatár ághoz számítják Capadocia, Cilicia és Armenia régi lakóit, továbbá a sapirokat, colchisiakat, moschusokat (moschi), tibareneket (tibareni), budiusokat, mágusokat, szákákat (sacae), párthusokat, és a már kétségesebb eredetű alarodiusokat, macronokat (macrones), mosynoecusokat (mosynoeci), mareseket (mares).

A kámi nyelvvidom, mint főnebb láttuk, Herodotus magyarázó szerint, Egyiptomban fejlett ki; s onnan terjedt el egyfelől Ethiopiába, déli Arabiába, Babyloniába, Susianába és a szomszéd partokra, másfelől Philistiába, Sidonba, Tyrusba. Az újabb etimológiai és nyelvészeti nyomozások, úgy mond Rawlinson, mindinkább kétségtelenné teszik, hogy kusita vagy szerecseny faj lakott kezdetben Nyugatázsia déli tengerpartjain Indiától egészen Abyssiniáig. India egész felszigetét is ezen faj lakta az árja bevándorlás előtt; s az Industól az összes tengerpartok mentén a mai Beludzsisztánon és Kermáuon által, mint a mely tartományok voltak ez ázsiai szerecsen faj valódi hazája. A persa öböl

északi partjain levő romok és föliratok nyilván mutatják e faj egykori uralmát. E fajt találjuk uralkodónak a legrégebb időkben Susianában és Babyloniában is, bár az előbbi helyen az árja, s az utóbbi helyen a sémi faj jutott utóbb tulnyomóságra. Követni lehet az érintett ázsiai szerecsen fajt — dialectusnál és hagyományoknál fogva — az arab félsziget déli partján, s föltaláljuk ma is Abbyssiniában, hol a fő törzs, a gall a, nyújt, mint Rawlinson mondja, kulcsot Susiana és Elymais ékirataihoz, melyek legalább 1000 évvel keltek Krisztus előtt. Susiana őslakosai nyelvének jelleme eléggé kiviláglik a föliratokból, melyek nemcsak Sasában, hanem a Persaöböl egész északi partjai mentén találhatók. E föliratok nyelve ugyanis hasonló azon három nyelvű felirat második columnájához, melyről határozottan megmutatta Norris, hogy turáni. A persa hódítást utóbb a fajok elegyülése követte, midőn az árja törzsek a termékeny síkért odahagyták szegényebb hazájukat, s a távol Pasargadaeból és Ekbatanából a birodalomnak inkább központján fekvő Susába tették a persa uralom székhelyét. Susiana ettől fogva mindinkább Persia részének tekintetvén, elveszté eredeti turáni nevét is. Ez összeolvadás azonban Herodotus korában még nem¹ volt bevégezve, s a Cissian (Κίσσιοι) nevezet, mely akkor még divatban volt s mely csupán a kush vagy kushita név változata, eléggé mutatja az őslakosok eredetét, s összefüggésüket az egyiptomi, ethiopiai és más kámi törzsekkel. Rokon fajúak

valának végre e népekkel déli Babylonia legrégebb lakói. E rokonság s azon fölvetel igazolására, hogy a régi babyloniaiak Etbiopiából jöttek az Eufrates völgyébe, a következő adatokat hozza föl Rawlinson: 1) Kus és Mizraim, a bibliai geneologia szerint, testvérek voltak, s az előbbitől származott Nimrod; 2) Babylonia és Assyria hagyományai a legrégebb időkből összeköttetésre mutatnak Ethiopia, déli Arabia és az alsó Eufrates városai közt; 3) még inkább tanúsítja ez összeköttetést írásrendszerek egyezése az egyiptomival; s 4) a legrégebb babyloniai nyelve, mely még Juda hódítója korában is rokonságot mutatott egyfelől Afrika dialectusaival, másrészt Felázsia nyelveivel. A postpositiók, particulák és névmási suffixumok használásában közelebb állott ugyan a scytha vagy turáni nyelvekhez, mint a sémihez, de szóanyaga már — eredetileg kusita, ethiop szótára mellett — tetemes részben azonos volt a későbbi assyr, héber és arab szóanyaggal, s igeformai szintén a legnagyobb mértékben közelítettek az assyr nyelvbeliékhöz. Azon népet, mely e nagyrészt turáni, de már sémivé alakuló kámi nyelvet beszélte, s a melynek fő törzsét Akkadnak hívták, a görögök chaldaeusai, a zsidó írók kasdimjai és az ékiratok kaldaj-jai képviselték. E nép kebelében lassankint fejlett ki azon nyelvtípus, melyet séminek nevezünk, s a mely utóbb Babilónia általános nyelve lett. Az Akkad törzs egy része mindazáltal, mint papi kaszt, azontúl is megtartá régi kámi nyelvét. Ezek a későbbi tudós

kaldeusok, miután Babylonia régi lakói, a médek járma alól fölszabadulván, Kr. e. a XXIII-ik században saját uralkodóik alá jutottak, független országot alkottak, a melynek fővárosai voltak Mugheir, Warka (a Genesisben Erech, a görögöknél Orchoe), Senkereh és Niffer. Az új országban az égi testek imádása lőn uralkodó vallássá, ellentétben a scytha médek (mágusok) vallásával, az elemek tiszteletével. A nap temploma volt Senkerehben, a holdé Mugheirben, Belus és Beltisé (Jupiter és Venusé) Nifferben és Warkaban. S az égi testek ezen imádásából folyt a csillagok járásainak, a csillagzatok állásának vizsgálata, az astronomiai táblák készítése, s ezeknek alapján bizonyos chronologiai rendszer alapítása, a mit szakadatlanul folytatva találunk Callisthenes és Berossus napjaiban is. Az eredeti kámi törzsek azonban, melyek ekkép megszabadíták Babyloniát a méd scythák uralmától, 258 évi uralkodás után Susianából bevándorolt szintén kámi törzsek uralma alá jutottak, s ezek alapították aztán Berossus nagy kaldeus birodalmát, mely — az újabb chronologiai számítások szerint — K. e. 1976-tól 1518-ig tartott. A káldeus királyságnak, mint látszik, arab invasio vet véget, s rövid ideig tartó arab uralom után (Kr. e. 1273 körül?) Assyriába látjuk áttéetni a birodalom székhelyét. Midőn e változás történt, már rég ki volt fejlődve a sémi nyelv. Müller és Rawlinson szerint a kámiból fejlődött, mely nyelv ennél fogva nem egyéb volna, mint a sémi nyelv történetelőtti alakja. A ba-

byloni ékiratok ily átmeneti állapotban mutatják, az idézett tekintélyek szerint, az őś sémi nyelvet a történeti sémi nyelvre.

Mellőzve azon nagy fontosságú ténnyt, hogy a sémi nyelvek legalaposabb nyomozója az újabb időkben, Renan kétségbe vonja e körülményt: újra figyelemzettem olvasóimat, mily ingatag Rawlinson őś byloni nyelvének e nagy részben turáni, némi részben (az igeformációkra nézve) sémi, szóanyagát illetőleg kámi, de már sémi szavakkal kevert nyelvnek értelmezése. Kérdem, lehet-e az ekkép értelmezett nyelvet határozottan turáninak, vagy áltajinak mondani? S ha turáni az őś baby lőni nyelv, miért nem Felázsia nyelveiben keresi ahhoz a kulcsot, miért mondja, hogy azon nyelvtő tagja az, mely utóbb inkább vagy kevesbbé vegyült sémi nyelvekkel, s a melynek ma legtisztább képviselője a mahra nyelv déli Arabiában és a galla Abyssiniában. Ez utóbbi nyelvet Koelle (*Polyglotta Africana*) s utána Maury a „nyelvek osztályozásáról“ irt értekezésében, nem az ál táji, hanem az afrikai nyelvek úgynevezett kámi családjához *) sorolják. E nyelv legrégibb képviselője a régi egyiptomi, melynek újabb származéka a mai kopt. Kétségtelen, hogy e nyelvcsalád, bár szógyőkeire, s több tekintetben nyelv-tanára nézve is különböző, a sémi befolyás jeleit mutatja még legtávolabb keleti ágában is, Afrikában.

*) Klümé, chemmia Egyiptom régi, a benszülöttek által használt neve.

Ezt onnan magyarázza Maury, hogy a midón a sémi népek érintkezésbe jöttek, szomszédságuknál fogva, a kámiakkal, ez utóbbiak nyelve még a fejlődés oly primitív fokozatán, annyira csak kezdetén lehetett, a melyben még föltehető, hogy grammatikai formákat kölcsönözhet valamely nyelv más nyelvtől. Tehát nem a kámi nyelvből fejlődött a sémi; hanem ellenkezőleg, a sémiék hatottak a kámi nyelvek fejlesztésére. Annyi bizonyos, hogy korán érintkezett egymással e két nép, s a sémi több helyen felülkerült. Így Phoeniciában. Canaan ugyanis Kára földje a Genesis szerint. Afrika egész keleti részén kimutatja Renan a sémi befolyás erős nyomait.

Valamint Babylonia ősi népének nyelvét, úgy Írásrendszerét, az ékiratokat is a kámi nép ősi hazájából származtatja Rawlinson *). Az írás fölfedezése, úgymond, azon korra vezet bennünket vissza, midőn a nagy kámi faj még nem oszlott meg. A képes írásmód, mely az eszméket a tárgyak nyers körrajza által fejezte ki, nemcsak az Ethiopiából, a Nil mentén, leszállóit törzsek sajátja volt, hanem azoké is, a kik ugyanazon tűzhelyről elágazvaj az Eufrates völgyébe vonultak. A rendszer későbbi fejleményében, melyet a társadalom további fejlődése idézett elő, hasonló fokozatosságot

*) Hogy alaptalanul, eléggé kimutatják Brandis és főleg Oppert iratai az ékiratokról. E tárgyra műveltségtörténeti tanulmányaim folytán lesz alkalmam visszatérni. Itt hadd álljon egészen előadva Rawlinson elmélete.

követett a kámi faj mindkét ága. A képek idővel bizonyos szobrászati conventio szerint jegyekké váltak, s a jegyek az általok ábrázolt tárgyak neveinek megfelelő phonetikus jelentést nyertek. Az egyiptomi emlékeken olykor együtt találjuk a hieroglyfákat a megfelelő hierati jegyekkel ugyanazon föliratban egymás mellett; s bár Chaldeában az első fokozat nyomai elvesztek, és a legrégebbi fenmaradt emlékeken már betűkké (hangjegyekké) alakulva találjuk az eredetileg tárgyképeket: eléggé ki lehet mutatni, hogy az alphabet alakulása majdnem hasonló módon történt az Eufrates mellett, mint a Nil völgyén *). Egyik jegyzetében idézi Rawlinson azon Ninivében nem rég feltalált táblatöredéket, mely most a brit múzeumban van, s a melyen még a természeti tárgyak legrégebbi ábráival találkozunk, mikből fejlett ki az ékirat utóbb. Feltűnő különbség mutatkozik ugyan ahieroglyfák és ékirati jegyek használásában. Az előbbi rendszerben mindenik jegynek csak egy értéke van, míg az utóbbi rendszerben igen alkalmatlan azon körülmény, hogy különböző hangok gyakran fejeztetnek ki ugyanazon jegy gyei. Ez eltérés, Rawlinson szerint, nem mutat az írásrendszer különböző eredetére egyik és másik népnél. A Nílvölgy lakói lényegesen egy, ugyanazon kifejezésekkel bíró nemzet valának; a hieroglyfák által ábrázolt tárgyakat mind ugyanazon névről ismerte az egyiptomi nép

*) Igaz, csak hogy önállólag fejlett itt és amott a két írásrendszer. Mindenütt a képírás előzte meg a hangjegy- vagy szótagírást.

s így minden jegynek csak egy phonetikus jelentése lehetett: az Eufrátes völgyénlakó káini faj ellenben, mint látszik, több külön törzsre szakadt, melyek hasonló szervezetű, nyelvtani szabású nyelven beszéltek ugyan, de szavaikban, kifejezéseikben nagyon eltértek egymástól. Innen írásmódjukban minden jegynek annyiféle jelentése, a mennyi külön neve volt a tárgynak, mely azt kifejezte, a nemzet különböző' osztályai közt.

Azon körülményt, hogy már a legrégebbi ékiratok szótárában találunk árja és áltaji elemekre, onnan magyarázza Rawlinson, hogy vagy már akkor árja stb. töredékek laktak a kámi törzsek közt; vagy még nem fejlett ki a különbség az árja, sémi és turáni nyelvek közt, midőn a kópírást már ismerték Chaldaeában, s az ekkor használt szók utóbb, némi módosításokkal, átmentek ama három nagy család nyelvébe. Herodotus magyarázóí, leginkább egyező lévén rendszerükkel, az utóbbi nézetet tartják valószínűbbnek. Részemről az előbbi nézetet tartom helyesebbnek. Berosus kaldeus dynastiája előtt ugyan is, már a legeslegrégebbi időkben, a mikről némi történeti tudomás lehet, méd uralom alatt találjuk Rawlinson ős kámi lakosait. S a médek, mint tudjuk, scytha-árja vegyfaj valának. A kaldeusokat pedig, Rawlinson, újabb liypothesisével ellentétben, ó-urali népnek mondja a scytha ékiratok két legalaposabb fejtegetője Norris és Oppert. Már Gosche megjegyezte volt, hogy Rawlinson — az ó-perzsa nyelvű feliratok érdeemes magyarázója,

— azon eredmények után, melyekre Oppert jutott, csak képzelgő magyarázónak fog e részben tetszeni. S Oppert szerint, mint Hunfalvy Pál már előadta, a babyloni kámi birodalmat, mely 3550-től 2440-ig terjedt, még árja foglalás (2449—2225), majd 208 éves valódi turáni uralkodás követte; és ez utóbbi hozta be Babyloniába az éldrást. Valódi turáni uralkodásról szoltunk, ellentétben Rawlinson kámi uralkodóival. Oppert, a mint látjuk, már elnevezésével az Uraira utal, míg Rawlinson a Nil völgyére. Physikai tekintetben is két különböző typusa az emberiségnek itt és amott. S míg Rawlinson szerint a kámi káldéusok magokkal vivék a képes írást ős hazájukból az Eufrates völgyébe: Oppert szerint az ó-urali nép keblében fejlődött az ki, melyhez tartoztak a médsythák és a kaszdím seythák (vagy káldéusok); amazok a Káspi tenger délnyugoti részén, s ezek a Tigris és Eufrates közén. Médsytha nyelvű az akhämen királyok második írásfaja; kaszdím seytha nyelvű a ninivei romokon.

Oppert nézeteit Rawlinsonnak magának etimológiai nyomozásaival is igazolhatjuk, ha az általa úgynevezett turáni nyelvcsalád másik ágának, a seytha, vagy a mint Rawlinson felváltva nevezi, tártár ágának nagy elterjedését tekintjük már a legrégibb időkben.

Felázsia hegyhátától, a hol maiglan áltaji nyelvű népek bolyonganak, s a Kaspi tengertől kezdve Armenia hegyein által egész Kisázsiaig mindenütt találunk Herodot korában valódi turáni vagy

scytha népek maradványaira. Nem is említem a colchisiakat, fenn a Feketetenger keleti oldalán, kiknek turáni jellemét azon okból következteti Rawlinson, mivel Herodotus hasonlatosságot látott nyelvük, physikai típusok, szokásaik stb. és az egyiptomiakéi közt; míg a lazi-ak, Agathias és Procopius szerint a régi colchisiak képviselői, most is turáni nyelven beszélnek. Turáni eredetű népet lát Rawlinson a sapeirokban vagy sabirokban is, ugyanazoknak tartva e népeket a geographusok állítása után — Moschiában lakó iberekkel, a szent írás mese kjeivel, a kiknek scytha életmódjuk kétségtelen. Mai képviselők a georgiaiak, a persák gyürjy-ei (Kur vagy Cyrus folyam körül lakók), kiket az armeniaiak ma is virk-nek neveznek, mely név csak a régi iber, vagy iver nevezet más kiejtése. Pritchard, mint tudjuk, különállónak tartja a mai georgiai nyelvet, mely egyik családhoz sem tartozik határozottan. Müller Miksa azonban, bármennyire vegyült, a turáni családhoz véli azt ma is sorozandónak, csak a turáni népek elfajult gyarmatát látja a georgiai népben. Még bizonyosabb Armenia legrégebb lakóinak turáni, scytha eredete. A vnni feliratok nyelve majdnem ugyanaz a régi kaldeus ékiratok nyelvével. Mint tudjuk, Oppert is ó uralmak mondja, bár a kaszdim scythától némileg különbözőnek. Müller Miksa napjainkban is kimutathatni véli a tatár elemeket az örmény nyelvben*). Mikor foglalta el Armeniát indeuropai faj:

*) Ez elemek egy része azóta a török érintkezés által jutott az örmény nyelvbe.

nem tudhatjuk bizonyosan. Úgy hiszik Herodotus magyarázói, hogy valószínűleg igen korán laktak azon tartomány felföldén vegyesen scytha és árja népek, s az utóbbiak valószínűleg a Vili. vagy VII. században Kr. e. kerültek felül, mely időtájra teszi Rawlinson az árja népek nagy költözését nyugoti irányban. Herodot korában már az árja elem volt uralkodó Armeniában; honnan Herodotus hibás fölvétele, aphrygiai gyarmat iránt. E történetíró, mint több esetben ki lehet mutatni, nagyon is hamar előáll gyarmatosítási elméletével. Armeniából Kisásziába vonultak az árja költözők a VII. század közepe táján. Ugyanez úton terjeszkedtek ki egykor, ósrégi időkben, a scytha vagy tatár elemek egészen a Földközi tengerig. Ilyen scytha elemeket lát Rawlinson a moschusokban és tibarenokban. A moschusok, a görög írók μούχοι-jai, mindig együtt fordulnak elő a tibarenokkal, valamint az assyr föliratokon: muskai és tuplai s a szent írás mese kjei és tub áljai. Innen következtetik magyarázóink, hogy e két népnek rokonfajúnak kelle lennie. S a moschusok, muskai-k vagyis muszkák, úgymond Rawlinson, — ha királyaik nevei a feliratokban nem is ütnének el mind az árja, mind a sémi szógyököktől, s e nevek határozottan a scytha ékírások nyelvére nem utalnának is — igen hihetőleg azon muszkák, moszkoviták elődei, a kik építék Moszkovát, s a kikről

nevezi Oroszországot most is egész kelet. Ezen moszkákról pedig rég el van ismerve, hogy csud vagy finn eredetűek, a kiket aztán meghódítottak az oroszok. Az assyr birodalom egész korszaka alatt (a XII. századtól a VII. közepéig Kr. e.) Kis-ázsia magas fensikjén laktak, honnan talán egykor délre a Földközi tenger partjaira is kiterjeszkedtek. A régi ciliciaiakat mindig együtt említik a mosclrasokkal és tibarenokkal az assyr föliratok. Hihetőleg a sémi költözések által nyomtatva vonultak föl a sziriai hegylánczra; míg másfelől, a VII. században az indeuropai faj nyugotra vetődött hulláma borítá el őket. Ekkor szűnt meg a scytha faj fensősége azon tartományban, mely aztán, az árja néptől, Cappadociának lön nevezve.

Némi valószínűséggel, bár kevesebb bizonyossággal ugyancsak a scytha törzshez véli számíthatni Rawlinson az alarodiusokat, macronokat, mosynoekusokat, mares-eket. Azonban kétségtelenebb előttünk a parthus királyság scytha vagy turáni jelleme. Azok után, a miket Strabo és Justinus mondanak e nép szokásairól, erkölcseiről, hadakozás! módjáról, nyelvéről *), „közönségesen el van

*) Justin Írja: arraorum patrius ac scythicus mos. Továbbá: Scythico sermone parthi „exules“ dicuntur. Másutt inéscytlia vegyüléknek (?) mondja nyelvüket. A „parthus“ nevezet őstörténetnyomozóink egynek mondják a magyar pártossal (!?). Rawlinson a szanszkrit „partes“-től származtatja, mi „más országból valót“ jelent: „of another country.“

ez ismerve“, mint magyarázóink kifejezik. Okunk van hinni, hogy ezen királyság nem külső foglалás, hanem az eredeti scytha nép fölkelése következtében állott elő. Strabo, a ki a dahak királyává teszi Arsacest, maga megvallja, hogy némely írók csak fölkelési vezért látnak benne. S az utóbbi állítást Ariantól chorenei Mózesig több tekintélyes író egyértelműleg támogatja. A parthusok e szerint bár helyzetöknél fogva folyvást árja fajokkal surlódtak, vegyültek, ez érintkezés daczára is folyvást fentarták ős scytha jellemöket. Meghódították őket az árja népek, de teljesen nem tudták magokban felolvasztani.

Legfontosabb azonban a mit a médek egyes törzseiről mondanak Herodotus magyarázói. A méd népet eddig annyira egynek tartották a persákkal, hogy — a mint tudjuk — a classikus írókat utánozva, föl váltva használták a „méd“ és „persa“ nevet, mint merőben egyértelműeket. Rawlinson kimutathatni véli, hogy a médek, kik alkalmasint az Armenia és Assyria közvetlen keleti szomszédságában tanyázó scytha fajoktól vették „mad“ vagy „méd“ nevöket, még Herodotus korában is több tekintetben különböztek a persáktól; s hogy egyes és pedig legfőbb törzseik, a mágusok és budiusok, scythák voltak.

A mágusok, ha Rawlinson fölvétele áll, nem csekélyebb szerepet játszottak a persa birodalom míveltség történetében, mint a kaszdim scythák vagy káldéusok a babyloni birodalom történetében.

Ha a méd és a persa vallás lényegét vizsgáljuk, mondják commentatoraink, egyfelől oly vallás áll előttünk, melynek különös jellemvonása az elemek, a lég, viz, föld, de kivált a tűz imádása; másfelől meg oly vallás, melynek lényege a dualismus, a kételvűség, a jó és gonosz elve, Ormuzd és Ahriman. Időről időre igyekeztek e két ellentétes rendszert megegyeztetni, s úgy tüntetni föl, mint Persia legrégebbi vallását. Ez elmélet azonban nem fogadható el. A görög írók ugyanis említést sem tesznek a világosság és sötétség, jó és gonosz ama két ellentétes elvéről; míg ellenkezőleg a tűzimádásról meg az emlékek fölíratain, s a Vendidad legrégebbi részeiben nem találunk említést. Minél messzebb megyünk vissza, annál kevesbé akadunk ily vegyület nyomaira. Az egész Herodotusban még nyoma sincs a dualismusk; Ormuzdról sem olvasunk. Az általa leírt vallás tisztán és merőben az elemek, a lég és viz, föld, nap és hold, tűz és szelek stb. imádása. (Herod. I. 131. III. 16.) A persa feliratokon ellenben, melyeknek fejtegetésében legtöbb érdeme van eddig Rawlinsonnak, az elemi istenek helyett egy fő istennel találkozunk, Ormuzd név alatt, alkalmilag említés lévén téve a rossz elvről is. Ha immár e két rendszer ennyire kizárja egymást, kérdés: melyik volt e két rendszer közül a persálc régi vallása, s melyik utóbbi eredetű? Magával hozta-e az álja nép zendága a dualismust keleti fészkeből, — hol, a mint látni fogjuk, együtt lakott azon árja törzsekkel, melyek

utóbb Indiát foglalták el —; vagy az elemek cultusa, melyet Herodotus leír, jött velők az Indus vidékéről? s melyik e két rendszer közül, a mit Róma és Görögország későbbi idejében különösen magis-musznak neveztek?

A keleti vagy indo-árja nép ős vallása, mint a Védált mutatják, ment volt a dualismustól s a természeti hatalmak imádása jellemével bírt. Nem gondolhatni, hogy az árja nép másik ága keleti testvérei hitétől merőben eltérő vallást hozott volna új-telepedési helyére. Herodotus magyarázóiban ugyan úgy vélik, hogy a védai vallás már nem pusztán az elemek imádása, istenfogalma szellemibb, míg a Herodotus által leirt vallás anyagiabb, pantheistikusabb, melyben az istenek személyiségei kevesebbé válnak ki. Továbbá csak kellett valamely oknak lenni, mely megosztá az eredetileg egy árja népet, s arra bírta, hogy elszakadjanak a szélrözsa ellenkező irányai fölé. Valószínű, hogy épen a „kételviiség eretneksége“ volt az ok, mely a zend vagy persa ágat védai testvéreitől elszakasztotta. Oly hypothesis, melyet nem Rawlinson állít föl elsőben; egyező állítása ez az újabb mythologoknak, a melyet már azon körülmény is mutat, hogy a hindu nép devjei, div-jei avagy istenei lettek a zend nép rossz szellemeivé. Csak az a kérdés, mikor történt ezen vallásos szakadás? Rawlinson úgy hiszi, a hagyományok, emlékek is arra mutatnak, hogy a dualismust már magokkal hozták a perzsák az Industól. Az árja nép győzelmei és balesetei a

legrégibb vallásos iratokban, a Vendidad első fejezetében, már úgy vannak előadva, mint az Ormuzd és Ahriman közötti küzdelem eredményei. Az elemek imádása sehol sem tűnik fel; s nyoma sincs a nap és hold azon tiszteletre méltatásának, mely kétségkívül része volt a régi vallásnak. Így az Achemenidák műemlékein is, a hol Ormuzd nevét folyvást idézve látjuk, s Ahriman a gonoszság istene (Behist. felirat) is említve van, az elemekre nincs tekintet. Még Mitras sem említették Artaxerxes Mnemon idejéig, (Susai felirat) midőn Tanat-tal vagy Anataitissal együtt jő elő. Az első Achemenidák vallása tehát már dúalizmus volt, a tűzimádás vagy az elemek tiszteletének legkisebb vegyülete nélkül. Ha tehát kérjük, hogy írhatta le Herodotus úgy a mint leírta a persa vallást, honnan eredt az elemek tisztelete, mely kétségkívül részét tette utóbb a persa vallásnak: azt kell felelnünk, hogy e vallásnak Herodotus által ismertett része a magismus, s hogy a legrégibb időktől fogva a scytha törzsek, Nyugatászia őslakóinak vallása volt az. Hogy a mágusok vallása különböző volt a régi persákétól, világos a behistani felirattól is, a hol úgy találjuk, hogy teljes vallásos forradalmat idézett elő a magus Pseudo-Smerdis, s hogy Darius, trónra léptekor újra felépítteté a templomokat, a melyeket leromboltak, s visszaállítá azon istentiszteletet, mely meg vala szüntetve *). Hogy a He-

*) „The temples which Gomates de Mágián had destroyed I rebuilt. I restored to the nations the sacred chaunts and

rodot által leírt vallás magismus volt, saját mondásából is tudjuk (Herod. I. 131—2.). Lássuk most mily okokból tulajdonítják e vallást Herodotus magyarázóí a scytháknak.

Nyugoti Ázsiában, a legrégebb időktől fogva csupán 3 nagy faj — a sémi, ind-európai és turáni vagy scytha — volt. A mi már a természeti elemek imádását illeti: tudjuk, hogy ez Herodot korában se az ind-európai, se a sémi fajok vallása nem volt. A sémi népek vallását jól ismerjük. Melkisedek és Ábrahám tiszta theismusa volt az, mely durva bálványimádássá fajult a phoenicziaiaknál és assyr-babyloniaknál. Az ind-európai vagy jáfeti törzsek vallása pedig személyes istenek vallása (polytheismus) volt külön nevek alatt. Ez isteneknek templomaik voltak, faragott képekben vagy jelképekben ábrázolák az isteneket: míg a magis-musban se templomok, se képek vagy jelképek nem voltak, hanem csupán tűzoltárok a magas hegyeken. A magismus tehát később ment által a persák vallásába, miután nyugotra költöztek, és pedig nem az indogermanoktól, kikkel új telepükön érintkezésbe sem jöttek, sem azon sémi népektől, melyeknek vallása a legdurvább bálványimádás volt. Zoroaster, a kinek neve szoros összeköttetésben van a primitiv magis-mussal, úgy van feltüntetve a különböző írók által (Cephalion ap. Euseb. Chron.

worskip, of which Gomates the Mágján had deprived them.“
Darius felirata szövegéből Rawlinson fordítása után.

Can. Berossus, Justin, Arnobius), mint régi baktriai vagy scytha király; míg sok régi traditio őt Hám patriarchával azonosítja, a turániak nagy ős atyjával. (?) Úgy látszik scytha törzsek is nagy számmal vegyültek az álja néppel, Nyugot-Ázsiába érkeztek, s ha nem is túlnyomó, de jókora elemet képeztek az Achemenidák birodalmában. A behisteni föliraton a scytha nyelv a fő. A sculptor nagyobb gondot fordított ezen szövegre, mint a többire. Egyszer kitörlött egy helyet a scytha föliratban, a melylyel nem volt megelégedve, s újra véste. Kiszélesbitések, magyarázatok is fordulnak elő a scytha szövegben, a mit nem találunk a többi verzióban. Így Ormuzd mellé oda van téve magyarázatul, hogy: „az árja nép istene“. — Vegyük ezen tényhez a persáknak Herodotusban is kiemelt fogékony természetét (Herod. I. 135. vesd össze 131.); azon készségét, melylyel idegen szokásokat, még vallás dolgában is, elfogadtak. Már Herodot megjegyzi e készséget, midőn az assyriaiaktól és araboktól vett istenekről szól, a mely kölcsönzések arra a következtetésre bírtak Layardot, hogy a persák az assyriai vallást általában elfogadták. Kétségkívül túlságos állítás; az emlékek szerint csak egy két esetre szorítkozik a kölcsönzés: de így is eléggé tanúsítja a persa szellem fogékonyágát idegen istenfogalmak elfogadása iránt. (Az assyr, egyiptomi kölcsönzésekről lásd az angol Herodotus 270—271. lapjait.) S az árja nép, mikor érint-

kezésbe jött a scythákkal nyugoton, egyszerű, tanulatlan nép volt. Nem volt se hierarchiájuk, se szent könyvek, semmi tudományuk, titkos tanuk, meghatározott vallásos szertartásuk. Ormuzd és Ahriman hitén kívül, a mi vallásuk magva és vejeje volt mintegy, imádták a napot és holdat, Mithra és Homa név alatt. Mithra említve van Artaxerxes Mnemon és Artaxerxes Ochus felirataiban. Hymnusokat találunk Homához és Mithrahoz a Zendavesta legrégebbi részeiben. A nap és hold ezen cultusa közös volt ind testvéreikkel. S ezek mellett sok kisebb istenséget, jó és rossz szellemeket hittek, a világosság és sötétség két nagy hatalma teremtményeit. Istentiszteletök főleg vallásos énekekből állott, minőket ind testvéreiknél is találunk a védákban; ekkép hitték megnyerhetni Ormuzd s az alatta levő jó szellemek kegyét. Ily állapotban jutottak a magismus befolyása alá: régi tisztviselési rendszer, melyben mindazon vallásos segédeszközök megvoltak, a melyekben ők addig szűkölködtek, bizonyos mysteriosus és csodás hatalommal, a mi, az együgyű nép könnyen hívőségét véve föl, mindig vonzó és imponáló. Először a médek voltak kitéve ezen befolyásnak, a kik Azerbeidsanba települtek, a hol — mint látszik — származott a tűz imádása, s a melyet a legrégebbi időktől fogva Zoroaster vallása székhelyének tekintettek. A médek nemcsak elfogadták alattvalóik vallását, hanem egész scytha törzseket fölvettek magok közé. A másokon kívül, a kik, mint fenebb érintők,

külön méd törzset képeztek, az u. n. budiusok is scythák voltak. Ezek t. i. a persa feliratokban előforduló putiyá-k és a babyloni feliratok budu-i, s hihetőleg azonosak a szent írás Phut-jaival (Gén. X. 6. Ezék. 38. 5). A magismus teljesen felülkerült a médek közt a régi árja hiten. Ezért mondatik a médek királya Astyages a persa regékben Afrásiáb-nak, Túrán királyának, a kit meghódít és fogságba ejt Kai Kozru. Csupán az árja nép persa ágánál tartja fen magát a dualismus. Azon küzdelemben, mely nem sokára támadt a két nagy árja hatalom közt, Persia győzelme Cyrus alatt megint a dualismust tévé uralkodóvá. Ormuzd és Ahriman vallása lőn nemzeti és uralkodó hitté, de a magismus és más turáni maradványok is megtűrettek. Egyszer kísérlették, de sikertelenül (Al-Smerdis alatt) visszafoglalni a médek fensőségöket. Lasanként vegyes vallás állott elő, melyben a magus és árja hit egybevegyült. Ez új hit elemeit, mond Rawlinson ezredes, nem nehéz elkülönzeni. Mithra és Homa, a nap és hold, imádása az árja települők közt volt honos még előbbi hónukban; vallásos énekeik megfelelnek ind testvéreik védai hymnusaiknak. Ormuzd és Ahriman, a világosság és sötétség ellentéte is az ő régi vallásos nézetök eredménye. Ellenben azon tan, mely szerint minden dolog a Zerwanból eredt, a mágusok tana; ugyan ezen forrásból származott a tűz és víz tisztelete; s a Zendavesta barsam-a szintén a mágusok varázsvesszeje. E vallás árja eleme volt uralkodó az ud-

varnál, a magus elem a tartományokban. Herodotus a persa vallás ezen tartományi alakját írta le, a valódi árja hit, az Achiimenidák hite nem volt, mint látszik, előtte ismeretes.

Herodot magyarázói ezek szerint épen lígy írják le a scythák ős vallását, mint én jellemeztem volt az áltaji népek ős vallásáról tartott értekezésemben*). Fővonása e vallásnak: az elemek tisztelete. Kiemeltem egyszersmind épen a persa vallással szemközt, a mit mint lényeges különbséget említenek Herodotus magyarázói, hogy az áltaji népek egyáltalában nem ismerik a jó és rossz elvének, mint külön isteni hatalomnak, azon ellentétét, melyen a párz vallás alapszik vala; s költőink ellenében, a kik párz hasonlatot keresve, Hadúrt Armánynyal állíták szembe, hivatkoztam azon nagy ellentétre, mely Turánt Irántól elkülönzé. Im az előttünk fekvő nyomozások nyilván mutatják, hogy ha kölcsönzésről lehet szó, megfordítva áll a dolog, nem a mint eddig hitték; — a scythák voltak a zendnép vallás-tanítói és nem viszont. A mágusok pedig, ez újabb vizsgálatok világánál, úgy tűnnek föl, mint az áltaji népek vallásos fejlődése azon fokozatának képviselői, melyről idézett értekezésben írva van, hogy e fokozat bekövetkeztével a varázslók jósokká, a sámánok papokká lesznek, szabályozván a cultust.

*) Az áltaji népek ősvallása, tekintettel a magyar ős vallásra. Felolvasta a M. Akadémiában Csengery Antal. (A Magy. Akad. Évkönyvek IX. köt. IV. darabja.) 1857. Ára 24 kr. p. p.

Mi Herodotus magyarázóinak a persa vallás fejlődését illető némely észrevételeit illeti: azokra más alkalommal, e vallás tüzetes fejtegetésével, térrek vissza. Most sietek bevégezni Nyugoti Ázsia etimológiai viszonyainak rajzát, a mint e viszonyok alakulását Herodotus magyarázói valószínűnek tartják.

A semitismus kifejlése, mint már megjegyeztük, commentatoraink szerint, Kr. e. a XX-dik századra esik, hosszas idővel azután, hogy kámi királyságok keletkeztek a Nílus és Eufrates partjain. Babyloniában, Kám ivadékai közt kezdődvén, északi és nyugoti irányban terjedt a semitismus, a két nagy folyam mentén s Arabia felső részén át lassankint egyfelől a sinai félszigetre, másfelől a Földközi tenger partjain és a Taurus vonaláig. Herodotus korában következő népek tartoztak e családhoz: az assyrok, syriaiak, aramaeusok, phoeniciaiak gyarmataikkal, az ős canaaniták, zsidók, eprusiak, a későbbi ciliciaiak, a solymusok és északi arabiaiak. A babyloniak, kiket megkülönböztetnek, mint láttuk, szerzőink a kaldaeusoktól, — szintén fölvettek a sémi nyelvtypust.

Általában az összes sémi nyelvcsaládot négy csoportra szokták osztani: keleti, nyugoti, közép és déli csoportra. Herodotus angol magyarázói az utóbbi csoportot, az ekhili arabokat, a turáni nyelvcsaládba sorozzák, s így csak három sémi csoportot vesznek föl: u. m. 1) Keleti csoport, mely a Mesopotamia lapályát lakó nemzeteket foglalta ma-

gában, északon Armeniáig, nyugotra a Libanon hegyekig. Ide tartoznak az assyrok, a későbbi babyloniaiak, az aramaeusok vagy syriaiak, kiknek nyelve, mint látszik a mai Chaldeában tartá fen magát. 2) Nyugoti csoport. Ezt a Fölközi tenger partjain lakó nemzetek képezik, Egyptom határitól Pamphyliáig s onnan befelé Cariáig. Ide sorozandók a zsidók, phoeniciaiak, későbbi ciliciaiak, cyprusiak és áfrikai punok. Maradékai e fajnak a zsidókban élnek s talán némileg északi Afrika berbereiben. Ez utóbbiakat mindazáltal, szerzőinkkel ellenkezőleg, a kámi nyelvcsaládba sorozzák az áfrikai nyelvek újabb osztályozói. 3) A közép-csoport a sivatagot foglalja el az Eufrates völgye és a Jordán közt, s a nagy (árab) félsziget északi és nyugoti részein. Ide tartoznak a joktani és izmaelita arabok. Az utóbbiaktól származnak a sinai hegyi feliratok.

A sémi nyelvcsaládra nézve különösen felötlő, hogy annyira központosítva fordulnak elő, s aránylag oly csekély tért foglalnak el a másik két nyelvcsaládhoz képest. A vallásos lelkesedés kiterjeszteté ugyan az arabokkal birodalmukat; de ez csak mulékony uralom volt, mely szintoly hirtelen elmúlt, a mint keletkezett, — egyfelől az indeurópai, másfelől a tatár népek csapásai alatt. Ez eseten kívül se költözés, se hódítás által nem tudott a sémi nép, mint önálló nemzet elszórakozni a földön. Kereskedői gyarmataik, rövidebb hoszasb fenállás után, majdnem nyomtalanul enyésztek el. Pedig a sémi

népekben van bizonyos életerő, bizonyos ^{szívós} élet: a mit nemcsak a zsidók fenmaradása bizonyít, hanem a chaldaeusok is Mesopotamiában, és a berberék Afrika északi partjain. A nagy szaporaság azonban, s az az erélyes tenyészés, mely Jafetnek ígértetett s a minővel a turáni család is bír, nincs meg általában a sémi népekben. Erősek az ellenállásban, gyöngék a foglalásban; fen tudják magokat tartani csekély számuk daczára is, a nélkül, hogy más fajokra tartós befolyást gyakorolhatnának. Ezen physikai és anyagi gyöngeség mellett csodálatos képesség van bennük hatni fajunk szellemi állapotára, forrongásba hozni az emberi gondolatok tömegét új és különös, kivált a legelvontabb nemű eszmék által. A világ szellemi haladására a sémi fajok többször voltak lendítő befolyással, mint bármely más fajok. Csak a zsidókat és árabokat említjük.

Az ind-európai faj, mint jelentékeny elem Nyugatásia népei közt, jó későn lép föl a sémiták kifejlése után. Mikor fejlett ki az indeurópai nyelvtypus, valóban nem könnyű meghatározni. Kétségkívül jó korán történhetett *e* nyelvcsalád egyes osztályainak elterjedése: de mint már fenebb említők, Kr. e. a VIII. vagy VII-dik századig nem vettek nagy részt Nyugatásia történeteiben; addig csak a sémi és turáni népek küzdelmei töltik be az idők hosszas folyamát. Érintém már szerzőink föltevését, hogy az ind-európai nyelvtypus eredeti

kifejtésének színhelye Armenia hegyvidéke. Innen ágaztak szét szerintök e család tagjai a fenebb érintett három irányban. Észak felé a Kaukázuson átalment az emigratio egy raja, s részint Felázsia fényáréin települt le, de főleg északi és Közép-Európában. Ezek voltak a celta, teuton, lithván, trák, szlavón és más jól ismert törzsek. Nyugotra Kisázsia fensikját a phrygiaiak, lydiaiak, lyciaiak, pelasgok stb. lepték el, s szigetről szigetre menvén, a Heilesponon végre átkeltek Európába, mint Görögország és Italia első megszállói. A keleti raj Afganistán hegyvidékein és a Felső Indusnál keresett új hazát. E költözések északi folyamáról az ázsiai continensen kevés nyomok maradtak. Valószínű, hogy a massa-getak és thyssa-getak (greater goths and lesser goths) a Kaspi tenger körüli fenyérekben ezen költözésből való teutonok voltak, s Kisázsia thrákjait is ugyanezen költözési ár vetette lakhelyeikre. Az indeurópai faj ezen éjszaki rajának Európában volt hivatása kifejlődni. Nem így a nyugoti és keleti rajnak. A nyugoti költözés azon korra esik, mikor a sémiták Kisázsia déli partjait megszállották. Mindkét faj a turáninak rovására terjeszkedett ki, a kik gyéren voltak elszórva a félszigeten. Az indeurópaiak aztán a déli partról magokat a sémitákat is kiszorították a hegyi erősségek közé, a hol már „solymi“ és „pisidae“ név alatt találkoztunk velök. Az indeurópai költözések ezen nyugoti rajához tartoztak a pelasgok, phrygiaiak, lydiaiak, cariaiak, mysiniak, lyciaiak, cauniaiak s tán a matienusok.

Armeniából indulván ki Phrygia volt ekkép első iránya a költözésnek, s innen ment tovább új foglalásra. Az érintett népek közül a pelasgokkal, mint külön néppel, alig találkozunk már Herodotus idejében Ázsiában. Alkalmassint ők voltak a költözési ár első hullámai, melyek az ázsiai continensről a szigetekre s Görögország partjaira vetődtek. Elég nyomaikra találni Kisázsia nyugoti partjai hosszában, bárha egy-két várost kivéve, már nem tűnik föl külön, hanem elvegyültek más népek között avagy szolgaságra jutottak. Végre az indeurópai faj keleti raja költözése történetét homály fedi. A hasonlító nyelvtan kétségtelenné teszi, hogy volt idő, mikor a pelasgok, lydo-phrygiaiak, lyciaiak, trákok, szarmaták, teutonok és árja törzsek együtt laktak, egy nyelven beszéltek. A keleti raj vagy az árja nép története legalább XV századdal visszamegy a mi időszámításunk előtt. Ezen árja törzs a Felső-Indusnál települt le, s gyarmatokat bocsátott ki nyugöt és kelet felé. Keleti irányban a Rig-veda liymnusai-ban érintvék mozgalmak, hol a Puujab folyamainak mentén lépésről lépésre követhetni őket, folytonos harcban az eredeti turáni lakosokkal, a hegyek közé nyomván ezeket, hol utódaik maiglan turáni (?) nyelvjáráson beszélnek. Másfelöl nyugoti irányban a Zendavesta, a médpersa árják szent könyve, legrégebb részeiben van jelölve előnyomulásuk. Míg védai testvéreik Hindostan síkjait foglalták el s a mai hinduk ősei lettek: a zend vagy méd-persa árják átkelve a Hindukuson a felső

Oxus öntözte tartományt foglalták el. Itt is össze-
 ütközésbe jöttek a scytha vagy turáni fajjal, melyet
 azonban nem győzhettek le. Lassankint elfoglal-
 ták ezen nyugoti árja törzsek Sogdianát, Baktriát,
 Áriát (vagy Herat-ot), Hyrcaniát, Arachosiát, Rhagia-
 nát, Media Atropatenet (Azerbidsan) s így kiterjesz-
 kedtek szakadatlan lánczolatban Afganistántól a
 Káspi tenger körül. Itt alkalmasint hosszab idei
 szünet után új erővel indult meg a költözés s erős
 árja elemet vetvén Armeniába, egyszersmind dél
 felé megszállták Media Magnat, s végre alászállván
 a persa öböl partjaira, hol a sajátképeni Persia és
 Carmania képezék előnyomulásuk határait. Az in-
 vasio itt mindenütt tatár vagy turáni elemekbe üt-
 között, melyek a pusztákba vagy hegyvidékekre
 vonultak az ellenállhatlan ár elől, vagy alávetették
 magokat a hódítóknak. Ezen költözés árja népei:
 a persák, a médek — egy pár főbb törzs kivéte-
 lével, melyek scythák voltak, — a carmaniaiak,
 bakti'iaiak, sogdianiaiak, Herat árja lakói, a hyrca-
 nok, sagartianok, chorasmiaiak, saraugiánok.

Sok érdekes részletet állíthatnák még egybe
 Herodotus angol magyarázói jegyzeteiből és essayi-
 ből különösen Nyugotázsia földrajza, s az assyr-
 babyloni népek östörténeteire stb. vonatkozólag.
 De ez értekezésben csak Herodotus östörténeti
 hátterét akar ám az angol magyarázatok világánál
 fölmutatni, különösen kiemelve, a mik a scythákra
 vonatkoznak, mint a melyek bennünket nyelv-
 szeti és östörténeti szempontból is közelebből ér-

dekelnek. Herodotus, mint tudjuk, negyedik könyvében szól tüzetesen a scythákról. A második kötet, mely közelebb jelent meg, csak a második és harmadik könyv fordítását és magyarázatát hozza. E szerint a harmadik kötet tér újólág vissza az érintett tárgyra; s akkor mi is visszatérünk Herodot angol commentatorai ösmertetésére.

A SCYTHÁK NEMZETISÉGE.

I.

Mikor a múlt évben *) Nyugotázsia östörténe-
teit az ékiratok világánál vizsgáltam e helyen:
majdnem a szánakozás hangján szólt e tanulmány
tárgyáról a magyar művelődés egyik közlönye, fáj-
lalva mintegy, hogy van magyar ember, a ki ilyes-
mivel is foglalkozik. Említésre sem tartanám méltónak e megjegyzést, ha egy elszigetelt véleményt
tolmácsolt volna. De e véleménynyel mindannyiszor
találkozunk, valahányszor egy-egy író a magyar
tudományosság határait tágítani akarja bármi téren.
Hasonló észrevételeket hallunk még most is koron-
ként a hasonlító nyelvtudomány művelői ellen. S mi-
dőn a Budapesti Szemle az utazási munkák ismer-
tetését Barth világhírű művének bemutatásával kez-
dette meg, nem egy ember mondta, még az iroda-
lom terén is: mi közünk nekünk Afrikához? Ugyan-
ily megjegyzést vontak magokra egyiptomi tanul-
mányaim is.

*) 1858-ban.

A kérdés az: kell-e nekünk egyáltalában tudomány; vagy, midőn más nemzetek irodalma a tudományok egyetemét képes fölkarolni, egyedül a magyar szellem az, melyről azt kell mondanunk: „elég neked Macedonia!“? — A hazai föld ismerete, a nemzet történelme melyik magyart ne érdekelné mindenek fölött? De egy mívelt nép nem hasonlíthat az indiánhoz, kinek földrajzi ismerete alig terjed vadászberkein túl; se az otahajtihoz, a ki dicsekvéssel monda, hogy ő csak nemzetisége történeteit tudja.

Nem szólok ez úttal a tudás egyéb ágairól, — csak a világtörténetet illetőleg jegyzem meg, hogy a mely nép egyszer kilépett az úgynevezett passiv népek sorából s vágyat érez a civilisatio fölébredt elemeit magában kifejteni, szükségkép érdekeltséggel viseltetik az összes emberiség sorsa iránt. Korunkban senki sem kételkedik többé azon solidaritáson, mely az emberiség érdekeit a jelenben egybefűzi. — A világtörténelem azt mutatja, hogy e solidaritás kisebb nagyobb mértékben mindenkor megvolt.

A hellén történetírókat olvasva is érezzük, hogy Marathonnál több forgott koczkán, mint csupán a kis Görögország sorsa; s Európa népei, a középkor szaggatottsága mellett, alig ismerték egymást, midőn a keresztyénség közös érdeke közös zászló alá gyűjtötte őket. — S a mit egyes korszakokban tapasztalunk, ugyanazt látjuk az idők folyamában, kezdettől fogva. Egyik nemzedék a

másiknak vállain emelkedik. A hellén művészet előzményeit Egyiptom, Ninive és Persepolis romjai közt találja föl a műtörténetíró. A „könyvek könyvéhez“, mely az újabb polgárisodás alapja, egy kis nép története a Jordán partjain képezi a bevezetést. S az isteni Plato nem egyedül szent Ágostonnak nyújtotta kezébe a kulcsot az evangéliumhoz. Az újabb korban is az ó-kor remek-íróinak tanulásával kezdődik a tudományok föléledése. Közönségesen ismert dolgok ezek, tekintetes Akadémia. S a mit e főbb vonások nagyban mutatnak: igazolva találjuk kisebb-nagyobb fontosságú adatok által az emberi művelődés minden lapján. Egyik lapot olykor nem is érthetni a másik nélkül. Az egyes népek történetei csak kiszaggatott lapjai a világtörténetnek. S annyival inkább áll ez, minél kevesbé henyé epizód valamely nép története a világhistoriában, minél inkább befolyt valamely nemzet az emberiség közös érdekeinek előmozdítására. Az ily nemzet tagja nem dicsekedhetik többé azzal, a mivel a fentebb érintett otahajti lakos; hazája történeteit sem értheti valóban azon kapcsolatok ismerete nélkül, melyek más nemzetek történeteivel fűzik egybe nemzete viselt dolgait.

Az általános emberi érdeken túl megvan e szerint különös, mondhatni hazai érdeke is a világtörténet tanulásának. S ne higyjük, hogy ez érdek csak a történelmi korra vonatkozik.

Az őstörténetek tanulása szintén bír ez érdekekkel.

Az emberiség eredetének kérdése nem csupán a nyomozó történetírót és bölcselkedőt foglalkod-

tatta kezdet óta. A népek ősvallásos szemléletének már a legrégebb korban kiegészítő részét teszik az emberiség származását és leágazását illető nézetek. Ide járul utóbb az eredet régiségével való büszkélkedés, mely egyes népekben szintúgy fölébred, mint az előkelő családokban: egyaránt igyekeznek azok és emezek minél messzebb, minél tekintélyesebb világtörténeti nevekre vinni vissza származásuk törzsfáját.

Ez igyekezet, bár különböző módon, minden időben nyilatkozott.

A középkor iránya hozta magával, hogy minden nemzet az Eredet könyvében közlött származási táblát vette kiindulási pontul hazai történelmében. Keveset törődtek azzal, hogy az egybefüző láncszemeket nem őrizte meg se a történelem, se a hagyomány: a képzelődés egybekötötte, a mi meg volt szakadva századokon, sőt ezredéveken által. A XVIII. század bölcselmi iránya vett véget a történetírás ezen nemének; s talán még szigorúbban bánt el a középkori nemzeti mondákkal, mint a pogány ősmondákkal a középkor. E közben ugyanazon scepstis, mely a római történet kezdeteit oly merészen felforgatta, előmozdítja a historiai kritika megalapítását. A nemzeti hiúság mindazáltal nem mondott le szép álmairól. Minél kevesbbé élt jelentékeny életet valamely nép a jelenben, — minél kevesbbé az újabb idők szüleménye volt nemzetisége: annál örömelebb fordult vissza az ősidők felé. S mint a magyar utazó, ki őseit ment

keresni a távol keletre, mindenfelé figyelt, hol üti meg fülét egy-egy rokonnak tetsző hang: ily utazásokra indultak most az őstörténetek nyomozói — könyvtáraikban. Forgatták a régi írók foliansait, felhányták az indexeket s pusztá hangok után indulva, halomra Írták a jegyzeteket, az idézeteket. Váltig meg volt e nyomozásoknak tudós színe, — valódi tudományos alapok nélkül. A népek rokonsága ügyében, ugyanis, a hol a történelmi nyomok megszűnnek s a hagyomány szálai elenyésznek, physiologiai, kaponyatani, physiognomiai vizsgálatok s a népek vallásos, értelmi és társadalmi, szóval összes szellemi és erkölcsi állapotának egybevetése nyújtanak némi felvilágosítást. Legmesszebb veti pedig világát az ősidők szürkületébe a hasonlító nyelvtudomány, a melynek köszönhetjük főleg, — mit eddig Nyugatászia őskoráról, a hagyományok fölött tudunk. Az érintett tudományok azonban többnyire a legújabb idők fejleményei; az őstörténetek régibb nyomozóit nem támogathatták vizsgálataikban. Mi különösen a nyelvrokonságot illeti: arról is alig volt fogalmuk, hogy a szók és nevek rokon hangzása csak akkor bizonyít, ha értelmük is rokon, nem gyanítván, hogy ez esetben sem egyszer idézheti elő a szóhasonlatot különböző nyelvekben — a kölcsönzést nem is említve — pusztán a beszélő szerv hasonló alkotása, a hangutánzásból eredt egyformaság, s az emberi hangok scálájának csekély terjedelme: csuda-e, ha még kevésbbé törődtek a nyelvnek azon magasabb nemű

hasonlításával, mely az anyag, vagyis egyes szók helyett, a nyelvek szervezetét veti egybe, s mint a zoológ, a szervezetek hasonlatából következtet a családi, nemi és faji rokonságra? A nyelvtudomány és ethnographiai ösmeretek fejletlensége mellett legfőlebb azzal vádolhatjuk az őstörténetek egyik és másik régibb nyomozóját, hogy oly nyelvek anyagával is űztek hasonlítást és szójátékot, melyek előtők merőben ismeretlenek voltak; s a történettudomány eddigi eredményeit, mélyebb vizsgálat nélkül, eltasztván mintegy lábaik alól, újra igyekeztek alkotni a világhistoriát — nemzetük számára, ábrándjaikból. Így történt, hogy Kollár a trójai hősökkel hozta összeköttetésbe a szlávok őstörténeteit; míg egy dán tudós a skandináv nép ősrégiségét bizonyítandó, a paradicsomot is éjszaki hazája rideg égalja alá helyezte. Nem is említem egyes német tudósok ábrándjait.

A magyar őstörténetek nyomozása is átment e phasisokon.

A mi krónikásaink és régibb történetíróink is követték a középkori krónikások és történetírók példáját; s az Árpádok származási fája, melyet immár Attilához vitt föl a hagyomány, a világhódító hún vezértől csakhamar Nimródig emelte büszke sudarát. A krónikások naiv hitét utóbb nálunk is tudományosan akarták igazolni, kezdetben zsidó, majd általánosan űzött szóhasonlításokkal. Otrókocsit a merészebb Horváth István követte, s — mi tagadás benne — jól esett büszkeségünknek, szintén

a paradicsomban keresni szép nyelvünk eredetét, s elhítni — ha a világgal nem, legalább magunkkal, hogy a gúlák építésétől és Babylon alapításától fogva, a római comitiumok rendezéséig, alig történt nevezetesebb világtörténelmi esemény, a melyben őseink ne szerepeltek volna. A szép álmokért, mondhatni, elhanyagoltuk történelmünk való korszakait; s nem csuda, ha a többi népek csaknem megfélemlítettek azon nagy szolgálatokról, melyeket őseink az emberiségnek tőnek, az naptól fogva, mikor a népvándorlások eme nagy országútján őrök állomást foglalván, egységes államot alkottak az itt talált zagyva népek közt, melyek közül egyik sem bírta e földet polgárosítani, s védfalat emelvén a keleti barbár népek hódító árja ellen, biztosítani Nyúgöt fejlődését.

De nem szándékom e helyen vádakot emelni a magyar őstörténetek nyomozói ellen. Nem a mi érdemünk, hanem a koré, mely az őstörténetek nyomozásához szükséges segédtudományokat ennyire is kifejté, — hogy, a midőn méltatjuk elődeink hazafiságát, egyszersem belátjuk tévedésöket.

Én csupán a tényeket constatírozom; csak az őstörténelmi tanulmányok hazai érdekét akarom igazolni; s ezt alig mutatja inkább valami, mint azon kiváló előszeretet, melylyel egyes történetnyomozóink e tanulmányokat eddig, mint mondám, történelmünk való korszakainak elhanyagolásával is üzték, s az a nagy részvét, melylyel ábrándjaikon csüggött a közönség.

S ha elismerjük az őstörténetek ezen hazai érdekét: nem el kell-e ismernünk, hogy e tanulmányt is egyetemességében kell üznünk; hogy a világtörténet szálai, melyek elágazásaikban is annyiszor érintkeznek, kiindulási pontukon mindinkább egybefolynak. Az őstörténelem, ilyen kiterjedésben fogva fel, óvhat meg bennünket azon botlástól, melyről fentebb szóltam, hogy megkísértjük újraalkotni a világtörténetet — saját számunkra. Nyelvészeti és ethnologiai tanulmányok mindinkább kijelölik azon népcsaládok megkülönböztető jellemvonásait, a melyekre az emberiség oszlik; s e vonásokat ismerve igazodhatunk el csupán a népek ősrökonsága iránt. Ily előkészületekkel indulva vizsgálódásainkban, nem fogjuk keresni a velünk rokon népeket se árja, se sémi népekben, hanem azok mellett vagy háttérökben. A tér tisztában ki van jelölve, s meg vagyunk kíméivé, újra tenni meg mindazon vizsgálatokat, a melyek évtizedekig foglalkodtatták az összes tudós világot, s oly eredményekre vezettek, a melyek iránt többé kétség sem foroghat fen. Az ily tényeket, ha indokolásuk bennünket is meggyőz, el kell fogadnunk; s kellő kritikával általültetnünk irodalmunkba.

E birálatos átültetést kezdém meg e helyütt Nyugatászia őstörténeteiről felolvasott tanulmányaimban. S e tanulmányok nemcsak általános világtörténeti, hanem különös hazai érdekét is felmutatni volt czélom e néhány sorban.

Lássuk most ugyan-e tárgyat példában. Vizsgáljuk a scythák nemzetisége kérdését.

Annál érdekesb tanulmány, mivel egyszersmind az őstörténetek vizsgálata közben követett módszer hibáit is feltünteti.

II.

Mit érdekelnek bennünket az ékiratok? hal-
lók kérdeztetni.

E kérdés, mint látszik, nem vonja kétségbe az ékiratok általános tudományos érdekét.

Bajos is volna ezt tagadni azon nyeresmények után, melyek az ékiratok megfejtéséből már eddig is háramlottak mind a történeti, mind a nyelvtudományra. Más alkalommal előadóm, mi fontos mozzanat az emberi művelődés történelmében az írás kifejlődése. Azt az érdeket sem szükség vitatnom, mely azon Írásrendszer megfejtéséhez csatlakozik, a melyen az első világbirodalom urai szólották népeikhez. E megfejtési eljárásban ugyanazon isteni szellem által látjuk vezéreltetve a fölfedezőt, a melynek segélyével létrejött volt egykor a feledékeny -
ségbe ment eszme. Csak egy kiindulási pontra van szükség — s az emberi szellem előtt századok, sőt ezredévek után is föllepleztetik, a mi emberi szellem műve. Valóban maga a fölfedezés története nem kevésbbé vonzó, lélekemelő tanulmány, mint az emberi művelődés azon stádiumainak vizsgálata,

melyek nemünk szellemi fejlődésének ama fenebb érintett fontos mozzanatát előidézték. S a sziklába vésett jegyek írott forrásokkal gazdagítják a világtörténetet. Legyen elég csupán a bisutuni három nyelvű föliratra hivatkoznom. Ezen föliratok egy részről igazolják Herodot állításait Darius trónralépte s azon összeesküvés körülményei felől, a mely véget vetett a méd uralom visszaállítására törekvő bitorlásnak; másfelől újabb, fontos részletekkel is gazdagítják a történelem ugyanazon korszakát. Sőt régibb időkre, az emberiség történeteinek eddig homályba burkolt hátterére is fényt derítnek. A nyelvtudományt illetőleg pedig, három nyelvcsalád körét látjuk kiebb tágulni a három nyelvű fölirat olvasása által, melyek közül egyik a másikhoz nyújtotta a fölfedezési kulcsot. Az árja nyelvészek, a szanszkrit, zend és új persa nyelv segélyével, vizsgálataik körébe vonják azon nyelvet, melyen Cyrus és Darius beszéltek; a sémi nyelvkört az ó assyr nyelvjárással látjuk gazdagodni; míg a fölirat egyik szövegében a scytha nyelvet fedezik föl Oppert és Rawlinson, azon nyelvet, melyen Média és Nyugatázsia némely turáni ősnépiségei beszéltek.

Íme a kapocs, az utóbbi fölfedezésben, mely, a fenebb érintett tudományos tekinteteket mellőzve, közvetlen nemzeti érdeküvé teszi ránk nézve azon eredmények vizsgálatát, melyek az ékiratokból folynak.

Minő népcsaládhoz sorozandók az érintett turáni ősnépek, melyekkel az emberiség bölcsője

sínhelyén a legrégebbi időkben találkozunk? e kérdés sokkal közelebről érdekel bennünket, mint Európa más mívelt népeit; s e kérdésre csak az ékiratok úgynevezett scytha szövege felelhet legmeggyőzőbben.

Más utakon lilában igyekeztek mindaddig tisztába hozni a scythák nemzetiségét.

A magyar őstörténetek régebbi nyomozóinál inkább hagyományon alapuló hit mint tudományosan indokolt meggyőződés volt a scytha-magyar rokonság.

Emlékeztvén régiekről,

Scythiából kijöttekről, — mi volt természetesebb, mint azon hiedelem, hogy a kik a régi Scythia fenyéreiből jöttek e földre, magok a scythák utódai? Feledék, hogy hasonló okokból, mivel Scythiában tanyáztak egykor, tartá Jornandes a gótokat scytháknak. Továbbá a hún-magyar rokonság mindenkor tényűl volt elfogadva, melyen senki sem kételkedett közöttünk. S egyfelől a hi-nok és magyarok, másfelől a scythák erkölcsi, szokásai, cultusa, szertartásai és életmódja közt annyira felöltő hasonlatok mutatkoztak, hogy eszökbe sem jutott történetnyomozóinknak vizsgálni, vajon e szokások, erkölcsök egy része nem az égalj tői, a földtől, az egyforma életmódtól volt-e föltételezve, lovas nomád nép lévén főleg egyik és másik.

Annál nagyobb volt a meghasonlás a scythák fajbeliségére nézve a külföldi tudósok közt. A ré-

giségbúvár és ethnograph, a történetnyomozó és nyelvész egyaránt fáradoztak e kérdés megfejtésén.

Említők Jornandes nézetét. Azóta, mint Bergmann írja, több mint ötven munka vitatta ezen állítást, oly tény gyanánt, melyhez semmi kétség nem fér.

Ez irány ellenében, mely a germánokat, különösen a gotokat, mondá a scythák utódainak, említendő azon nézet, mely a szlávok elődeit kereste Herodot scytháiban. E nézetet, tudtomra, Lindner vitatta legtöbb határozottsággal. „Semmi kétség, úgymond, a szlávok a scythák ivadékai, mivel nem származtak tőlök mások.“ Ez okoskodás kizárja azon lehetőséget, hogy egy nagyobb részint nomád nép nyomtalanul enyészszék el, oly vidékeken, hol időről időre más-más hódító nomád nép került felül, s özönével elborítá, elsöprő, a mit utában talált, mint a Volga körül hátramaradt őseinket a mongol hordák. Plinius korában is hasztalan keressük immár a scythákat a Pontus partjain. Scythia neve, mely egykor határozott térséget jelentett a Duna és Tanais között, azon nép uralma alatt, melyről neveztetett, már ekkor ingatag névvé lett, melyet északi Ázsia és Európa, távol, ismeretlen vidékeire kezdtek alkalmazni; vagy a mint Plinius (Hist. Nat. IV. 25.) írja: „Scytharum nómén usquequaque transiit in sarmatas atque Germanos: nec aliis prisca duravit appellatio, quam qui extremi gentium harum, ignoti prope caeteris mortalibus degunt.“

„Scytharum nomen transiit in sannatas atque gennanos!“ E mondat, balul értve, indíthatá Bergmannt közelebb azon ötletra, hogy elődeinek tévedéseit egyesítvén, a scythákban keresse mind a germánok, mind a szlávok őseit. Íme a continuitást kiálta föl. S hypothesisi felállításában elősegíté azon körülmény, hogy midőn a scythákról szólván, politikai határokat jelölt ki Herodot, e tág határok közé nem scytha népeket is foglalt be, míg más felől Rawlinson kimutatta, hogy az úgynevezett Scythián kívül is voltak scythák Nyugotázsiában *). Hogy Herodot nem csupán scytba népeket foglalt egybe Scythiájában, saját szavaiból kitetszik. „Igen sokan, vagy igen kevesen vannak — úgymond — a sajátképeni scythák.“ így van ez minden nagyobb nomád néppel, mely bizonyos területen uralkodóvá lesz. Attila birodalmában milyen kis rész volt a bűn! Egy ok, a mely előmozdíthatja a nomad népek birodalmainak felbomlását. S az ilyen felbomlott birodalom örököseiben kereshetni-e józanul az előbbi uralkodó faj ivadékait? Nem jutunk-cckép azon képtelenségre, hogy ugyanegy nemzetből merőben különböző physikai jellegű és erkölcsi jellemű népeket származtassunk? Már pedig az ethnologia ilyen különböző jellegű és jellemű népeknek írja le a szlávokat és germánokat, habár egy családba sorozza a nyelvtudomány.

*) Lásd: Nyugotázsia az ékiratok világánál.

Hiában keressük tehát a scythák közvetlen utódait akár a szlávokban, akár a germánokban. Azon roppant téren, melyet Scythiának nevezett Herodotus a melynek classikus neve azután is sokáig fenmaradt, mikor a scythák rég elenyésztek e földről, alig hagyván egyéb nyomokat magok után királyaik sirhalmain kívül, — e roppant téren, mondjuk, különböző népiségek éltek már a scythák uralma alatt, s rendre german, gót, szláv, hun-magyar és török-tatár népek tünedeztek föl utóbb, melyek közül, pusztán a földrajzi nevezet után indulva, egyenlő joggal nevezhetnék mindeniket scythának.

Mellőzve tehát az ingatag földrajzi nevet: vizsgáljuk, mennyivel nyújtanak biztosabb kiindulási pontokat a régi scythák fajbelisége, nemzetiisége meghatározására a physikai typus, a szokások és erkölcsök egybevetése.

Németország több jeles tudósa, mint Boeckh, Schafarik, kinek szava legtöbbit nyom Lindner szláv hypothesis ellenében, továbbá Rask, Hansen, és mindenek fölött Niebuhr, a jeles történetnyomozó, legújabbban pedig Neumann, az érintett alapokon, azon meggyőződésre jutottak, hogy Herodotus scythái mongol fajú nép voltak *). Elfogadók e

*) Ost-Europa nach Herodot mit Ergänzungen und Hippokrates v. D. A. Hansen. Dorpat 1844. — Niebuhrtól: Untersuchungen über die Geschichte der Skythen, Geten und Sarmaten, Kleine Schriften. Es: Vorträge über alte Geschichte Vol. I. p. 179. — Végre Neumanntól: Die Hellenen im Skythenlande. I. B. stb.

nézetet oly kitűnő történetírók is, mint Thirhvall és Grote. (Vol. III. p. 322.)

Okoskodásuk alapja mindenekelőtt: a fizikai jelleg feltűnő hasonlata. Azon vonások, úgy mondanak, melyeket e részben Herodot de főleg Hippokrates fentartott, egészen mongol fajra emlékeztetnek. Még inkább meglep a hasonlat a régi scythálc és mongolok közt, ha szokásaikat, erkölcsi cseikeit, fejedelmeik halotti torát, jósaik samanismusra emlékeztető szertartásait, szóval erkölcsrajzukat vetjük egybe; ha a mongolokról irt utazási és népismertetési munkákat azon adatokkal kezünkben olvassuk, melyeket Herodot és Hippokrates a scythákról nyújtanak.

Bármí meglepő volt e párhuzamban a hasonlat mind a fizikai, mind az erkölcsi physiognomiára nézve: meg kell vallanunk, hogy a hypothesis ellen, mely ez egybevetésen alapult, inkább vagy kevesbbé alapos kifogásokat lehetett tenni.

A külső jellegre nézve csak nem rég irta Rawlinson, hogy Hippokrates leírását a scythákról egybehasonlitván azon leírással, melyet Pritchard a mongol és töröktatár fajról ad, nem találta fel az állított hasonlatot a két arczkép között. „Még, úgymond, a nomád turk (török) törzsek fizikai sajátosságai leginkább közelítenek a régi scytha ty-pushoz.“ Latham, Anglia egyik legjelesebb ethnologia ez időszerint, határozottan írja, hogy a scythák nagy, talán legnagyobb része a török családhoz

tartozott *). A török típusra nézve azonban eltérők a nézetek a népek physiologiájában. Latham szerint a mongol idomú physiognomia eredetileg a töröknél is a szabály, mely alól a törökországi török ma kivételt képez. Aitken Meigs, a jeles craniograph, ellenben úgy hiszi, hogy a török typus egykor saját jelleggel bírt, mely a mongol és európai jelleg közt közepeit állott, átmenetül szolgált. Ha meggondoljuk, mi roppant téren találkozunk ma török törzsekkel, oly különböző égalji viszonyok közt, nem esudálkozhatunk e fölöttő physikai különbségeken, melyek annyira nehezítik az eredeti török jelleg meghatározását. Innen van, hogy különböző írók különböző typust vesznek föl. D'Omalius D'Halloy (Des Races Humaines p. 83.) a törökkel együvé sorozza a finneket és magyarokat is, mint a régi scythák származékait vagy legalább újabb képviselőit. Aitken Meigs végre a finnben találja föl a régi csúd vagy scytha jelleget, melyet határozottan megkülönböztet a mongoltól. A finn kaponya, szerinte, átmenet a mongoltól az európaira.

Bármennyire különböznek is tehát a physiologok: egyeznek annyiban, hogy többnyire az áltaji népek egyikében vagy másikában vélik föl találni a scytha jelleget. Baer a scytha királyok sírjaiban talált kaponyákat mind a mongol, mind a török, mind

*) Varieties of man. p. 78—9. És: Descriptive Ethnologie. By R. G. Latham.

a linn kaponyától eltérőknek mondja ugyan, de az európai kaponyákhoz sem találja hasonlóknak. Szerinte a scytha külön törzset képezett, de azon népcsalád körében, melyhez az érintett mongol, török és finn népeket sorolják.

A physiologia ezek szerint nem pártolja a mongol rokonságot: de másfelől azoknak sem nyújt támpontokat, a kik a scythák indogerman eredetét vitatják.

Jól ismerem azon okokat, melyeket e részben a népek physiológiája, főleg a kaponyatan még nem eléggé szilárd alapokon nyugvó elvei ellen fölhozhatni. A nélkül tehát, hogy az épen mondottakból eldöntő következményt vonnánk, menjünk által az etimológia azon indokaira, melyek a szokások, erkölcsök, vallásos nézetek és szertartások egybevetésén alapulnak.

Rawlinson, ki Herodot magyarázata III-ik kötetében, főleg nyelvészeti indokokból, melyekről alább szólunk, nem kis következtelenséggel indogerman népnek állítja a scythákat, — maga elismeré e részben, hogy Herodot és Hippokrates scythái és a mongolok meglepő hasonlatokat mutatnak. S a benyomást, melyet e részben Niebuhr és mások párhuzama reá tőn, azzal igyekezik gyöngíteni, hogy az erkölcsi physiognomiából, melyet a vonások összege képez, egyes vonásokat vésszen ki, megmutatván, hogy azok elszórtan egy és más mérőben idegen, sőt néger népeknél is feltalálhatók. Nem szükség mutogatnom, mennyire helytelen ez

eljárás, mely egyes vonásokat vet egybe az egész pliysiognomia helyett, mellőzve a lényeges eltéréseket, minő például a nőnem különböző állása a scythiáknál és sarmataknál. Úgy hiszem elég ujjal mutatnom az indogerman eredet vitáinak ezen eljárására. Nyomosabb azon elcvetésök, mely a hasonló égálji körülményekből, ugyanazon lovas, nomád életmód hatásából származtatja az erkölcsök és szokások hasonlatát. Ide járul, mond Rawlinson, hogy az egymással érintkező népek könnyen fölveszik egymás szokásait; meglehet, hogy a mongolok özöne borította el végkép a scythák utolsó maradványát, s ez időben veszi kezdetét köztök némely scytha szokás. Az sem lehetlen, mond végre egy jegyzetben az idéztem angol történetnyomozó, mindig több-több engedményt nyújtva az ellenfélnek, — az sem lehetlen, hogy a scythák egy része csakugyan mongol eredetű volt, habár nagyobb részök az indeurópai népfajhoz tartozott.

Látjuk ezekből, hogy a kik a scythák ind-európai eredetét vitatják, magok is kénytelenek elismerni azon hasonlatokat, melyek a scythák és mongolok erkölcsi jelleme közt első tekintetre szembetűnnek; csakhogy különböző indokokból, égálji viszonyokból, hasonló életmódból s főleg kölcsönzésekéből igyekeztek azokat magyarázni. Érdekes volna itt vizsgálnunk, vajon e tényezők hatása kiterjedt-e odáig, hogy a népek szellemi bélyegét, egész erkölcsi physiognomiáját, génuszát is megváltoztassák? Érdekes volna különösen egyfelől a

scythák, hunok, másfelől a góthok közt nép psychologia tekintetéből párhuzamot vonnunk. De a tárgy nagy, az idő rövid; legyen elég tehát e kérdést illetőleg csupán egy szempontra, a scythák vallására szorítkoznom, annyival inkább, mivel e pontot leginkább elhanyagolták mindeddig a scytha-mongol rokonság vitatói.

A különböző népek vallásos nézeteit és cultusát vizsgálván, úgy találjuk, hogy habár a különböző míveltségi fokozatoknak megfelelő vallásos szemlélet létezik, melyet a legkülönbözőbb népeknél, a legkülönbözőbb körülmények közt, egyaránt feltalálunk: az emberiség bárom nagy nyelvcsaládját mindazáltal saját ősvallásos szemlélődés szintűgy megkülönbözteti, mint nyelvök sajátságos szervezete. Valamint azonban a népek erkölceinek, szokásainak hasonlításában, mint fenebb mondók, a vonások összegét a vonások összegével, physiognomiát physiognomiával kell egybevetni: a vallásos párhuzamokban is nagy hibát követ el, a ki csupán egyes szertartásokat, a vallásos szemlélet töredékeit veti egybe, s abból von következtetéseket. E hibát gyakor ízben elkövetik, a kik a scythákat az indogerman népek közé szeretnék sorozni. Fontos kérdés ez, tekint. Akadémia! mert egyszerűsmind oly tévedést érint, mely mythologiai nyomozásainkban is gyakran előfordult.

Részemről minél inkább vizsgálom az ó világ népeinek összes szemlélődését, minél inkább igyekszem felfogni e népek szellemi jellegét, geniusát

annál inkább meggyőződöm azon osztályozás helyességéről, melyet a nyelvek organismusának hasonlítása után, az újabbkori nyelvtudomány felállított. Így például, a mi a vallást illeti: azt tapasztalom, hogy mindenik nyelvcsaládnak, a mint a történetekben egymás mellett föltűnnek, saját hit-szemlélődés felel meg. A sémi népek közt csak a választott nép, a héber, képez kivételt; a többi törzsek vallásos szemléletét feltűnőleg jellemzi a sabaeismus, jellemzi az indeurópai népeknél sokkal vastagabb bálványimádás. S míg a turáni népeknél az elemek tisztelete a daemonológiával egybekötve uralkodott: az árja családbeli népek, mondhatni kivétel nélkül, szellemiebb istenfogalommal jelennek meg előttünk. Amott zoomorph, itt anthropomorph istenekkel találkozunk. „Semmi sincs kivétel nélkül!“ hallom az ellenvetést. „Az indeurópai népek személyes istenei mellett ott van a régi persa vallásban a természeti elemek tisztelete.“ Úgy hiszem, e tüneményt eléggé kimagyarázta Rawlinson, azon készségből, melylyel a persák, Herodot tanúsága szerint, az idegen szokásokat még vallás dolgában is elfogadták; s azon körülményből, hogy a médek közt scytha törzsekkel is találkozunk*). Azt a dualismust ellenben, mely a zend vallásnak épen lényegét teszi, hasztalan keressük a scythák vallásában. Ez utóbbi vallás, az elemek tiszteletével,

*) Lásd: Nyugotázsia őstörténetei az ékíratok világánál.

jósaival, varázslóival, félreismerhetlenül viseli magán a turáni vagy áltaji népek ősvallása typusát, mely, legalsó fokán, Bunsen szerint is, a samanismus volt. Jól kimutatta Rawlinson, hogy a magismust is kétségtelenül a scytha törzsek táltosai vitték be a persa vallásba. Azon körülményt azonban egészen mellőzte, miként alakult át, a jó és rossz küzdelmének elve folytán, a varázslat azon tudományyá, mely nem elégszik meg a jóslattal, szellemidézéssel, az istenek akaratának kijelentésével, melynek ismeretére az önkivüli állapot, a zenével, kábító szerekkel előmozdított extasis és a jelek megkérdése vezet, — hanem, titkos tudománya segélyével, az isteni balvégzettel is szembe száll, azt módosítja, elhárítja s általában természet fölötti dolgokat mivel. Az extasis helyébe, a mint a persa magismus kifejlett, a titkos tudomány lépett. Megannyi különbség; megannyi szellemi elmentét, mely Turánt Irántól elválasztá; s a melyről merőben megfélekedezett Zeusz, a ki a scythákat persáknak mondá, s többnyire persa gyökökből igyekvők származtatni a scytha istenek neveit. Mondhatnám ugyan e szószármaztatások ellenében, hogy Neumann hasonló, ha nem több szerencsével magyarázta ugyanez istenneveket a mongol nyelvből; azonban fontosabbnak tetszik előttem azon, eddigelé e kérdés vitatásában mellőzött körülmény, hogy ez állítólag persából kölcsönzött istenneveket, mint istenneveket, hasztalan keressük a persáknál. Már pedig a népek az istenfogalmakat rendesen a

névvel együtt szokták átkölcsönözni. Így jelenik meg több sémi istennév sémi névvel a görög polytheismusban; így ment át Ormuzd, ugyan e néven, a mongolokhoz. E kölcsönzések azonban mindenütt kivételt képeznek; nincs oly nyomora, annyira miveletlen nép, mely saját istennevekkel is ne bírna. A vallásos öntudat első ébredését azonnal kifejezve találjuk a nyelvben; vagy, a mint Bunsen mondja, a mythologiai alapgézetek tüstént megtestesülnek a nyelvben, a nép e mindent magában foglaló őskölteményében. Csupán a scythák istenfogalmi és istennevei volnának egytűlegyig mind kölcsönzöttek? Oly képtelenség, melyre elég ujjal mutatnom. S honnan történtek a kölcsönzések? Ez iránt különböző nézetben vannak a tudósok. Míg, a mint érintém, Zeusz mindent a persából magyaráz: Grimm és Donaldson, mint alább meglátjuk, az összes indeurópai nyelvcsaládot bevonják hasonlításuk körébe. Szótagokra bonczolják a scytha istenneveket, s hasonló hangzású szócskákra tartanak hajtó vadászatot a nagy indogerman nyelvcsalád körében, — oly értelmű szócskákra, melyekből valahogy istenneveket lehessen alkotni. Hogy ily szócskákat találjanak: arról előre kezeskedik az érintett nyelvcsalád nagy terjedelme. Csak az kár, hogy azon szócskák, melyekből a scytha istenneveket összerakják, mint istennevek, egy árja nép nyelvében sem találhatók fel. Már pedig a mint bizonyos vallásos szemlélet jellemzi az ó világ egyes

népcsaládait: mindenik nyelvcsalád körében bizonyos istenneveket is uralkodóknak találunk. Így vonul végig a dev istennév csekély változatokkal az álja népek nyelvén. Egyedül a scythák képez-
nének e részben kivételt, az árja népek őslak-
helyeinek közvetlen szomszédságában, folytonos
érintkezésben, örök súrlódásban azokkal? Lehet-e
ilyesmit föltenni, ha a scythák csakugyan magok is
árja nép voltak volna? Nincsen-e igazam, midőn
a tudomány körében is visszaállíttatni sürgetem ama
nagy válaszfalat, mely Iránt Turantól, az árja né-
peket az ural-áltajiáktól elkülönzé?

Általában szólok az ural-áltaji népekről: mert
a vallásos párhuzamokból, a scythák rokonságára
nézve, több nem következik. A mongol eredet
vitatóinak legnagyobb hibája épen abban áll, hogy
azon erkölcsi rajzot, melyet Herodottól és Hippo-
kratestől bírunk a scythákról, csupán a mongolok-
kal vetették egybe, megfeledkezvén arról, hogy
ama vonások összege szintűgy, sőt néhány főbb
vonásban talán még inkább talál más lovas nomád
népek erkölcsi physiognomiájával az áltaji család-
ból. Egy-két kisebb fontosságú adatot kivéve, mik
iránt Herodot roszul is lehetett értesítve, s a me-
lyeket — mint a szolgák megvakítása, — a kül-
földi kritika is kétségbe von, könnyen párhuzamot
vonhatnánk a scythák és őseink legrégibb szokásai,
erkölcei közt is. Említsem-e a hadak istene tisz-
teletét a kivont kardban, s a királyok temetési

szertartásait és halotti torát? Mintha csak a hunnok történeteit olvasnák!

„De mit használ mindez!“ kiált föl ellenünk közelebb Rawlinson, Herodotus magyarázatában. „Egy dolog van csupán, amely valamely régi nép rokonságát minden kétségen kívül helyezi: t. i. a nyelv.“ S a scytha nyelv csalhatlanul indogerman rokonságra utal, a mint ezt Dr. Trithen, az újabb nyelvek tanára a oxfordi egyetemen, s Donaldson „Varronius“-ában és Grimm Jakab a „Német nyelv történelmében“ megmutattak.

Nagy tekintélyek kétségkívül. Ám vizsgáljuk tehát eljárásukat.

Kiindulási pontokul az a néhány köz- és tulajdonnév szolgál vala nekik, a melyeket a régi, főleg görög írók fentartottak.

A tulajdonnevek részint földrajzi elnevezések, részint isten- és embernevek.

A földrajzi nevekre Rawlinson maga sem látszik nagy súlyt vetni. Azon téren, melyet Scythiának neveztek Herodot korában, nem a scytbák voltak első települők. A VII-ik században Kr. e. vágj' talán még előbb átkelvén a Tanaison, magok előtt hajták a cimmereket, vagy a latin írók szerint cimbereket, s nagyon valószínű — legalább egyes folyamok neve arra látszik mutatni — hogy ezek elnevezéseit fogadták el a scythák. Hány földrajzi név maradt fen hazánkban is a hódítást megelőző korszakból? Bihar nevéből például következtethetnők-e a magyar nyelv szláv rokonságát? S mi

könnyű volna a Maros nevét magyar szó törzsből származtatni, ha nem tudnék, hogy e folyam már akkor Maris volt, mikor még az agathyrsok laktak partjain? Soha se feledjük, hogy a nyelvészet csak segédtudománya a históriának, s nem oly forrás, a melyből váltig meríthetünk, egyéb adatok ellenőrsége nélkül.

Az istenek neveire már fenebb megjegyzők, hogy azokat, mint istenneveket, sem egészben, sem szótagaikra bonczolva nem találjuk föl az összes árja népek nyelvében. — De az áltaji népek mythológiájában is hiában keressük: vethetik ellenem. Azonban ez ellenvetésnek kevés nyomatéka van, midőn oly vallásról van szó, melyben a természeti elemek és nem tulajdonnevekkel bíró személyes istenek tiszteltettek. Hogy e vallás lényegében ugyanez volt az összes áltaji népek ősvallásával: eldöntőbb körülmény a scythák családi rokonsága meghatározásában, mint az az egynéhány hellenesített név etymologikus magyarázata, melyet Neumann szintoly szerencsésen származtatott mongol nyelvből, mint Grimm és Donaldson az indeurópai nyelvekből.

Ugyanezt mondhatjuk arról a néhány emberi tulajdonnévről, melyek a görög Dóknál, ezek szokása szerint, annyira hellenesítve maradtak fen, hogy e nevek származtató fejtegetése gyakran inkább a hellen nyelv indeurópaiságát bizonyíthatja mint a scytha nyelvét. Mennyire változtathatta át

e neveket a hellen ajak, elképzelhetjük, meggondolva a görögök kényes hallását, melynek barbar volt minden idegen hang. Avagy nincsen-e előttünk a példa? Mit tettek a byzanti írók a régi magyar vezérek neveivel? Csuda-e, mint máskor is érintém, hogy oly különbözőleg olvassák azokat Jerney és Szabó Károly? Nem is emlitem azon kételyt, vajjon csakugyan scytha eredetűek-e a kérdéses nevek. Más alkalommal szintén megjegyeztem a népek azon szokását, mely szerint oly könnyen veszik föl az idegen tulajdonnevet, hivatkozván, Pallas adatai folytán, épen a mongolokra.

S a# érintett tulajdonneveken kívül mintegy 10—12 köznévv marad még hátra a régi Íróknál, — az indeiu'ópai hypothesis támogatására. E szók megfejtése végett is összekalandozzák Rawlinson idézett tekintélyei az indo-german nyelvcsalád ropant körét a szanszkrittól és zendtől a legújabb román, germán és szláv nyelvjárásokig. Ki kételkedik benne, hogy annyi nyelv között csak találunk egy szócskát vagy szótagot, a melynek hasznát vehetik szószármaztatásukban? Brixaba például, mely Plutarchnál fordul elő, brix-ből és abából van összetéve. S mit jelent brix? kérdi az olvasó. Magában semmit; de benne van a latin berbexben; ab a meg kétségkívül ugyanegy a latin caput-tal, s szanszkrit kapala-val, a német Haupt-tal. Hogy e szószármaztatás csakugyan megfejtí a brixaba értelmét: kétségtelen. Csak az a kérdés: azon nyelvészeknek van-e igazuk, a

kik a fenebbi származtatást tevék, vagy Pottnak, a ki — mint valahol olvasám — a finn brixából és pä-ből véli összetettnek a scytha brixaba-t? Vagy a finn brixá is a latin berbex-ből eredt? Nem tudom; de azt tudom, hogy a finn nyelv azért nem indogerman. S nem lehetséges-e, hogy épen a scytha nyelv indeurópai rokonságára is kölcsönvett szókból vonnak következtetést? A régi írók, nem tudván scytha nyelven sőt a scytha népeket is könnyen egybezavarván azon népekkel, melyekkel a scythák együtt éltek, — mindenkor kérdés marad, jól irták-e le a hallott scytha szókat, s valóban scytha szó-e mindaz, a mit annak mondanak? Ilyen kérdés például, vajon Herodotnak kelljen-e hinnünk, a ki szerint spu scytha szó szemet jelentett, vagy a scytha ékiratoknak, melyek szerint a szemet ábrázoló hierati ábra, s annak archaikus és későbbi ékirati jegye: szí?

Úgy hiszem, elegendő ok, minélfogva Rawlinsonnal s az általa idézett tekintélyekkel szemközt bátran állíthatom, hogy a régi Íróknál fenmaradt úgynevezett scytha szókból még kevesbbé lehet eldönteni a scytha rokonság kérdését, mint a fizikai és erkölcsi vonások egybevetéséből, mire oly kevés súlyt helyeznek tudós ellenfeleink. Az eddigieknél gazdagabb és biztosabb nyelvemlékekre vala szükség, hogy eldöntő ítéletet mondhasson a nyelvtudomány.

Ily nyelvemlékeket fedezett föl az ékiratok scytha szövegében.

Oppert volt az első, ki e szöveg nyelvének uráli rokonságát még 1847-ben kimondá. Rawlinson szintén megkülönbözteté e nyelvet az álja és sémi nyelvektől, Müller Miksa és Bunsen hypothesis alapján. E hypothesis szerint azonban nem kész nyelv volt volna az épen említett nyelvtudósok által úgy nevezett turáni, — hanem csak embryo, a melyből minden nemű Organismus alakulhatott, olyan csodás bimbó, a melyből mindenféle virág feselhetett. Azt tartom, eléggé kimutatám e hypothesis képtelenségét, midőn Rawlinson Herodotusát ismertettem. Hivatkozáim többek közt Norris munkájára, melyet 1852-ben az angol királyi ázsiai társaság elé terjesztett a behistuni ékirat scythia versiójáról*). A scythia nyelvnek, a behistuni szövegből, mondhatni nyelvtanát írta meg Norris; s e nyelv anyagát és alakját egyaránt vizsgálat alá vevén, oly alapon, minővel addig a scythák nemzetisége vitatói távolról sem rendelkezettek, mondá ki azon nézetét: hogy a Rawlinson által úgynevezett turáni nyelv a nyelvek azon osztályából való, melyet tatárnak, scythának vagy csúdnak neveznek, s hogy a nyelvek ezen osztályában azon ághoz hasonlít leginkább, melyet különösen ujugurnak mondhatni, s a mely, Norris szerint, a magyar és osztyák, a permi, szür-

*) Memoir on the Scythic version of the Behistun Inscription. By Mr. E. Norris. Bead 3-rd July, 1852. The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain Ireland. Vol. XV. Part. I. London, 1853.

jén és cseremisiz nyelveket s más kisebb volgai törzsek nyelveit foglalja magában *). Alább volgai-finnek vagy ugro-tatárnak nevezi szerzőnk ezen nyelvágat, s a mordvint, cseremiszt, votjákot, permit, osztjákot és magyart számítja hozzá **). A munkának mind nyelvtani, mind szótári részén keresztül vonul a hasonlítás az érintett nyelvekkel. S nem kételkedik szerző, — a miben Rawlinson is egyetért vele, — hogy azon néptörzsek, melyek az ékiratok nyelvét beszélték, ugyanazon nép vagy legalább is igen közel rokonok voltak a tulajdonképeni Scythia lakóival ***). Megjegyezi végre Norris, hogy a scytha szöveget idegen, kivált persa szók belevegyítésével Írták az ékiratok pei'sa írói, mint az oroszok írják ma az ujugur nyelveket. S ha már az ékiratok ősnyelve persa keveréket mutat: nem volt-e alapja azon intésünknek, hogy óvakodjunk a scythák nemzetisége ügyében abból a néhány szóból vonni következtetést, melyeket a régi Írók fentartottak?

Többször el volt mondva e helyen, hogy a nyelvhasznításban a nyelvtani alak érdemel fő tekintetet. S e részben a scytha nyelvre nézve teljesen egyetért Norrissal, a scytha ékiratok legala-

*) Lásd az idézett munka 2. lapján.

***) Az i. m. 61. lapján.

****) Susiana neve az ékiratokban Afarti. Norris e nevet egynek tartja az avar-ral, mely név a VI. sz.-ban K. u. a Volga körül feltűnik. Most is él, mond végre Norris, egy Amardi nevű rabló nomád ne' Persia különböző részein.

posabb tanulmányozója, Oppert. Legújabb művében ugyanis, mely az assyr ékiratokról a francia kormány költségén nem rég jelent meg, határozottan állítja a médscytha nyelv rokonságát az általa úgynevezett uráli nyelvekkel. ígéri, hogy ezt külön munkában bővebben kifejti. Jelen művében csupán egy fejezetet szánt ez állítás igazolására, melynek kezdetén világosan mondja: „hogy a médscytha nyelv grammatikai formái minden tekintetben hasonló formákat mutatnak mindenekelőtt a magyar, aztán a turk, mongol, finn nyelvekkel.“ *).

S mind Norris, mind Oppert a nyelvanyag hasonlatával is igyekszik támogatni nézetét. Azon néhány szó ellenében, melyet Grimm, Donaldson, Bergmann és mások a régi írókból idéznek, s melyekből őutánok a scythák indogerman rokonságát következteti Rawlinson, — nem egyes szókat, hanem egy egész kis szótárt vagyunk képesek most már fölmutatni, mely nem csupán áltaji rokonságra, hanem e nyelvcsalád egyik határozott ágára utal. Valamint nyelvtanával, úgy szóhasonlításaival is ugyanazon nyelvek körében forog Norris. S különös találkozás, mely, úgy hiszem mindkét férfiú tudományos hitelét csak növelheti, hogy többnyire

*) Expedition scientiique en Mesopotamia, exécutée par Ordre du gouvernement de 1851 a 1854 par M. M. Fulgence Fresnel, Félix Thomas et Jules Oppert. Publiée par J. Oppert. Toni. II. Déchiffrement des Inscriptions cunéiformes. I. Livraison, Paris, 1858.

azok e nyelvek, melyeket a magyarral legközelebb rokonoknak állít, s a finn és török ág közt egy harmadik, magyar ágnak nevez Hunfalvy Pál. Teljesen egyezik velök e részben Oppert. Miután ugyanis a médscytha nyelv grammatikai szervezetét mindenekelőtt a magyarral mondá rokonnak, eltkép folytatja szavait: „sok assyr monogramm phonetikus jelentése oly eszmét fejez ki, mely nem maradt fen a médscythában, s egyenesen csak az érintett finn-tatár nyelvekből magyarázható.“ „Különösen, úgymond, a magyar nyelv nyújt e tekintetben példákat.“ Tehát ismét magyar hasonlatok. Ám lássuk e példákat, a mint Oppert művében egybeállítva találjuk: Pi: fül; szi: szem; kas: kéz; kát: / két (kúttá: kettő); ha: hal (piscis); nap (lumiére): ^ nap; atjTáta: atya (ékirati ábrája: a fi nemzőrész); vur (terra): or-szág; lub: láb; ar: orr; zal: zöld; sip (csip): csepp; pal: pallos; szál (vulve): szül; rak (vulve): rokon (egyhasi mintegy); mú (passer, an): mul (passer); mu (nőm, désigner): mu-tat; tal (versei, fundere): tölt; gir és gur: gerezd; tin (propager): tenyész; szám (measure): szám (nombre); asz (intelligence): ész; assz (long, lointain): hosz. Feltűnt ezeken kívül magának Oppertnek is a médscytha ni man, numan, namri (race) és a magyar nem (nemzetség) szó rokon hangzása és értelme. S e példákat nem egygyel szaporíthatjuk mind Oppert, mind Norris munkájából. Első tekintetre föltetszik a méd-scythával (ház) és a falu közti rokonság. Említsük-e, hogy az isten

nevét csillag ábrázolta eredetileg az ékiratokban, s az isten neve a médschythában: annap, mi nyilván mutat a legnagyobb égi test tiszteletére *). Az asszony scytha neve: nin feltalálható a magyar nén, néne szóban; s a scytha uk-nak megfelel a magyar: ük, mely szó scytha és szürjän (vök) rokona után ítelve nyelvünkben is idősb testvért jelenthetett eredetileg. Hasonlatot lát Norris a scytha gara és magyar kor, a scytha irsa eredetileg irs (nagy) és a magyar erős, a scytha afvarris s a magyar vár, város között is. Szembetűnő végre a hasonlat a következő scytha és magyar szók közt: vá: vá, vé, ba, be, péld. Gyórré; akka: a ki; kukta: kutat keres; rilu: róni, írni; tiri: terécselni, mondani; marri (fogni, tartani): mar-kolni, marok; vin (erő, honnan): vinni; vakcsi vagy vacs esi: vágni; viallu: való, valóban; tanim (törvény): tan, tanács-ban stb.

Azonban legyen elég részemről a nyelvészkedés. Én csak a nyelvészeti vizsgálatok eredményeit regisztrálom. S úgy hiszem, a mondottakból kitetszik annyi, hogy nincs igazuk azon nyelvtudósoknak, kik a seythák ineurópai nemzetiségét vitatják. A mongol eredet vitatói közelebb jártak a valósághoz, a mennyiben a mongol nyelv is az áltaji nyelvcsalád körébe tartozik. Annyiban

*) Az an szócska determinatívma általában a világrendi és vallásos tárgyakra, mint isten, ég, nap, hónap, tenger stb. Így az ég scytha nyelven an kik. Kik: a tatár kuk, kink, a magyar kék vagy tájéjtés szerint kik.

mindazáltal az utóbbiak is tévedtek, a mennyiben azoneygy népnek mondák a scythákat a mongolokkal. Érintők e részben a physiologok eltérő nézetét; s a nyelvtudomány tanúskodik a physiologia mellett. Az ékiratok szerint ugyanis azon ősnép, melynek az emberiség, történelmi tudomásunk szerint, legrégebb műveltségét, legelső írásrendszerét köszönheti, a tudomány, jelen állása szerint, az áltaji népcsalád azon ágához sorozandó, melyhez nyelvénél fogva nemzetünk tartozik. Ha az idéztük tekintélyek állításait helyeseknek találják hazai nyelvészeink: a magyar hasonlító nyelvészet köre egy ős nyelvvel fog gazdagulni; s a magyar őstörténetek nyomozói, épen kiindulási pontúkon, tudományos alapot nyernek.

Íme az ékiratok fontossága reánk nézve; íme az őstörténelmi vizsgálatok nemzeti érdeke!

REALISMUS ÉS IDEALISMUS.

KÉPEK AZ EMBERI MÍVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBŐL.

Realismus és Idealismus! Ellentétes irányok, melyek közül kizárólag egyik sem boldogítja az emberiséget. Sokat írtak e két szóról a bölcsek és nem bölcsek: mindkét szó külön és a kettő együtt megannyi bölcselmi rendszer főirata, melyeknek eredete egyidős a legrégebb bölcselmi iskolák keletkezésével. Nem czélom e tárgyban újabb értekezéssel szaporítani irodalmunkat; csak két lapot közlök a történetírás kezdetéről, két képet, a melyek, úgyhiszem, a leghosszabb értekezésnél is tisztább fogalmat nyújtanak ama két szó valódi értelméről, melyeket e cikkely homlokára írtam. China és India polgárisodását akarom ezúttal szembeállítani egy essay szűk keretébe, nem annyira merész nagy vonásokkal,» mint inkább apró pontozással, töredékesen. Mindenkor figyelmet érdemlő tanulmány; s napjainkban a korszerűség érdekével is bir. Kétszeres ok igénybe vennem a közönség türelmét.

I. China.

A dunai az egyedül mívelt nép a színes emberiségben.

Míveltsége azonban egészen sajátosságosan fejlett ki, minek legfőbb oka kétségkívül zárkózása a nyugoti népektől. E zárkózás mindentől, a mi idegen, nem volt meg hajdan, míg a birodalom hatalmas volt és virágzó. A mint azonban hanyatlásnak indult, azon mértékben látjuk növekedni a nép ragaszkodását ősi szokásaihoz, miknek követésére intették bölcsei, a mely arányban kezdett ingadozni hite hatalmában és dicsőségében, s kezdte észrevenni, hogy veszély fenyegeti Kong-fu-cse tanításait. Ez időtől fogva mindinkább elszigetelték magokat a chinaiak más népektől, s a térítőknék, kik a VII. század óta a keresztyénséget is kezdték hirdetni *) közöttök, valamint az arab, portugál, holland, francia és angol kereskedőknek, kik becses portékái végett látogatták Chinát, sokat kellett szenvedniük a nép üldözéseitől. Innen van, hogy egész a közelebbi időkig csupán Kantong nevű kikötőben, itt is azonban szigorú korlátozás mellett, volt megengedve idegen népeknek a kereskedés. Csak napjainkban vívták ki az angolok, hogy még négy kikötőt nyitott meg a világkereskedésnek a „mennyei birodalom“. E zárkózásból következett, hogy a mint mondám, egészen sajátosságos míveltség fejlett ki a chinai nép közt; s következett egyszersmind, hogy míg a nyugoti, főleg európai népek, érintkezésben az összes emberiséggel, mely

1) A nestorianusok.

folyvást fejlődik és halad előre, a műveltség magasabb fokára emelkedtek: China a műveltségnek csaknem azon fokán van jelenleg, mint ezred év előtt találták az arabok *). Megkövült mintegy régi szokásaiban, elmaradt avult bölcseségével, mert mások tapasztalásait nem akarta hasznára fordítani; egyoldalú, félszeg lön műveltsége, mint azon emberé, ki csak elvétve fordul meg társaságokban.

Ám vizsgáljuk e nép világnézetét, irodalmát, művészetét, családi és polgári viszonyait.

Minden nép összes műveltsége, polgárisodása vallásos nézetein alapszik. A chinai nép vallása egyoldalú anyagiság. Két őt okát hiszi ugyan a léteinek, a két fő elemet, erőt és anyagot, mennyet és földet; de az erőt nem gondolhatja anyag nélkül, s amit érzékeivel fel nem foghat, nem éri föl észszel. Hol istenről van szó, a mennyet említik ugyan bölcsei: menny alatt azonban csak a látható égboltozatot értik. A menny vagy chinai „Tien^a mindenütt látható, mindenütt jelen való; s az égi testek szabályos mozgásánál fogva, az állandóság, rend és nyugalom példánya. Oly isteni tulajdonok, melyeket a földön is valósítani minden keleti ember vágyik; de mindenekfölött a chinai. A mennyen kívül csak az anyaföldet néz-

*) 715-ben K. u. jelent meg az első arab kereskedő-hajó Kan-fuban. Nem tudni, a mai Kantong volt legyen ez, vagy egy kis helység Cse-ki-angbau. Lásd Gützlaff történeti művét Chináról.

telik még istenképen Kong-fu-cse hívei. A népvallás azonban nem oly szigorúan következetes. Látni fogjuk, mint népesítette istenségekkel a képzelődés a természetet a szomszéd Indiában. A régi samanizmus, meg az ind befolyás következtében sok kisebb rendű isten, védszellem állt elő Chinában is, mint az érintett általános istenségek kifolyásai. Ilyenek a nap, csillagok, hegyek, folyók, dörgés, szelek istenei. Ez apró istenek azonban csak alárendelt szellemek, s bár a néphit szerint közelebb állanak az emberhez, s mintegy kedélyes elemek a mennyei hatalom rideg elvontságához képest; valódi vallásos tisztelésben sem részesülnek. Csak „Tien“-nek áldoz valóban a chinai. S ez áldozásnak sincs oly jelentősége, mint másutt, hol azon ellentétet kell mintegy kiengesztelni, mely az istenség és ember közt van. Míg más pogány népek termésök javát áldozzák isteneiknek: a dunaiak aranyos papirt égetnek a vagyonszükség jelképül. Tisztulásra, vezeklésre sincs szüksége a chinainak. Vallása tulajdonképpen a legvastagabb természetimádás; s az ember e tiszta természet legfőbb kifolyása, virága mintegy, mely ég és föld között áll, míg a többi teremtmény kizárólag a földhez tartozik.

De bármilyen magas állású lény az ember, csak a természet elemeiből lett, s a természeti szükségesség, kényszerűség alatt áll. Es pedig lelkére és testére nézve egyaránt. A szellemet és anyagot a természetben sem tudja egymástól külön képzelni

a chinai, hogyan képzelhetné külön a lelket a testtől? A gondolkodás is félig testi foglalkozás szerepe, mint a látás, hallás. S annyira megy függése a természettől, hogy a mellett szó sem lehet a lélek azon szabadságáról, melylyel mi dicsekszünk. Sőt inkább az erkölcsiség elvei is összeköttetésben állanak a természet törvényeivel, úgy, hogy az erkölcstelenség a kül természetet is megzavarja. Innen van, hogy fejedelmek bűneinek róják fel az elemi csapásokat, melyek őket éri. A lélek halhatlanságát sem foghatja meg a chinai. Kong-fu-cse hallgat is a felől, s kitérőleg felel, ha kérdezik. A néphit azonban e részben is többet megenged, mint a tudomány. Valamint a szellemekben, úgy a halhatlanságban is hiszen: s egyik hit táplálja a másikat. Az ősök tisztelete is föltételezi a halhatlanság hitét. A menny és föld után ugyanis leginkább tisztelik a chinaiak őseik szellemeit, mint a családok védszenteit. Azt hiszik, hogy a lelkek összeköttetésben állanak az övéikkel, védik és tanácsolják őket, s büntetik a méltatlan utódot *).

Az istenség a chinaiak szerint, az ész által nyilatkozik az emberben. Nem hisznek természetfölötti kijelentést, se hitrejtelmeket, se csudát avagy valamely eltérést a természet rendétől; nem

*) A chinai világnézetről lásd: Wuttke jeles művét: Geschichte des Heidenthums. II. Band. Breslau 1853.

hisznek semmit, a mit, úgyszólván, kézzel nem foghatnak meg. A mi csodás dolgokról főleg nagy emberek születésénél beszélnek: többnyire az ind képzelődés befolyásának eredményei. Valóban nem biában nevezik a chinaiak országát „mennyei birodalom“-nak. Az ő országok e világból való. Hitök merőben az „innen“ vallása; s mondhatni egész életök világias. Nincs külön egyházi és polgári szerkezetük; egyház és állam azonegy nálok. Minden chinai a mennyország polgárának születik. Papok helyett az államhivatalnokok végzik az istentiszteletet. „Tien“-nek maga a császár áldoz. Az áldozatot pedig hegyeken végezték a régi időkben. Ma sincsenek valódi templomaik, csak emlék-csarnokaik nagy férfiak és elődek számára. A napok közt sem ismernek különbséget. Nincsenek szent napjaik; megülik ugyan például az újévet, de az népünneppel inkább, mint vallásos.

Semmi lelkesítő, semmi emelő e rideg egyoldalú értelmi vallásban. Nem csoda aztán, ha a kedély, melyet üresen hagyott, oly könnyen fogad el idegenektől magasabb hitfogalmakat. Innen a keresztyénség terjedése koronként, a VII-dik századtól fogva. Innen van főleg, hogy „Fo“ vallása, mint Chinában nevezik, annyira elteijedt nagy hirtelen. E vallás azonegy Buddha vallásával, mely Indiában fejtett ki, s Ki, után 65 évvel kezdett Chinába átszivárogni. A császárok majd üldözték, majd különösen kegyelték e hit hirdetőit, kik seregestül tódultak a mennyei birodalomba. Ezt követi

jelenleg a nép többsége. A hivatalnokok és tudósok azonban folyvást ragaszkodnak Kong-fu-cse tanításához; minél fogva Fő vallásának alig volt befolyása a közéletre. Különben is csak idegen növénynek kell azt Chinában tekintenünk, hol sohasem fejlődhetett ki egész erejében, mint Indiában. Ott szólnak tehát róla.

Az uralkodó vallás tanításai, mint említők, azon könyvekben vannak megírva, melyeket Kong-fu-csenak tulajdonítanak. E könyvek képezik az öszszes nemzeti irodalom alapját. E könyveket maiglan tanulják iskoláikban; azokból is megvizsgálják a mandarinokat, vagy tudósokat, kikből lesznek a tisztviselők. Mert sehol sem áll nagyobb tiszteletben a tudomány, attól függ Chinában az ember értéke. Egy régi bölcs boldognak mondá azon államot, melyet bölcselők kormányoznak. Chinának e szerint igen boldognak kellene lennie, s Kublai khán, mikor meghódítá a birodalmat, csodálkozását fejezte ki, mint veszhetett el az ország, melyet oly tudós férfiak kormányoztak. Nem értette még e hódító a különbséget a tudákosság és a valódi bölcsesség közt; nem tudta, hogy tudomány és tudomány, sőt az elmélet és gyakorlat közt is nagy a különbség. A chinaiak tudományos életét, számos iskoláik mellett, sem hasonlíthatjuk az európaihoz, nevelésük nem a lélek összes tehetségeit törekszik öszszhangó önmunkásságra kifejteni; elhanyagolják a képzelő és ítélő tehetséget; csak az emlékezetet terhelik a régi tudákosság száraz ada-

taival. Mert a chinai műveltség szorosan ragaszkodik a régi hagyományos ismeretekhez; s a koromány, mely magokból a tudósokból áll, a hatalom minden eszközeivel örökös, hogy a tudomány változatlanul tartassák fen. Minden újítás, szabad gondolkodás tiltva van és sokképen akadályozva.

Egyébiránt alig is lehet szó újításról, előhaladásról, a hol a réginek megtanulása is annyi bajba kerül.

Virágzó irodalmat, magasabb szellemi fejlődést nem képzelhetni mívelt nyelv nélkül. Szókban áll a nyelv eszmetőkéje, s a beszédrészek egybefűzése és hajlítása fejezi ki a gondolat sokféle vonatkozásait. A chinai nyelv azonban szókban szegény; sa mely szavai vannak, azokat sem ragozhatják, nem hajlíthatják. Egytagú merev holt anyagok, melyeket a szókötés szabálya nélkül raknak egymás mellé. Ide járul, hogy az egyes hangok, különféleképp ejtve, külön fogalmakat is jelentenek. Beszédben ugyan az összefüggő beszéd tagjainak sora és hangvitele pótolja némileg a szófüzés hiányát, s a kiejtés elősegíti a megértést; de az írásban már többször inkább ki kell találni, mint elolvasni az értelmet *). A gyermekkor első egytagú beszédmódja, mely egybekötés nélkül rakja egymás mellé a szótagokat **). Hasonló értelmi kis-

*) Mint a képes talányban, a rebusban.

***) Például mikor a kis gyermek vizet kér: anya baba víz. Hogy e kiskorúságból, ha a chinai szellem útját nem állja

koruságra mutat a chinai nép írásmódja. Az írás fölfedezése ugyan már magában némi műveltséget, a polgárisodás bizonyos előhaladottabb fokát teszi föl. A vadon élő ember élete még csak elrepülő hang, tünékeny bab. Nincs szellemi kincse, hogy érdeket helyezzen fentartásában, örökítésében. A chinai már ezredévek előtt érdeket helyezeti a fentartásban. Mondhatni, legrégebb írással bír; mi azonban szintoly kevéssé eleven, mint nyelve. Az egyiptomi nép műveltségéről szólván, elmondom nézeteimet az írás kifejléséről; legyen elég itt most egyszerűen megjegyezmem, hogy a legrégebb Írásmód kétségkívül az, mely a fogalmat azonnal tárgylagosítani, azonnal szemünk elé állítani törekszik. Sok idő folyt le, inig az emberek, az isteni Platóval szólva, ízekre szedték a hangot és szavakat. A chinai írásmód is képes írás volt eredetileg *). Míg azonban az egyiptomiak a fogalomjegyekről hangjegyekre, s ezekről meg elemzés útján lassanként a betűjegyekre mentek át: Chinában azon mértékben növekedett az írásjegyek száma, a mint szaporodtak a nép eszméi, fogalmai. Mi az ábécze csekély számú betűivel gondolataink egész

a fejlődésnek, kibontakozhatott volna a chinai nyelv, mutatja a koreaiak nyelve, mely a chinaival közel rokonságban van ugyan, de az egytaguságtól már eltért, sőt nyelvtani formákat is kepez.

*) Például: — egy, = kettő, (l) közép, © nap; s összetétel által: száj és madár egymás mellé festve = madárének; viz és szem = könyök; fül és ajtó = hallgatózni. Lásd Wutke idézett művét, s az ott elősorolt forrásokat.

világát kifejezhetjük: a chinainak legalább négyezer fogalomjegyet kell eszében tartania csupán a közéletre. Az összes jegyek száma negyven—ötven ezerre is fölmegey. E jegyek föltalálását Fo-hinak tulajdonítják; s olvassuk a régi történetekben *), hogy utóbb Csang-ki nevű tudós javította ki és szaporította ez írásmódot, a madarak lábnyomait utánozván a homokból és a vonalokat a béka tekenőjéről. S valóban semmi se hasonlít inkább e különös írásjegyekhez, melyeket a chinai portékákon is láthatunk, mint az érintett madarlábnyomok. E jegyeket már a kilencedik században Kr. előtt márványlapokra vésette a kormány; azonban hat század telt bele, míg egészen elterjedt azok használata.

Ilyen fogalomjegyekkel van írva az összes chinai irodalom. A munkák számáról ítélve gazdagnak kell mondanunk ez irodalmat. A főbb írói művek, melyeket a múlt század végén összegyűjtöttek, 160,000 kötetre mennek. A császárok és főbb hivatalnokok közül is sokan kitüntették magokat írói munkásságukról. Krisztus előtt a XII. században már rendezni kezdték a tudományokat; s Krisztus után a II-dik században a mi egyetemünkhez hasonló főiskolát is állítottak: az irodalom mindazáltal csak később, a XII-dik században Krisztus u. érte el tetőpontját, mikor a birodalom északi részeit a mongolok már elfoglalták. Ekkor élt a sokoldalú műveltségű Csu-hi.

*) Lásd Gützlaff chinai történetét.

Mi a tudományok egyes ágait illeti: mondanom sem kell, hogy a menny tisztelői mindenkor különös gondot fordítottak az égi testek vizsgálatára. Hiszen a csillagászat náluk hittan egyszersmind *). A kormány mellett külön csillagásztisztület van a legrégebb időktől fogva s e tisztület szabályozza, mint egy élő naptár, az állam minden működéseit; tigyelmezteti a császárt a csillagok állására, mire ügyelni tartozik az országlásban; s jelenti ha eljött a szántás, vetés s egyéb foglalkozások ideje. Ha a nap- és holdfogyatkozást adja tudtul, a császár és ministerek ünnepélyesen megjelennek az utczákon, dobbal, harsonákkal, s iszonyú zajt ütnek. A sárkányt akarják a nap és hold elől elűzni, melynek tulajdonítják azon égi testek látszatos fogyatkozását. E nevetséges balvélemény is mutatja, mi csekély a chinaiak közt a felvilágosodás, minden értelmi józanságuk mellett. Mutatja egyszersmind, mily alacsony fokon áll maga a csillagászat is, miben pedig már az araboktól is tanultak egyet s mást. A természettudományok többi ágai sem állanak magasabban. Voltak pedig idők, midőn e részben is szép haladásokat tettek; talál-

*) Ott mondhatjuk a vallást, a hittant „egélynek“, mint fordíták helytelenül nálunk sokan a „religiot“. Egély inkább tesz Himmelskunde-t, s jelentheti ennélfogva a chinai vallást vagy az egyiptominak egy részét, de keresztyén értelemben a religiot nem fejezi ki. Óhajtandó tehát, hogy főleg papjaink hagyjanak fül az egély szó használatával, midőn hitről beszélnek, mert az e vonatkozásban inkább pogány mint keresztyén fogalmat fejez ki.

mányokkal dicsekedhetnek, melyek nagy jelentőséggel bírnak az emberi művelődés történeteiben. Ezredévek óta ismerik a földművelést s a selyemtenyésztést, mely Jusztinian görög császár alatt tőlök jött Európába. A XII. században Krisztus előtt már föltalálták, bár nem használták, az iránytűt (kompaszt), mi oly óriásilag mozdítá elő az európai népeknél a kereskedést *); s a VIII. században már ismerték a papírt. Korán föltalálták (a VI. században Krisztus után) a könyvnyomtatást is, szét nem szedhető fatáblákkal, sőt a lőpor fölfedezésében is megelőzték Európát, habár nem alkalmazták hadviselésben. A kutató ész azonban, mely e nagy fölfedezéseket tette, századok óta tepedésre van kárhozthatva; századok óta van lebilincselve lélekölő formák által. Kicsavarták mintegy az értelem nyakát, hogy csak hátrafelé nézzen s ne előre. A kormány pórázán jár a bölcselkedés is. Hol a vallásnak is csak az értelem az alapja: szükségkép egy a vallás és bölcselem. S Chinában egyik mint másik csak az érzéki világ körében mozog; egyik sem törődik érzékfölötti dolgokkal. Minden a gyakorlati életre vonatkozik; s rövid életszabályok teszik az erkölcstudományt. Népközi jogokról majd semmi fogalmuk. Általában nem igen gondolnak más népekkel. Földrajzi ismereteik is szerfölött hiányosak, mondhatni ne-

*) Addig csak parthajózás volt lehetséges, vagy legfőlebb a közel szigetek közt. Az iránytű tette lehetségessé a tájékozást a sük tengeren.

vetségesek. Néhány év előtt még laposnak képzelték a földet, melynek legnagyobb részét a közép országa foglalja el. E körül apró pontocskák jelölték földabroszukon a barbárok lakhelyeit, kik közé az európaiakat is számítják *). A tudatlanság nem kis mértékben folyt be az 1842-ki angol-chinai háború előidézésére, mely annyira megalázta a mennyei birodalmat **). 1849-ben jelent meg az első geographiai mű, mely helyesebb ismereteket kezd terjeszteni a földről ***). Addig leginkább China határirra szorítkozott földleírásuk, valamint

*) Hai-kwo-tu-se Lintől. E mű a kormány költségén jelent meg csak a múlt évtizedben. Chinán kívül csak Indiáról szól részletesben, mely az ópiumkészítés miatt különös érdekekkel bírt Chinára nézve. Nyugotázsiáról már keveset tud. Afrikáról épen mesés dolgokat közöl, minőkkel a középkori tudatlanság népesítette. Annyira megy az ó és újabb kor összevararása, hogy a régi kárhágóiak és mai berberek közt nincs semmi különbség téve. Európa földrajzában pedig a nevekre is alig ismertünk. Például Ausztria ily név alatt fordul elő benne: Au ste ba on. —Lásd: Zeitschrift für allgemeine Erdkunde. Herausg. von Dr. Grumprecht. III. B. I. Heft. Berlin 1854.

**) E háborúban ugyanazon férfiú szerepelt, mint a császár teljhatalmú biztosa, a kinek művét idéztem az előbbi jegyzetben, tudniillik Lin. A császár számkivetésbe küldte a háború múltával a különben jeles férfiút, ki nemcsak mint államférfin, hanem mint költő és szónok is nagy nevet vívott ki a mennyei birodalom történeteiben. Meghalt 1850-ben 69 éves korában, mikor épen a lázadók ellen küldötte a császár. Lásd életiratát a fölebb idézett földrajzi folyóiratban.

***) Fo-kien és Cse-ki-ang tartományok kormányzójától, ki az európaiak iránt nem oly elfogult, mint Lin, a chinai szellem e nagy képviselője, volt.

történetök. A történetírás nálunk az emberi szellem fejlődését, előhaladását adja elő. Chinában a történet is pusztán leíró, mint a természethistoria. A chinai szellem nem akar ismerni fejlődést, csak létezést. De a természet rendében is van látszatos megzavarodás: a történetekben sem hiányzanak. E háborúságokat a nép és uralkodók bűnei idézik elő. S mint a csillagászok a napfogyatkozást: a történetírók is följegyzik e foltokat a történetben. Valóban a chinai krónikák merő botrányok krónikái. S míg a zsidó próféták minden sorából jobb jövő reménye sugárzik: a chinai krónikák lapjain panaszos epedés vonul által a szebb múlt után. Az élet e lengedezésén kívül, mely a múltból fuvall s inkább lankaszt, mint ihlet, minden egyéb merev, élettelen anyag a chinai krónikákban. Száraz tények elsorolása: nem élő friss növények, csak a herbarium száraz példányai. S ez adathalmaz könyvtárakat tölt be. A kormánynak különös gondja van, hogy a mi történik, mind följegyeztessék a legpontosabban. Két ezred év előtt már hivatalos történetírók voltak, kiknek testületé valódi hatalommá lett. Mindenik történetíró följegyzé papírra az eseményeket, s zárt szekrénybe dobta, honnan csak az uralkodó házak bukása után szedték ki. E jegyzetekből állíták össze a krónikákat. Az első összeállítás az első században történt Kr. előtt. Az időszámításban milliárd évekről ábrándoznak némely Buddha-hitű írók. Kong-fu-cse nemzeti iskolája esztelennek mondja ez ál-

litást, s egy újabb chinai író *) csak három ezred-
del megy vissza Krisztus előtt. Úgy látszik azon-
ban, hogy biztos időszámításuk alig vihető fölebb
a görögökénél **).

Valamint a tudományok állása, úgy a művé-
szetek is mutatják a chinai szellem tespedését s
értelmi félszégességét. A művész érzéki fogékony-
sága által a valóságból nyeri ugyan anyagát, de
hogyan látottat, tapasztaltat híven, czélszerűen és
jellemzetesen előadhassa, élénk alkotó tehetséggel
is kell bírnia. A művészet e szerint nem pusztá
másolása a természetnek, hanem egyszersmind az
emberi szellem önállóságát teszi föl a természettel
szemközt. Chinában hiányzik a lélek ezen önálló-
sága. A képzelem kifejtése is merőben el van
hanyagolva. China ennél fogva egyáltalában nem
földre a művészetnek. Szolgai utánczás egész mű-
vészetük, utánczás a legkisebb részletekig. Végtel-
en mûgond a részletek kivitelében, semmi szabad
teremtés. A műszabályokat is az állam szabja meg,
mint a ruházatot. Fényben, czifraságban keresik
a szépet, s csonkítanak képzés, idomítás helyett,
így ferdítik el préselés által a nők lábait. Az
ügyességet és nem a szépséget kedvelik a mozdu-
latokban. Az építészet is keveset gondol a rész-
letek szép idomúságával és összhangzásával, csak hasz-
nossági elvből indul ki. A chinai házak alacsonyok, ne-
hézkesek emelkedettség nélkül. A tető még mindig a

*) Fung-csau. Lásd Morisontól: A wiew of China.

***) 776 körül Kr. e. Lásd: Wutke fölebb idézett munkáját.

megszilárdult sátoralak, azon időre utal mintegy, midőn nomád életét állandó lakással cserélte föl e nép. Az épület küldíszítményei pedig pusztán esetlegesek, gyermekesek és túlterheltek. Később ugyan az építészetben is mutatkozott az ind befolyás, de nem hozott létre semmi nagyszerűt. A festészetben elvitatják a perspectivét. Miért legyen a távolabb álló tárgy kisebb, úgy mondanak, holott valóban nem az? Nem tudják, hogy ez optikai csalódás is az élethűséghez tartozik: a szertelen józanság árt e népnek. Színezésük élénk, kiáltó: a legtar-
kább dolgok tetszenek leginkább. Zenéjük is csak kissé képzett természeti hang: egyhangú, emelkedettség nélkül; kiáltó, mint festészetük; zajos, kevés öszhangzással *). A zenét egyébiránt mindig igen kedvelték, mint erkölcsnemesítő eszközt. Kong-fu-cse szerint egy fok a bölcseséghez. Nem csuda ennél fogva ha sok császár foglalkozott dalszerzéssel. Mi végre a költészetet illeti: a költőnek sincs Chinában több szabadsága, mint a festőnek: elbeszéli, a mit látott, hallott, egyszerűen, körülményesen, a nélkül, hogy a képzelem költői világítását öntené el a tárgyakon. Általában a köl-

*) A „Revue des deux mondes“ című folyóirat egyik dolgozótagja így szólt a chinai zenéről: „Dallamuk semmihez sem hasonlít, hacsak valami távolról azon zsolnárokhoz nem, melyeket a pusztai arabok énekelnek. Az egész valami összefüggetlen, szomorú, vad és mégis kellemes. Az európai zenében ilyenmő alapdal nem találtatik; más faj dala, más világ hangzata, de kedves “

töket nem becsüli e túljózan, anyagi nép. Voltak ugyan idők, főleg a VII—X században Kr. után, mikor nagyobb tiszteletben állottak, úgy hogy fedelmek is verseltek; a prózaiság azonban erőt von utóbb, s teljesen háttérbe szorítá a képzelődést. A nép jelenleg leginkább kedveli a regényeket, melyek többnyire erkölcstelen tartalmúak s annál fogva károsan hatnak. E művek azonban nem képeznek kikerekített műegészet; kevés benők a cselekmény, a leleményesség, annál több a fecsegés, annál szélesebb, unalmasabb a kivitel. Csak töredékek, csak egyes rajzok sikerültek, s bírnak költői becszel. Hős költeményről, valódi értelemben, szó sem lehet, hol az emberek, mint a nagy világgépezet tagjai, nem cselekesznek szabad akaratból, csupán mozognak a kiszabott rend szerint. Legfőlebb eseményeket hozhatnának fel cselekmények helyett. A színmű tehát többnyire csak bohózat; s a színészek, kik egykor az udvarban is befolyást gyakoroltak *), megvetésben élnek most. Nem lehet különben, ha a művész bohóczczá aljasul. Jelenleg nem is szabad a lapoknak írni a színészetről. Csupán a lyrai, vagy lantos költészetnek van még némi kelete és virágzása. A költészet e neme gyöngéd, természetes és igaz, de hiányzik benne az emelkedettség s túlnyomó a didactikus elem. A chinai-felmelegül, de nem lelkesedik. Minden eszmét valamely költői képhez

*) Lásd Gützlaff történetét.

kötnek, rendszeren a természetből vett képpel kezdődik a versszak, s aztán jő a megfelelő gondolat. A képek azonban sokszor igen merészek, túlszárnyalok a gondolatot; s a vonatkozás gyakran érthetetlen idegennek. Legszebbek a Siking dalai, melyekben még fel-felmerül a régi dicsőség egy-egy sugára, egyszersmind azonban ama bánatos hang is meg-megüti füleinket, mely a régi jobb idők után eped *).

Mondám, hogy azért nem lehet szó Chinában drámáról, hősköteményről, mert az emberek nem bírnak erkölcsi önállósággal, csak bizonyos megszabott rend szerint mozognak. Ez észrevétel szükségkép a társadalmi és államéleti viszonyok vizsgálatára vezet bennünket. Nincs különben. A chinai mindenben szorosan a rend embere. Mint szabad személyiség semmi; egész jelentősége csak az állam által van, hogy egy nagy egész kiegészítő része. Úgy nőtt össze az állammal, mint a csiga házával; s ha roskadozik az állam-épület, könnyen elveti magától az életet is **).

Az erkölcsi élet központja Chinában a család. Sehol sem oly erős a családi kapocs. S a családi élet központja a házasság. A ki nőtlen marad, a

*) Lásd „Polyglott der orient. Poesie“, mely mű fordításban több dalt közöl.

***) A trónörökös ministereivel kivégezte magát, mikor Knb-lai khán Chinát elfoglalta. Sardanapali erény, melyre számtalan példát nyújt a chinai történet.

családi lánczolat szakadatlanságát töri meg, vétkezik a fiúi kötelesség ellen, megfosztván szüleit az utódok tiszteletétől. A családi élet e magasabb jelentősége már a nőnek is magasabb jelentőséget kölcsönöz; mindazáltal a nő föltétien engedelmességgel tartozik a férjnek, mert a chinai család is keleti kényúri; s China különben sem ismer szabadságot. A nőt venni szokták szüleitől; s a soknejűség is meg van engedve, habár nincs igen szokásban. Hol előfordul is, mindig, van egy nő, ki a többi fölött elsőséggel bír, a ki mellett a többieket csak ágyasoknak tekintik. A női erényt nagyra becsülik és szigorúan ellenőrzik. Többnyire otthon ül a nő, ha nincs is elzárva, mint némely keleti népeknél, s az özvegy hú marad meghalt főijéhez is. A családatya a mennyet képviseli gyermekei irányában. A szülék iránti szeretet a legfőbb kötelesség, úgy hogy a császár atyját nem is tekintik alattvalónak. A szent könyvekben sok kemény rendelet van a gyermeki engedelmességet illetőleg. Ha a szülék betegek, a gyermek nem hord ékeséget, hangszerhez nem ül, sőt látogatást sem fogad. Meghalt szüleit pedig három évig gyászolja maga a császár is, s ez idő alatt gyakran a kormány gondjaitól is elvonja magát. A fiúgyermeket születésétől kezdve nagy előszeretettel környezi a leány fölött. Az atyai korlátlan hatalmat mi sem mutatja inkább, mint azon vétkes szokás, mely a túlnépesedés nyomora következtében az újabb időkben divatba jött, miszerint a gyermekeket ki

szokták tenni. Nagy városokban lelenczházak építése által igyekeznek a kormányt e bajon segíteni *).

A családon túl már az állam minden. Az embernek csak annyiban van értéke, a mennyiben állampolgár. S az állam közvetlen összefüggésben áll a világrénddel. Ama két-elvűségből foly ez, mely bölcselkedésük alapja. A nép csak anyag, a császár a szellem, mely az anyagot áthatja és mozgatja. Felülről indul ki minden szellemi élet; a császárok a menny fia, az államok első rendezői. S miként a menny határozott természeti törvények szerint uralkodik: a császár sem követheti saját kényét. China oly kevésbé kényuri, mint szabad állam. A dunaiak minden életviszonyait törvény szabályozza. A törvény az emberi ész kifolyása ugyan, s az ész, szerintök, a menny fiában nyilatkozik: de csak úgy, ha nem tér el a nép szellemétől, a régiség példányaitól és tanításaitól. A népnek joga van a menny örök rendelmenyei szerint kormányoztatnia; s jogosnak tartják a forradalmat, lia a felülről megzavart rend helyreállítását tűzi célul. Innen a gyakori lázadások. S forradalmuk többnyire restauratio.

Valamint a természetben csak egy valódi különbség van, az erő és anyag: úgy az államban is a császár és a nép. A nép között nincsenek születési rendek. Hasztalan kísérlették meg egyes ural-

*) A chinai családi viszonyokról Wutke idézett művén kívül, lásd: Ganstól „Das Erbrecht in weltgesch. Entwicklung.“

kodók öröködési várnákat alkotni, mint Indiában vannak *). Hasztalan törekedtek már előbb az öröködési rend szabályozása által majorátust alkotni **). A pantheista világnézet közelebb áll a birtokközösséghez ***). Az egyenlőség talán soha egy államban sem volt inkább kifejtve. Csak az értelem és tudomány ad elsőséget; a tudomány és nem a születés emel államhivatalokra. Szóltam főleg a mandarinokról); legyen elég pótlólag megjegyezni, hogy vannak polgári és katonai mandarinok, s hogy az előbbiek nagy elsőséggel bírnak az utóbbiak fölött. A chinai mindenek fölött kedveli a békét.

Visszatekintvén a birodalom alakulási történeteire, több apró fejedelmet és népiséget látunk gyülekezni egy nagyobb állam körül. A kötelék, mely ez államokat egybefűzte, előbb igen laza volt, majd szorosabb szövetségé fejlődött. A szövetséges fejedelmek választották a császárt s képezték annak birodalmi tanácsát. Némely törzseket fegyverrel hódítottak meg, másoknak fejei önként állot-

*) Kr. után 600 körül.

***) A II-ik században Kr. előtt.

****) Valóban a birtokrendezés némi socialista formáira találunk Cbinában már régebben, újabb időkben pedig communistai szervezetésekről is értesülünk. Lásd: Tien, Ti, Hoah: Geschichte der Brüderschaft des Himmels und der Erde von E. H. Röttger. 1852.

†) Mandarin portugál eredetű szó, Chinában koang-nak nevezik ez osztályt.

tak a szövetségbe. S gyakran egyes kormányzók is kaptak jutalmul egész tartományokat öröködési hatalommal. E szerint a hűbérnökség a császárság alapja. A chinai világnézet azonban központosításra törekszik. Egyetlen ég és föld: tehát egy császár és nép. Lassanként a világegyetem hasonlatára kelle alakulnia az államnak. A különböző törzsek lassanként egy néppé olvadtak, s a hűbérnökök, úgyszólván, helytartói állásra süllyedtek. Önállóságukkal megszűnik hatalmuk öröködése. Kong-fu-cse és tanítványainak tanítása is határozottan a hatalom teljes központosítását - sürgeti. E rendszer a Csinház második fejedelme alatt már be volt tértözve. Azóta China megosztatlanul egy állam. A császár kezében van minden hatalom; címe „hoangti,“ mi tulajdonképen „sárga urat“ jelent, sárga lévén a császári szín *). Mivel a császár a menny fia, erény és nem-születés adott kezdetben jogot az uralkodásra; választási volt a császárság. In uralkodása után, a trónviszályok kikerülése végett, már korán szokásba hozták az öröködést **). A császárnak azonban joga van fiai vagy rokonai közül a legérdemesbet választani utódául. De a nők ki vannak rekesztve az uralkodásból, csupán a kiskorú trónörökös gyámjai lehetnek.

*) Egyszerűen „ti“ vagy uralkodó néven is nevezik császárukat, ellentétben a régi „vang“-okkal, mint nevezték a régiebb kis királyokat.

***) Kr. előtt 2000 körül (?).

Az igazgatás egyes ágai fölött Chinában is, mint Európában, külön ministeriumok őröknek. Van belügyi, közoktatási, szertartási, igazság- és közmunkaügyi minister. Külön főhivatalnok ügyel továbbá a pénzügyre és földművelési érdekekre. A császár ugyanis a mennyei gondviselés szerepét vállalta el a birodalom polgárai irányában; s felelős népe jólétéért. Scholsem vitték annyira a közpon-tositást. A chinai ember élete egészen az órához hasonló, melynek minden motczanása ki vau szabva. Mintha egy nagy gyár volna az egész állam, szabá-lyosan mozog minden tag. S a ki merészel kilépni köréből, korbács és bambus utasítja rendre, bármi magas állású legyen. A testi büntetés ott nem szé-gyenítő; hol a személyes önérzet nincs kifejtve, hallgat a becsiületérés.

S e gyári életben, úgyszólván, nincs pihenés, nincs nyugnap, mint a természetben. Már főnebb emlitém, hogy nincsenek ünnepek. Valóban hangya szorgalom és fáradhatlanság jellemzi a dunait, s e mellett szerfölötti takarékoság, kitartás és rendszeret. Ha nem bír szelleme teremtő erővel: aunál csodásabb eredményeket mutathat fel mindabban, a mire külső ügyesség kívántatik. Földművelésök vi-rágzó kertté alakította, nagyszerű csatornákkal, utak-kal látta el főleg a „Közép virágát,“ mint magok nevezik a tulajdonképeni China egy részét. A mely vidékekért a kormány semmit sem tett, adót sem

követel azoktól *). A földművelésre a császár maga ad jó példát minden tavasszal, ha eljő a szántás ideje. Egyszer történt, hogy elmulasztotta egy császár e szántást, s följegyezték a történetírók, hogy azon évben éhhalál pusztítá az országot **). A selyemtenyésztés a császárné pártfogása alatt áll ősidőktől fogva, s több nemű kedvezésben részesül a mai napig ***). Ki nem ismeri a chinai porcellán nagy hírét, s a gyapjú és gyapotszöveteket, melyeknek készítésében oly korán tettek a chinaiak nagy elő-

*) Der Ackerbau in China, nach dem Französischen des Isidor Hedde. Leipzig 1853. Érdekesnek tartom e munkából a következő adatokat kiemelni. A földművelés főbb termékei Chinában: a rizs, selyem, gyapot, thea, a cukor, dohány és ma. Kétféle rizst termesztnek: síkon termőt (oryza sativa), mely általában 25—30 szemet ad, s hegyes vidéken termőt (oryza mutyca és glutinosa), mely 15—16 szemet ad. „Ma“ alatt különböző növényeket értenek, melyeknek rost-szálaik len és kender gyanánt használják; ilyenek: cannabis indica, urtica nivea, sida tilaefolia. Az adót elébb nyers termékekben fizették, ma részint pénzben, részint termékben fizetik. Az ország folyóit csatornáknak kötik egybe, melyeket földöntözésre használnak. Egy családra közép számmal 8—9 gyermek esik. Egy tíz személyből álló család tartása 500 váltó forintra meg közép számitással. A legkisebb napszám 15 centime, stb.

**) A földművelési eszközöket is nagy tiszteletben tartja a chinai. Ezen eszközök közt mindazáltal egy sem jutott azon tökélyre, mint Európa hasonló műszerei. Sok épen azokhoz hasonlít, melyeket már az egyiptomiak s kelet más régi népei használtak. Loudons landwirthschaftliche Encyklopaedie.

***) Ilyen a szederfa-telepek adómentessége. Der Ackerbau in China stb.

menetelt. Nincs két százada, hogy az ipar terén felülmúlták a világ minden népeit. Azóta tették nyugoton a gépek és gőzerő roppant hódításait. Gépeket a chinai nem igen ismer; tíz újja végzi legnehezebb munkáit; e kis kezeket azonban semmi sem képes fölülhaladni ügyességben. Ilyen ipar mellett nagy belkereskedésnelc kellett támadnia okvetlenül. Külkereskedésök azonban sok ideig csak a szomszéd tengerpartokra terjeszkedett, legfőlebb Japánig és a közel szigetekig, hová a chinai míveltség is átszivárgóit. Távolabb világgal, mint föntebb érintém, nem örömet érintkezett a chinai, féltvén szelleme eredetiségét, jelleme ősvonásait. Európa kereskedő népei azonban fölkeresték időről időre, s az újabb időkben kilátás van, hogy épen a kereskedés, főleg az angol és amerikai, e roppant tömeget is bevonja elvégre az emberiség összes mozgalmába. A közelebbi időkben már sok történt e részben. Ide járul, hogy China egyes részei annyira vannak túlnépesedve, hogy máris tübbfelé rajt bocsátottak; s e végtelen szorgalmú, kevéssel beérő gyarmatosok félelmes vetélytársakul lépnek fel más országok munkásai mellett.

Azonban legyen elég Chináról.

S most e prózailag értelmi, anyagi népről menjünk át az ábrándok és képzelem földére, Indiába. Lássuk, mennyivel viszi tovább az emberiséget az egyoldalú eszményiség, mint az egyoldalú realizmus vitte.

II. India.

A népek ős világnézlete vallásukban tükrözik. Az ind népről kétszeresen áll ez, hol a bölcselém és hittan sohasem vált külön.

Az incl vallás ős forrásai a vedák *) és Manu törvénykönyve.

A vedák különböző korszakból valók; legrégibb mindenesetre a Rig-veda nevű dalgyűjtemény, melynek egy része még az indek ős hazájába, az Indus forrásai körül vezet bennünket vissza, legalább is XIY századdal Krisztus előtt **). Krisztus előtt a VII. században gyűjtettek egybe. Nem csupán vallásos, hanem világi verseket is foglalnak magokban. Legkésőbbi eredetre mutat az Atharvaveda; az ehhez tartozó Upanisadákban ugyanis már bölcselmi rendszerrel találkozunk. Az erkölcsi, vallásos és társasélet még fejlettebb alakban mutatkozik Manu törvénykönyvében, mint a vedákban. E törvénykönyv régi törvények gyűjteménye különböző

*) Négy veda van: Rig-veda, Jadsur-veda, Szama-veda, Atliarva-veda. Lásd: Des Vedas, par M. Barthélemy Saint-Hilaire, I. vol. Paris, 1854.

***) Colebrooke. Újabban a Boyal As. Society 1853. január 45-ki ülésében H. H. Wilson értekezett e tárgyról, Kr. e. a XIV. vagy XV-dik századra tevén a Rig-veda bymnusainak eredetét. Azok számára, a kik e tárgyban bővebb tanulmányt akarnak tenni, hadd álljanak itt a következő könyvészeti jegyzetek: Rig-Veda-Sanhita etc. edited by Dr. Max Müller, Oxford, 1849—1854. Rig-Veda, angol fordításban Wilsontól, Oxford, 1850; ugyanaz francziául Langloistól Parisban 1848—1851.

időkből. A hindu nép szerint szintén isteni eredetű, mint a vedák; Manu (= értelmes s aztán ember; a német Mann) Brahma isten fia vagy unokája szerzetté. Befejezése jóval a Buddhahit keletkezése (Kr. e. a VI. sz.) előtt történhetett. A vedai vallásos szemlélet azonban sokkal utóbb, az úgynevezett Vedanta *) bölcselemben érte el tudományos kifejlődését. Nem valamely szoros rendszer, nem is egy gondolkodó fő műve, hanem, úgyszólván, bölcselemi népmű, mely a vedákból indulván ki, Szankarában, ki Kr. u. a VII-dik században élt, találta föl legtökéletesebb kifejezőjét.

Az ekkép kifejlett ind bölcselem vagy hittan — mert e kettő ugyanaz a brahmanismusban, — fő elve az egység**). A chinai, mint tudjuk, főleg anyagimádó; a brahmanismusban az erő a fő, az anyag már alárendelt. A természet eszményi oldala, a világszellem a valódi lét: a legtúlságosabb Idealismus. A chinai világnézet merev jegét hullámzóvá olvasztotta föl a képzelem; a lét nem nyugvó, kész létei, hanem örök mozgás, folytonos levés meg enyészés. Az ellensarkias lételvűség helyébe háromelvűség lép: a levés (teremtés), fenállás (élet) és enyészés (halál). E háromelvűség már a legrégebb vedai részekben mutatkozik. Óshazájukban az indek, még mint pásztor nép, a többi árja

*) Vedanta: Ende des Veda.

***) A brahmanismus elmélete tudományos kifejtését lásd Wutkeily czímű munkájában: „Geschichte des Heidenthums“ II. kötet.

népekkel együtt, szorosabb viszonyban éltek mint egy a természettel, a szabad ég alatt, inkább kiteve az elemek és természeti erők hatásának, melyektől függött az emberek, állatok élete, táplálkozása s rendre megisteníték a fényt, világot, leget, tüzet, vizet és földet stb. A fény, világ az összes álja vagy indogerman népek első vallásos nézletében a kiindulási pont. Onnan származtatják az „isten“ és „menny“ nevét majd mindnyájan: s az isten és menny fogalma náluk is ugyanegy a vallásos szemlélet kezdetén, mint a turáni vagy altaji népeknél *). A mint azonban a fénylő menny neve: deva általános istennévvé lőn: az égboltozat Varunas (Uranos) vagy mindent „átkaroló“ tulajdonnevet nyert, mint az árja népek legrégebb istene. Miként Uranos a

*) A menny és isten neve a szanszkritban deva (div = fényleni), a görögben Οεος, latinul deus, a régi felnémetben zio, az Eddában Tyr, gótul Tius, litvánul dievas, ír nyelven dia stb. Lásd: Indische Alterthumskunde. Von Christian Lassen, ordent. Professor der altindischen Sprache und Litteratur an der kön. preuss. Friedrich-Wilhelms Universität zu Bonn. I. B. 1847. E jeles műnek, melyet — Wutke munkája mellett — leginkább használtam e cikk írása közben, most jelent meg harmadik kötete. — Wutke Varunas és Indra jelentését megfordítja, s Indrát teszi a fénylő mennyboltozat istenévé, míg szerinte Varunas a., lég és víz mozgó éltető elemét képviseli. Hibás felfogás; mely hihetőleg onnan eredt, mivel Varunas, mint a mennyei vizek istene, a későbbi ind mythológiában csakugyan a tenger és vizek istene lett. A kék menny, vagy levegő istene azonban Indra, Még a buddhista iratokban is ez a főisten, az ind Jupiter.

görög mythológiában, Varunas is háttérbe vonul utóbb; s az előtérben több más istenség merül föl, mint a természeti élet egyes részeinek, erőinek képviselői. A nélkül, hogy letetnék, mint a görög Uranos, Indra-nak adja át Varunas a világ kormányzását, a lég istenének, a ki a fellegek fölött trónol, mint Zeűsz vagy az északi Thor. Leggyakrabban emelt azonban imádságot a régi árja nép Agnishoz (a latin „Ignis“), a tűz világitó, melegítő és emésztő hatalmához, különösen az oltári tűzhez, melynek tisztelete az árja nép legközelebb rokon másik ágánál, a zend népnél is uralkodó lón. Az istenek tarka seregéből, ezek szerint, már a legrégebb időkben három fő hatalom emelkedik ki a többiek fölött. Csak a nevek változtak utóbb, mint Lassen kifejti, s Brahma, Visnu és Szíva állottak elő.

A legrégebb vedai istenek azonban még szembevettnőleg nyers természeti erők képviselői. Hiában keresünk rendet, rendszert ezen istenek névsorában, kik részint azonosak a fenebb érintett három főistenséggel, részint alájok rendelvék, részint semmi erkölcsi viszonyban nem állanak azokkal. A nagy világharmoniából még csak egyes hangok ütnek meg fülünket. Általában a régi vedák gondolatvilága még igen gyermekes, éretlen, homályos: az isteni alakok csak árnyképek, egymásba folyók. Nem egyes ember képzeletének lévén alkotásai, a határozatlanság, ellenmondások természetesek. A legrégebb vedai istenek még csak nem is szellemek, ha-

nem maga a természet sokalakúságában, különféle nyilatkozatában. Szellemibb felfogásnak csak halvány csillámai mutatkoznak, a mindinkább kifejlő természetimádás mellett. Csak a költői képzelem világa szelidíti a felfogás ama nyersességét, mely az istenség erkölcsi fenségét még nem érti, s csupán a lcülfényben festi a dicsőített hatalmak magasztos voltát. Hiszen kezdetben magok az istenek is enyészetnek vetvék alája, mint maga a természet; csupán a halhatatlanság itala (amrita) biztosítja fenmaradásukat. De ha az ind vallásos szemlélet kezdetén az istenek tarka sokaságával találkozunk, s a természetben levő egység csak gyöngye sejtelemképen mutatkozik: lassanként kifejlik az egység érzete: a háromság egysége, a lét ama három oldala, melyeknek képviselőit, mint mondók, már a brahmanismus kifejlése előtt föltaláltuk Varunasban, Hidrában és Agniban. Az emberi lélek nem tudja mindjárt egy főbb okra vinni vissza az élet és természet különböző tüneményeit, melyek talán sehol sem nyilatkoznak oly éles ellentétekben, mint India ege alatt. Októberben — írja Pelletau, — egész Közép-Indián keresztül az észak-keleti muszson szél fű, s vele hőség és szárazság áll be. Ilyenkor a nap, megfosztva mintegy sugárkoronájától, egy vulkán kráterének tüzes színét viseli: égető por tölti el a légkört; égni látszik a levegő, s a harmat gyorsan elpárolog a parázs földről. A növény hervadtan hajtja le leveleit; s a lihegő tigris karcsú derekával a mocsárban fetreng, mely háromnegyed részben

már kiszáradt. Az élet mindenütt kihalni látszik. De az utolsó perczen az Indus zavart tükre a tenger felől sűrű, sötét körvet lát emelkedni. April végén megfordul a szél, délnyugotira, ködöt hozván és zivatart. Megnyílnak végre az ég csatornái, retentő mennydörgések közt, s az a roppant víztömeg, mely a légben összetornyosult, zuhatag gyanánt ömlik alá. S csakhamar új élet kel mintegy rögtönözve, a kiszáradt fák fölött új fák emelkednek az iszapból; s hetek múlva, midőn a kiöntött folyamok visszavonultak medreikbe, édenne változik a föld, buja növényzettel. A zivatarban a tenyészet istene jött, s azon istenség, mely szinte kisorsvasztá az életet, Szíva volt, a romboló. S ha a fenmaradt mocsárok kóranyagokkal terhelik a leget, melyeket a szél elterjeszt egész Ázsián, s a halál egy lehelettel elsöpör egész nemzedékeket, vagy a muszson szél megint szárazságot hoz, a föld újra lángol: Szíva ismét megjelent. S midőn az élet és halál ez örök küzdelme, az enyészet és teremtés ez örök apálya és dagálya közepett mégis fenmaradni látta a világot: hinni kezdett a hindu a fenmaradásban is, s a fentartás elvét is megtestesíté Visnuban. Mindenütt ugyanazon három erő a természetben: a föld, mely magában hordja az élet csiráit, a romboló tűz, s az üdítő víz. S nem ok nélkül van, hogy Brahmát a termékeny Bengáliában, Visnut a Ganga alsó vidékén tisztelik főleg; míg a rettenetes Szíva cultusa a déli részen, Dékánban, leginkább uralkodó. S az erkölcsi világra térve,

miután a szegény hindu az élet útjain többször találkozik roszzsal, mint jóval: csuda-e, ha készebb Szíva, mint Brahma előtt meghajolni?

Brahmát, az első, vagy papi rend imádja főleg. A hindu köznép soha sem emelkedett a lét egységének azon fogalmára, melyet a cosmogonia útján fejtett ki a hitbölcselem. E fogalom szerint Brahma oly ős erő, mely önmaga által van, a melynek kifolyásai magok az istenek is. Brahmában ez okból minden istenek tisztelteinek, mert a vedák szerint ő minden istenség. Alakulva világgá lőn, de mint istenség még alakatlan. Minden különös lét ellentéte lévén, hogy ez egyetemes, tiszta létet megfoghassuk, minden különös, concret fogalomtól el kell vonatkoznunk, azaz semmit sem kell gondolnunk. Míg valamire gondol az ész, nem emelkedhetek a tiszta őslényhez. Úgy van vele a hindu, mint a világossággal, melyet akkor vél látni teljes fényében, ha a napba tekint, azaz ha semmit sem lát. A puszta elvontságot azonban nem állhatja ki soká az ész: emberi ábrázatot fest a nap tányérára. A hindu a legkevésbé érzékelhető tárgyban tünteti föl az ős lényt: az aetherben, melyből sűrűdés útján lőn minden, s a fényben, világban, mely azonban már csak nyilatkozata az ős lénynek, nem maga Brahma. Mindazonáltal csalatkoznánk, ha ezen isteni fogalomban monotheismust látnánk. A monotheismusban az istenség külön személyiséggel bíró szellem, a ki örök bölcsesége s szabad akarata szerint alkotja, teremti a világot: az ind bölcselem

Brahmája pedig, maga válik világgá, az ő töredéke lóvén minden, a mi van. Brahma csupán annyiban szellem, a mennyiben erő, de önálló személyiséggel nem bír. S e pantheistikus jellemet az izlam és keresztényiség sem volt képes mindeddig letörölni az ind hitbölcselemről.

Az ind vallás azonban nem állapotott meg e hitbölcselemi fejlődés fokán. A nagy eposzok alakulásakor az istenség tárgyilagos, természeti jelleme háttérbe vonul, a természeti erők személyiségei mindinkább kiválnak; a cosmogonia százados törzset elborítják az ind képzelem parazit növényei, a tarka hitregék; az ind pantheismus polytheistikus mázt kap; a természeti élet némileg történeti idomot ölt; a gondolat helyébe a képzelem lép s a költészet lesz a hittan hordozója. Csak a mélyebb kutatók körében marad fen tisztaságában a vedai tan; míg a nép képzeletéhez inkább szólnak a költészet plastikus alakjai. Visnu átalakulásai képezik e költemények központját. Az epikus képzelem elismeri ugyan az ő Brahmat; szent ködbe burkolva ott van ugyan a háttérben: de se mythosza, se cultusa nincsen. Az indek e sajátságos észjárása szerint ezen ő Brahma alakú ugyan háromsággá: csak-hogy a régi vagy épen nem, vagy csak gyöngén személyesített természeti erők helyett határozottabb körvonalokban tűnnek föl az istenalakok, névre és alakra különbözők, de lényegileg ugyanazok. S míg a vedák istenei a természet eszményi oldalát, erőit tüntetik inkább föl: az epikus kor az anyagi világ

jogosultságát jobban előtérbe lépteti. Ez istenvilág igen is érzéki, melyben a gandharvok, a mennyei zenészek és tánczosok, s az apsarak, e kéjdús nymphák, nem kis szerepet játszanak. Csak fokozatban különböznek az istenek és emberek; amazok teste légszerűbb, finomabb, lakhelyüket ragyogóbbnak festi a képzelem: de az istenek olykor erkölcsileg is vétkeznek, míg a kegyes ember az istenek közé emelkedik.

Az epikus korszak, a mondottak szerint, tarkább, képzelemdúsabb, de szellemi tartalomban sokkal szegényebb.

Az ős Brahma egészen homályba vonul vissza s legelső kifolyása, Brahma is csak halvány alak. Visnut és Szívát gyakran egy alaknak festik, mert új élet támad a halálból. Nem csuda, ha a mozgalmas hős korban a nép nem érdekli többé magát a lét sötét, nyugvó hátteréért, s Visnu lép előtérbe, új meg új alakban, míg a többi istenek is alászállanak az emberekhez, együtt élnek, küzdenek, győznek avagy buknak.

Megrontván ekkép a költészet a vedák hittánát, csakhamar felekezetek állottak elő. Tetszés szerint mindegyik más más istenséget tön az istenvilág élére. A papi rend, mely a vedákat tanulja, hű maradt Bralnnához; s a köznép Visnu- és Szívatisztelők felekezetére oszlik. Brahma tisztelői azt mondják: a lét eleme az egyedüli valóság, a tárgyak körülünk nem léteznek; Visnu tisztelői szerint a világ valóban létező, mert a mozgalmas élet is-

tene a legfőbb hatalom; Szíva imádói létezének tekintik a világot, de, úgy hiszik, nem kell léteznie, s azért elenyészik. A vedai korszak a Brahmáé, az epikus korszak Visnué, s a mi azután következett— Szíva korszaka. S e három istenség megfelel egyszersmind a társadalom három osztályának.

Szíva tisztelete a nép között, az epikus korszak óta, leginkább el van terjedve, mivel leginkább megfelel az ind világnézetnek, mely szerint a világ jogtalanul áll fen, csak Brahma, az üres, külön nem vált, világgá nem alakúit lét, a világszellem az egyedül jogosít. Az ind bölcselem csak álomképnek, csalódásnak tekinti a világ léteit. A nép képzelnie nem követi ugyan a bölcseimet a világ mérész tagadásában; de a világ hiáavalóságának, semmiségének sejtelve végig vonul az összes ind világnézetten, s az ind költészet vidám dallamait untalan megmegzavarja e szomorú érzés. A mit a bölcselem a következetesség kíméletlen szigorával kimond, a népéletben gyakorlatilag mutatkozik. A föld legszebb részében az ember nem örül létének. A mindenség, az ind költő szerint, egy csepp, mely a lotus levelén reszket.

E mindenség Brahma önfeláldozásával állott elő: a tiszta egység Ion sokasággá. Brahma kifolyása minden a mi van, miként a pók magából ereszti hálóját. Ily emanatio útján állottak elő magok az istenek is, mindenek előtt a három fő istenség (trimurti). A világ is ily háromságra oszlik: menyeyei világra, vagy Indra és Brahma világra, hol

az istenek és szellemek lakoznak fényben és dicsőségben; felvilágra, vagy az élet, küzdelem, szóval a történet világára, hol az emberiség mozog, melynek Varunas vagy Visnu intézi sorsát; s az anyag világára vagy Agni és Szíva alvilágára, hol az állatok kísértének és a növények tengenek. De bár a teremtmények közt fokozatos különbség van, nem tekinthetni azt lényegesnek. A hol a szellem nem annyira tevékenység által nyilatkozik, mint szunnyadásában; ha t. i. épen semmit sem gondol: ott még nem merült föl teljesen a különbség a kültermészet és a szellem között.

Egyébiránt valamint a világ, úgy az emberiség is három fokozatot mutat; s mind három osztály szintén a teremtő erő, Brahma kifolyása.

Az emberiséghez csak az tartozik valóban, a ki Brahma ismeretével bír, vagyis árja eredetű. Os lakhelyéről kimozdulván e néptörzs, északi Arachosiában, az Indus közelében egy népre talált, melyet szudrának (Suopsi) hívtak. E népet az indek meghódították, s nevét lassanként minden hódított népre kiterjeszték. E hódított népek a brahmani öntudat körén kiviül állván, sajátlag nem tartoznak az emberek közé, hanem más teremtmények, majdnem az állatok sorában jönnek elő. A természet is elkülönzé a benszülött vagy hódított fajokat hódítóikkal. A hódító faj az emberiség kaukázusi fájához tartozik, e ha sötétebb és bronz színűbb is arcza, mint a kaukázusi faj más népeié, mégsem annyira barna, hogy égalji hatáznál egyébnek kellene tulajdoníta-

nunk; nem annyira sötét, mint a benszülött népek arcszíné. S a foglalkozás módja is szükségkép mutatkozik a bőr színén. A szent fák árnyékában elmélkedő pap fejérebbe marad, mint a napbarnította köznép. E külső ismertető jelt, mely kezdetben mindjárt elkülönzi a hódítót a benszülöttől, e szóval fejezte ki az ind: varna, mely először csupán színt jelentett, de a mely utóbb, törvénykönyvükbe íratván, válaszfalat emelt az ind nép osztályai között is.

Az ind nép maga három ily várnára oszlik. E várnarendszer jóval azután fejlett ki, midőn az árja nép átkelvén az Induson, elfoglalta azt a nagy tért, mely a Himalája és a Vindja hegy közt fekszik, s új társadalmi viszonyok alakultak a Jamuna és Ganga partjain. A Rigvedában még nem találunk a várnák nyomaira; de föltaláljuk a későbbi vedákban, míg Manu könyvében teljesen kifejlődve áll előttünk az egész rendszer.

Legfőbb osztály a brahminok vagy bramánok várnája. Bramá, braliman'a — úgymond Lassen — oly embert jelent, ki imádságot mond az istenekhez. Feladata volt kezdetben az áldozás, mely alkalommal a fejedelmek őket gazdagon megajándékozták. Ekkor azonban még nem képeztek a brahmánok külön várnát; a várna eredete ott veszi kezdetét, midőn az áldozári (puroliitai) tiszt örökösivé lőn, firól lira kezdett szállani. Miután ugyanis a vallásos szertartás töredékeit, a dalokat, imádsá-

gokat gyűjteni, rendezni kezdték, s azok szövege magyarázatára, a hagyomány! értelem megőrzésére iskolák állottak elő: a tanítók és tanulók között némi közösség támadt, osztály képződött, mely a szent iratok magyarázását kiváló foglalkozásának tekintette. A szent könyvek és azok ismeretének ezen kizárólagos birtoka idézte elő a brahmánok várnáját. Érdekők hozta magával, hogy e birtokból másokat kizárjanak. S a királyok áldozat alkalmával adott dús ajándokai külsőleg is nagy hatalomra emelték a brahmanokat. Szent lévén személyök és tulajdonuk, háborítlan folytathatok szent elmélkedésüket. Nem csuda, ha utóbb oly hatalomra emelkedtek, hogy királyi ivadékok lettek brahmánokká, s király-leányokat vettek nőkül. A szent mondák szerint mindazáltal nem minden küzdelem nélkül vívták ki felsőségüket a hadi várna fölött. Egy nagy ind eposz, a Mahabarata, harczokról beszél, melyek a két várna közt hosszasan folytak, bár nem annyira fegyverrel, mint varázslattal. Szellemi küzdelem az államban az uralkodás fölött, mely elvégre is a brahmanok fensőségét állapítja meg. Az ind fogalmak szerint a legtermészetesebb eredmény. S oly nép között, hol a szabad személyiség még nincs elismerve, egyszersmind szerencsés körülménynek kell mondanunk, ha az értelmi osztály jut uralkodásra az ökológ és anyagi érdekek fölött.

A hadi várna (kszatrija) testi erejétől kapta nevét, mely név azonban eredetileg uralkodót is

jelentett*). Oly népnél, mely hódítással szerzett új hazát, természetes e várna kifejtése. Akkor eredt, midőn a háború külön mesterséggé kezdett lenni, s különösen erős férfiakat kerestek rá. S a mint elkülönzé magát a kszatrija a többi néptől, mint külön rend, lassankint ki kelle fejlődniök kebelében azon nemesi, hős lelkű érzelmeknek, melyek az ó ind harcosokat lelkesítették, s a melyek aztán az ind lovagiság törvényei lettek. A tulajdonképeni ó-hindu hadtan is a hadi várna keletkezése után fejlett ki.

A harmadik várnának neve: vaiszja, eredetileg házlakót**) jelent.

Mielőtt az öt folyam országába jöttek az indek: pásztorkodás volt fő foglalkozásuk. A Jamunán túl-
nan új világ nyílt előttök. Mondáikból tudjuk, hogy a benszülött lakosok fölött, ők vették először észre a természet kincseinek hasznait. Egy hősüknek tulajdonítják a földművelés kezdetét s a pálmafa hasznainak fölfedezését. Hazájokban a földművelés lön uralkodó foglalkozásuk. S roppant területeket foglalván el különféle termékekkel, e termékek kicserélése is szükségessé lön. Az állattenyésztés mellett e szerint a földművelés s a kereskedés is kifejlett. E foglalkozások embereit nevezték el vaiszják-

*) Xatrija a vedában: erő; a zend nyelvben: király, királyi hatalom. Innen a zend khaszajausz s a görög κρᾶτος.

**) Vi = Vicus, a re'gi népközség; vaiszja a ki ehhez tartozik. Lassen, I. 807 s köv. 11.

nak. Így alakult meg a harmadik várna, s ezzel be lón fejezve az ó-ind társadalom.

Az első törvény tehát, mely az ó-ind társadalmat a hódítók után rendezte, csak a társadalomban már létezett munkafelosztást szentesíté *). Az ind világnézet azonban a történeti fejlődést, mint isteni világrendet adja elő, mely így volt kezdettől fogva. Kezdetben ugyanis hitágazatok alakjában nyilatkoztak a törvények; a pap volt a nép ős törvényhozója. Brahma, úgymond Manu, minde- nek előtt brahmant teremté, a szent elmélkedés emberét; terem vala pedig fejből, nőül adván neki szent igéit **). Brahma elmélkedett a magányban, s hogy szent foglalkozását se ellenség, se vad állat ne háborítsa, ótalmául jobb karjából teremté Brahma kszatriját, s bal karjából kszatrija nőt, hogy feleségül adja kszatrijának. Kszatrija éjjel nappal őrt állt brahmán mellett, de fegyveresen meghalt volna éhen, ha Brahma isten jobb csípőjéből nem teremti vala vaiszját, a földművelés, ipar és kereskedés emberét, s bal tomporájából vaiszjanőt, vaiszja feleségét. Mindhárom várna szolgálatára teremté pedig Brahma, és pedig lábából, szudrát,

*) A német: Lehr-, Wehr- és Nährstand.

***) Az elmélkedés tiszte nem születés által ruliáztatik át kezdetben, azért nincsen a brahmannak más neje, mint a szent Írás. Az eszme fonalán szállt tovább a szent tisztt, nem a testiség útján. Azonban a brahmanban is fölébredt a vágy, ki- zárólag fiára ruházni méltóságát, az örökösödés helyettesíté az iniciatiót.

a szolgaság emberét. A szudra, mint már érintők, a hódított fajhoz tartozik, azonban legelőbb hódítatván meg, jobban összeolvadt a hódítókkal, mint a Ganga mentében és délibb Indiában leigázott őslakosok s a még barnább páriák, valószínűleg Herodot úgynevezett fekete indjei, kik a fehérebb hódítók elől úgy tűnnek el, mint az Archipelagns négerei, vagy Amerika indiánjai. Míg a három várnabeliek a hódító árja törzs ivadékai, újjászületnek, midőn a vedák szent igéibe avattatnak, s ezért kétszer szülöttek: a szudra, kinek a szent igék hallása is tiltva, csak egyszer született. A nép ezen alsó osztályának egész műveltsége csak némi babonás hagyományokból áll, melyeket atyáitól örököl, egész erkölcstana csupán annyiból, hogy gyűlölség nélkül kell szolgálnia a kétszer szülötteknek, tehenet nem szabad ölnie, mivel szent állat, meg hogy búcsúkra járjon. A szudrára még a vaiszja is megvetéssel tekint. Még nagyobb megvetetésben élnek a nyomorú páriák, a kiknek érintése is mindent beszennyez, s ha csak árnyékuk egy brahmánra esik, halálra méltók *).

Sok század folyt le, mióta e várnarendszer alakult**), s a hindu nép miután függetlenségét el-

*) Kolb az emberi mívelődés történetében 35,000.000-ra teszi a páriák számát (?). A kszatriják száma nagyon alászállt; a brahmanoké jelenleg 2 millió. Számosabb a vaiszják közép rende. Ezek és a szudrák képezik tnlajdonképen az ind nép nagy tömegét.

**) Eredete, mint láttuk, a hódítók korára vezet vissza: s teljesen kifejelett és megszilárdult a Kr. előtti évezred első fe-

vesztette is, makacsul ragaszkodik ahhoz. Kétségkívül mivel világrendet, isteni intézményt lát a társadalom e megkövesült alakjában, mely valódi átokként nyomja az emberiség azon részét, akadályozván a tehetség szabad kifejtését s alkalmazását. Egy kasztból ugyanis a másikba nincs általmenetel. Mindenik hindu azon osztály méivetségével kénytelen beérni, a melyben született, azon foglalkozásnál kénytelen maradni, melyet atyái üztek. Senki sem társaloghat más várnabelivel; s a házasság, az első nőre nézve, nemcsak a különböző várnák közt tilos, hanem az alosztályok között is, melyekre a fő várnák szakadnak.

Az ind társadalmi szerkezet, az előadattak szerint, szoros egybefüggésben áll a világalakulás tanáival. E tanból következik, hogy az isten és világ csak alakra nézve különböznek egymástól. Minden a mi van, Brahma töredéke, az ő kifolyása. Leginkább mindazáltal az emberben nyilatkozik amaz őserő. Minden bölcsesség tetőpontja, hogy az ember magában Brahmát fölismerje. Míg külön létéről, személyiségéről tudomása van, mindaddig a csalódás világában él a hindu; ha önmagát teljesen föladja, minden ösztönét, hajlamát, gondolatát, egész szellemi egyéniségét előli: csak akkor éri el azon pontot, melyben elmondhatja magáról: én Brahma vagyok. Az ind pantheismus nem önistenítés, hanem

lében, melyet helyesen mond Koeppen a brahmanismus classikus korának.

önmegsemmisítés. A brahmanizmusban e szerint nincs helye a lélek szabadságának; a bűnösségről, beszámításról sincs a hindunak tiszta fogalma, mert hiszen Brahma hat benne. A néphit szerint az istenek is beavatkoznak az emberi cselekedetekbe, főleg az epikus korszak óta, és kivált Visnu, ki emberi vagy állati alakban koronként megjelenván, a megzavart erkölcsi rendet is helyreállítja.

Mi az ember viszonyát isteneihez illeti: e viszony tisztán mutatja, mint Wutke megjegyzi, hogy az ind vallás nem valódi polytheismus. Az istenek és emberek egyaránt Brahma kifolyásai. A hindu ez okból nem térdel, nem esd alázattal istenei előtt, hanem követel tőlök; az áldozatban nem annyira kiengesztelni törekszik, mint megajándékozza őket*). Az imádság és áldozat nem az ind öntudat mélyéből ered, az ős Brahmához nem imádkoznak. Magát az embert kívánja ez, és pedig nem a test feláldozását, melyet a természet a maga rendén lígy is visszanyer; hanem lelkileg kell az embernek magát megölnie: ez a valódi vezeklés. Brahma hibáját kell a hindunak helyrehoznia, hogy a világot teremtette, — visszatérvén Brahmához. Az ember áldozza

*) Kedves az istenek előtt a ló, marha, vaj stb. áldozat, de kivált a soma (a zend könyvben: haoma) ital. Narcotikus szer, melyet a cianchum viminale, asclepias acida, sarcostemma vim. növényekből készítenek. Holdas éjszakákon szedik e növényeket hegyeken, tövestől, s leveleitől megtisztítva, kövek közt törik össze. Az emberáldozatnak is vannak nyomai.

föl magát az isten bűnéért. Kettős e cultus feladata: a) eszmei oldala az ájtatosság, kiábrándulás a vedák tanulmánya által, a gondolkodásnak az őslényre, az elvont létre függesztése; s b) gyakorlati oldala a vezeklés, vagyis törekvés kijutni a csalódások világából. A vezeklés a legteljesebb lemondás, merő közöny minden öröm és fájdalom iránt; visszavonulás a gyakorlati életből, felhagyva a szeretet munkáival is; a koldulásig menő önmehtagadás, úgy hogy ne valódi, önálló, hanem csak mintegy kölcsönzött, irgalomból tengődő legyen az élet; s végre az életnek is megtámadása, a test sanyargatása, az önkínzás útján, hogy mielőbb kiégjen a színarany salakjából.

Az ascetismus kifejlése egykorú a várnarendszer fejlődésével. Ha teljesíté atyai kötelességét a kegyes brahmán, 50 éves korában lemond a világról s mindig kevesebbet és ritkábban eszik, s teljes magányba, erdőkbe vonúl. A bölcsnek, a vedai tan szerint, sajátkép elég volna az elmélkedés, Brahma ismeretére törekvés. A vezeklés, tisztulás egyéb nemei inkább a népnek valók. Azonban minden osztályban iszonyú példái fordulnak elő az önkínzásnak. Van búcsú, midőn mezítláb járnak égő parázson, s kivált a Sziva-tisztelő vezeklők fölmetszett ajakkal, átsziirt nyelvvel jelennek meg. Az öngyilkosság sem ritka eset. Annál meglepőbb, mivel e vezeklés, mint láttuk, nem erkölcsi kiengesztelés, hanem kosmikus természetű: az isten és a teremtmény közötti hézag betöltése mintegy. Az egyes

oszlík föl az egyetemesben, s a feloszlás által Brahma hatalmának lesz részese, kinek az egész világ csak játékszer. Tömérdék a monda a varázserőről, melyet a vezeklés által szerezhetni.

A hindu nép általában igen vallásos életet él. Csupa cultus, merő szertartás egész magán- és közéletök. Főleg a brahmánoké, kik nem annyira közvetítők az istenek és az emberek között, mint inkább csak példányok, eszményképek. Főcéluk, hogy magok jussanak el az ismeretre; a népoktatás csak másodrendű feladatuk. Erkölcsi példányok lévén, szigorú szabályokkal van körülírva egész életök, megírva minden egészen addig, hogyan nyírják körmüket, hajókat, szakálukat. Másodrendű atyái tanítványaiknak, kik ujj ászül etnek a szent igék által.

A chinai vallás, mint láttuk, merőben az „innen“ vallása: míg az ind fogalom szerint csak a világ romjain áll elő az igazi egyház. Szent hely sincs e földön: templom a sziv benseje, a félreeső magány, hol a bölcs teljesen elvonulhat a világ zajától. Ezért keresik az erdők homályát, a szent ügefák lombcsarnokát, melynek lecsüggő légyökeirei megannyi oszlop a természet templomában, míg az ágak dús elágazása a mindenséget jelképezi. A vedai korszakban szabad ég alatt áldoztak; a templomok, bálványok későbbi eredetűek, nem a hitbölcsselem, hanem a nép hitéletének eredményei. A hindu bölcs most is inkább magába merül, orra hegyére vagy köldökére függesztvén szeméit a ra-

gyógó bálványok helyett. A remete-kunyhó kedvesebb hely előtte a barlang-templomoknál, melyek sziklába vésvé, ablak, világosság nélkül, szintén megfelelnek a ^{sziv} rejtekének, s az ind vallás ama sötét hátterének, a melynek homályában Brahma rejtezik.

Hasonló homály fedi az ind bölcelem szerint, a túlvilági életet. A bölcs nem csak e világtól, hanem általában minden világtól elfordul. Az egyén teljes elmerülése Brahmába, a csöpp elenyészése a tengerben: ime az üdv. Ezt azonban csak az egyéniség teljes megsemmisítésével érheti el az ember. Mindenki addig folytatja egyéni életét különböző alakban, míg meg nem tisztul minden világi salaktól. Az ilyen ember tehát megint világi alakot ölt, ha meghal. Ember, állat avagy növény alakjában kezdi meg újra földi pályáját. Az élet egy folyama vonul által, az emanatió tana szerint, minden teremtményen, melyek közt ez okból csak fokozati különbség létezik. Íme a szempontok, melyek az ind bölcseimet a néphittel egybefűzik. A lélekvándorlás hitét értem, mely a történet ama reggeli órájában keletkezhetett, midőn az ember, alig kerülve ki a teremtő kezéből, még a természet első benyomásait érezte, s testvérileg összeköttetve látta magát, a születés kapcsa által, az egytetemes étellel, csak azonegy élet átváltozásait szemlélve a természetben. A test e nézlet szerint, csak esetleges különbség: s ezért nincsen is ok megőrzeni, bebalzsamozni a holt testet. Legré-

gibb időkben temették, aztán égették a hinduk a holt testet. Miért emelnének pompás sírköveket is? Ismételjük, hogy e vallás szerint a világ üdve — elenyészése.

A lélekvándorlás tana, ezek szerint, az ind nép naiv ős világnézetének eredménye. Obry a legrégebb vedai részekben fölmutatja e hit nyomait*). A brahmanok azonban rendkívül kiképezék utóbb e tant. Meghalni, hogy ezred sőt milliárd éven által újra meg újra szülessék az ember, és. pedig talán valamely nyomorú állati testben: már magában iszonyú a keleti emberre, a ki mindenek fölött nyugalom után vágyik, ha ez életben nem találja föl, legalább a halál után. S a hossz- szas vándorlás terheit jónak látták a poklok kínjával is tetőzni a brahmanok **).

Még visszatérünk a brahmanismus e sötét hátterére. De siessünk előbb bevégezni a kép körvonalait.

Az ind szellemnek, mely az előadott vallásos nézetekben nyilatkozik, hű kifejezője az ind nép nyelve, hű tükre az összes ind irodalom és művészet is.

A vedák nyelve, a szanszkrit (tökéletes), az indo-german, indeurópai vagy árja nyelvcsalád legvégső láncszeme keleten.

*) Du Nirvána Indien Paris, 1856. A Rig-vedából ide'zi: Enveloppé dans lo sein de sa mere et sujet á plusieurs naissances, il (l'homme) est au pouvoir du mal.

**) Manu már 28 poklot említ. IV. §. 88—90.

Már néhány századdal Kr. e. megszűnt élő nyelv lenni. A buddha hitű írók legrégebb művei ugyan még e nyelven írvák: később mindazáltal származékai különféle tájajtések, léptek helyébe; s a szanszkrit ismerete most csak a tudomány embe-
 reinek körére szorítkozik. A legdúsabb, a legki-
 képzettebb nyelvek közé tartozik, kiáltó ellentéte
 lévén a chinai merev, megkövült nyelvnek. Szer-
 ves élete nagy tökélyre fejlett: a többnyire egy-
 tagú gyökök megannyi dús hajtású törzseket ké-
 peznek. Míg azonban egyes szógyökei az álja
 népcsalád legősiebb korszakába vezetnek vissza
 bennünket: egészben véve e nyelv, a mint bevé-
 gzett tökélyében áll előttünk, szellemibb inkább,
 mint érzéki; s a mily szegény hangutánzó szavak-
 ban, az élet külső vonatkozásainak kifejezésében:
 szintoly dús a benső, szellemi élet műszavaiban,
 elvont eszmékben. Az ind szellem magához ido-
 mította. Isteni kinyilatkoztatás eredményének tart-
 ván e nyelvet, úgy vélekedik az ind bölcselem,
 hogy a mint nincs különbség Brahma és nyilat-
 kozata közt: a hang is azonegy a fogalommal.
 Szintoly pantheista e nyelvten mint az ind vallás.
 Innen az ind tudósok nagy érdekeltsége a nyelv-
 tudomány iránt, melynek azonban, úgyszólván, csak
 ontológiai részét űzték; ritka tökélyre vitték a nyelv-
 anyag ismeretét s a szóképzés, összetétel tanát, el-
 hanyagolván a szófüzést, mely inkább a nyelv tör-
 téneti része. A mely nyelv azonban a művelődés
 ezen fokára jut: szükségkép jegyek után lát, me-

lyek külső, látható alakot adjanak az eszmének. A műveltség ezen fokán, erős szellemi tevékenység mellett, szükségkép kifejlődik az írás. Az ind irodalom régisége az írás kora föltalálására utal; a macedoni korszakban már ismerték. S nem képekben, nem is fogalomjegyekben fejezték ki magukat: hanem a fejlődés ezen stádiumain által eljutottak a betűírásra.

Az irodalomban kiváló előszeretettel üzték a hittant és a bölcseimet. A külvilág iránt, mint látuk, merőben közönyös a hindu. S ha később az úgynevezett profanus tudományokban is haladást tőnek: érintkezések a görögökkel idézte azt elő. Ez érintkezés azonban csak lendületet adott és nem irányt; az ind szellem önállólag fejlett azután is. Különös fogékonysággal bírván az iránt, a mi elvont, sokra mentek a hinduk kivált a mennyiség-tanban. Az algebrát és tízes számrendszert tőlök tanulták el az arabok *). Kevesebb előmenetelt tőnek a természeti tudományokban: élénk természeti érzésük nem hatott a természet ismeretének fejlesztésére. A csillagászat előbb a dunaiaktól, majd a nyugoti népektől vett lendületre kezdett közöttük meghonosulni. Leginkább mívelték az orvosi tudományt, kivált a sebészetet. Az orvosi tudomány kezdete a vedák korszakába visszavezet bennünket, s a macedoni korszakban már a boncz-

*) A IX-dik században; s három századdal utóbb közlék a keresztyén világgal.

tannal is foglalkoztak. A kór, a betegség nem valódi állapot; s épen nem csuda, ha nem örömetstűrik a szenvedést a természettől, bármi kevés becsű különben az élet a hindu előtt. E közöny a való élet iránt a történetírás fejletlenségében mutatkozik legkiáltóbban. Az élet célja — a halál: tehát az enyészet felé foly a történet. A mint az először emanalt teremtmények a legtisztábbak: a történet folyama is forrásában a legtisztább, azután mindig zavarosabb. Chinában a történeti egyéniségek merev szobrok, száraz fölirattal. Indiában a képzelem szüleményei, kísértetek. íme az egyoldalú realismus és idealismus a történetírásban; a pusztán regisztráló és költői oskola túlságában. Az ind történetírás merő költemény, teljesen összeesik az eposzszal, istenek és emberek, hitregék és való események tarka vegyülete. Zavart képekbe folynak egybe a századok. Sokkal inkább elmerült az ind szellem önmagába, hogysem képességgel bírna a kultárgyak felfogására. Növeli a zavart azon körülmény, hogy India soha sem volt egy ország; s a különböző államok mondái akkép szövik egybe a valót és mesét, mint egy félig éber, félig alvó ember látásai. A bölcselem körében otthonosabb az ábrándos szellem. E bölcselem azonban, mint már megjegyeztük, a hittannal foly egybe. Nem lehet máskép, a hol a tekintély pórázán jár az ész, s a valót az eszményiségben, az igazságot a konkrét valóság határán túl véli találni. Ezen hitbölcselmet a vedantában találjuk teljesen kifejlődve.

Tulajdonképen három bölcselmi rendszert különböztetnek ugyan meg, a melyek egyenlő tekintélyben állanak: ezek mindazáltal csak az ind öntudat egyes mozzanatainak egyoldalú kiképzései *). Abban mindnyájan egyeznek, hogy nem a valót, a létezőt akarják fölfogni, hanem inkább menekülni akarnak attól.

Ekkép ismervén az ind szellemet, fogalmunk lehet az ind művészetről is. A művészet a természeti tárgyak valódi fölfogását, s a szellem alkotási képességét, szabadságát föltételezi. Mindkét föltétel hiányzik az ind népnél. Az ind szellem nem a természet idomításán, hanem abból visszavonulni törekszik. Ily körülmények közt csak a legkevesbébbé érzéki művészet, a költészet fejlődhetik nagyobb tökélyre. S láttuk, hogy a költészet kifejlése is azon időre esik, midőn a vedai öntudat már sülyedésnek indult; s hozzá adhatjuk, midőn nyugoti népek idegen Műveltség csiráit hozták be az ind életbe. E külbefolyás nyomait, habár csak inkább lendítőleg hatottak, mint irányadólag, nem lehet félreismereni. A legtöbb művészeti ág csak alig indult fejlődésnek a görög érintkezés előtt. A kifejlés

*) Kivéve talán a Sankja-philosophiát, melynek alapítója Kapila. A vedantabölcsselem monismus; Kapila dualista. Merész scepticisuiusa tagadta Brahmát, az ősi istenséget, s elvetette a vedák és a kijelentés tekintélyét. E tekintetben Buddha megelőzőjének tarthatni. S Kapila rendszerének most is vannak követői a brahmánok közt: mert egy elmélet sem eretnokség, szerintök, míg a tudósok körében (a várna kebelében) marad.

azonban hűven az ind szellemhez történt. Nem a szabadság bélyegét hordják magokon az ind művészet alkotásai; a gondolatot jelképes czélzattal jelentik, nem képesek közvetlen kifejezni. Képeik lényegesen jelképek. Nem a műben, hanem mögötte van az eszme; nem látjuk, hanem ki kell találnunk. A szépség allegorikus jegy alá rejtezően nem fejlődhetik ki; s élvezés helyett csak leolvassuk a művet, mint a hieroglyphák ábráit. Azon szellem, mely a varázslatot tartja a legmagasztosabb állapotnak, szükségkép a természet fölöttiben, a csodásban, a rendkívüliben keresi a szépet. Egyarányúság helyett az idomok aránytalansága; fenséges helyett merő tömegesség. Mint a természet India állat- és növényvilágában, a képzelet is túlcsapong azon égalj alatt alkotásaiban. S a sivár türelem, a fáradságos munka nyeri el a pálmát a könnyen, szabadon alkotó szellem fölött; a kötél-tánczosi ügyesség a mozdulatok kelleme fölött.

Az állandó lakásra, mint már érintők, igen régi szó van (vis, honnan vaiszja) az ó-ind nyelvben: palotákról és városokról mindazáltal csak a vedák későbbi részeiben s az eposzokban van először említés *). Az első templomok a föld alatt építészetileg kivágott sziklaüregék. Későbbi eredetűek a gúla alakú pagodák, melyekben már a

*) A vedákban grām a falu, s pur (= πόλις) város már előfordul.

benső mellékes, s a ragyogó külsőség a fő. Bámulatos ügyességet tanúsítanak ugyan a hinduk az óriási sziklák feldolgozásában; a kivitel, a műtani tökély szintén meglepő: az összes ind építészet mindazáltal tömege által hat inkább, mint egyes részeinek szép idoma s a részletek azon kellemes őszhangzata által, melyet a hellen építészet remekeiben csudálunk. Nehézkesek, cifrázatokkal túlterheltek e művek, kivétel nélkül. S a szépség amaz eszményével, melyet a hellen művek élőkbe tüntetnek, még meglepőbb ellentétben áll az ind szobrászat, mely az építészettel karöltve, a cultus szolgálatában s szintén az epikus korszakban fejlett ki, — midőn az elvont fogalmakat érzéki alakban testesít meg a költészet. A képzelet a természetlenhez folyamodott, hogy az elvont fogalmat, a szellemi ábrázolja. Óriási nagyság, elefántfő emberi torzón, több fej, sok kar és kéz fejezik ki isteneik szobrán az emberfölötti hatalmat. Tiszta idom helyett természetelleni jelkép; szépség helyett csillogó cifraság, eszményi helyett szörnyeteg. Csak a női alakok képeznek némileg kivételt; a mit természetesnek fogunk találni, ha meggondoljuk, hogy az ind szellemben magában is több a nőies szendesség, mint a férfiaság; több a lágy-ság, mint az erő. Az ind festészetet csak az újabb időkből ismerjük; félreismerhetlenül magán hordja a külbefolyás jeleit. Keleti származását a túlságig eleven színezés, s a részletek kivitelére fordított

kicsinyes gond mutatja főleg. Az ének és zene a cultusban is szerepel ugyan a legrégebb időktől fogva; a nép előtt is kedves; s a tudósok nem egy könyvet írtak a zene elméletéről; sőt a hangjegyek ismeretét is tőlök tanulták az arabok: mégsem vitték nagyobb tökélyre a művészet ezen ágát. Manu épen megvetőleg szól a zenéről és az énekesekről.

Az egyoldalú eszményiség hazája leginkább kedvező volt a költészet kifejlődésének. Az ind világnézet ködös, mystikus légkörében korlátlanul csaponghat a képzelem. De e költészet nem a való és eszményiség ölelkezése. A mint Brahma magából teremté a világot, az ind költő is maga teremt, álmodik mintegy világot magának. Már fenebb mondám, hogy az ind történetírás eposz: a bölselem és költészet is összefoly. S a hol a tartalom nem válik külön, a forma közt sem lehet különbség. A prosa versekkel vegyül a mesékben: s bölcselmi munkák rythmikus alakban jelennek meg. Az ind költészet is lyrával veszi kezdetét, s az eposzon keresztül megy által a drámába. A didaxis azonban átvonul mindeniken. A legrégebb lyra a vedákban természetesen vallásos; igen egyhangú, szűk gondolatkörben mozgó, mindig ismétlő, kifejezéseiben rövid, töredékes, pattogó, gyakran tüzes érzelmeiben, merész költői képekben. Utóbb a világi lyra is kifejlett; sok bensőség, gyöngédség jellemzi, de a képzelem itt is tulcsapong. A brahmánok szigorúbb, szellemibb szem-

lélődése ellenében a két világi várna derttlebb, érzékibb világnézetével találkozunk az epikus költészetben, mely a vedai korszak után fejlett ki. Oly népnél, mely fegyverrel szerez új hazát, s hol oly korán kifejlett a lovagi rend, szükségkép ki kellett fejteni a költészet ezen nemének is. Két nagy hőskölteményök: a Ramajana és Mahabharata. Történeti tárgyakat adnak elő, de mesékkel, hitregékkel tarkítva. Az Iliásban is beavatkoznak az istenek az emberek tusáiba, de nem a költemény hősei. Az ind eposzokban az istenek és istenfiak is szerepelnek; az emberek nagyára inkább csak etatisták. Az előadás képdús, élénk színezetű, festői, olykor igen gyöngéd, naiv részletekkel, melyek mély érzelemről, nemes érületről tesznek bizonyágot. A hitbölcselem azonban az epikus műveken is átvonul; mert a harcosok a brahmanokra hagyták hőstetteik megéneklését. Alkotásában szorosabb egységet, tisztább műszerkezetet mutat a Ramajana Valmikitól; mely mű jóval Kr. e. keletkezhetett, s Rama királyfi (Visnu megtestésülése) hadjáratát adja elő Ceylon királya ellen. Későbbi eredetű a Mahabharata *), melynek tárgya,

*) Úgy látszik Kr. u. a III. században fejezetett be összeállítás. The Mahabharata, an epic poem, written by the celebrated Veda Vyása Rislii. Edited and carefully collated with the best manuscripts in the library of the sanscrita college of Calcutta, 4° IV. vols. Calcutta. 1834—39. Indexsel, 5 rth. A Ramajana 24,000, a Mahabharata 100,000 két soros versben (slokas) van írva. A Ramajanából némi fordítás je-

két hős nemzetség küzdése az uralom fölött. Töm-
 érdek epissoddal van terhelve az ind képzelem e
 végtelen Iliásza, melyben istenek és emberek, s az
 előadásban lyra, eposz, dráma, dialog váltakoznak
 nagy tarkaságban. Az ind ős erdőt látjuk előttünk,
 hol oly buján fakad a növényzet, s a természet ős
 erejében túlcsapong a rendes tenyészetben. Szinte
 kábító a tropikus virágok illata, s fásasztó a túlsá-
 gos terjedelem. S e hosszas költemény még sem
 ad teljes képet az ind társadalomról: csak két
 várna szerepel előttünk, a népet hasztalan keres-
 sük a harczok zajában, hacsak a hadseregek sorai-
 ban néni, a melyek itt-amott összeütköznek. Mi
 történik a királyi gyűléseken kívül, hogy foly az
 élet a városokban: minderről hallgat a költő. A
 népes városok csak pagodák, diadalívek, csarno-
 kok és magas terrasseok zavart képét tüntetik föl;
 a mívelt földek, a mezei munkás életrajzát hasz-
 talan keressük. A tehenek jelentékeny szerepet
 játszanak a Mahabharata egyik epissodjában; a pász-
 torok meg sem jelennek. A vaiszják, kereskedők ka-
 ravánjairól is hallgat a költő, melyek kelet áruit nyu-
 gotra szállíták. Az istenek ezen eposza mellett szükség-
 kép Indiában kelle kifejlődnie az állatok eposzának,
 az állatmesének. Ugyanazon szellem, mely a ne-
 mesebb emberi tulajdonokat istenekben mutatja föl,
 az állatokban festi az ember gyengeségeit. Minden

lent meg Podhorszkytól az Új Magyar Muzeum 1851/2-iki IX
 és X. füzetében.

teremtény Brahma kifolyása, a teremtmények csak fokozatilag különböznek egymástól: így tanít az ind bölcs; emberek lelkei kísértenek az állatokban: mond a néphit. Nem természetes-e, ha az állatok szokásait, tekintettel az emberi jellemekre, jobban megfigyelte az ind költő, s ha e szerint magok a görögök is Indiából vették a költészet ezen nemét, mely a didactikus elemet az epikussal párosítja? S az eposz dialógjaiban már megvolt az átmenet a drámára. Eredetileg azon énekekből fejlett ki, melyekkel az ind ünnepeken lejtett táncokat kísérték. Úgy látszik, csak Kr. után fejlett ki nyugoti Indiában, valószínűleg a baktriai görögök érintkezése folytán. Gyors fölvirágzását hirtelen hanyatlás követte. Szakontala költőjének, a derék Kalidasanak *) nincsenek hírneves elődei, sem méltó utódai. Mondanom sem kell, mivel az ind szellem természetéből foly, hogy az irodalom ezen ága sem igen bontakozott ki a mythos köréből. Túlnyomó az ind drámában a lyrai elem, több benne a festés, mint a fejlesztés; több az esemény, mint a cselekmény; kevesebb a tetterő, mint az érzelem. Tragoedia nem lehet ott, a hol a személyiség azon önérzete, mely tusára kel a sorssal, nincs kifejlődve. Az ind inkább lemondó, mint cselekvő természetű, szenvedő inkább, mint ellen-

*) Alkalmásint a II-ik században élt Kr. u., a brahmanismus renaissance-korszakában, melyről alább szólunk. Wilson, a Szakontalával együtt, 60 ind drámát számlál elő.

szegülő *). Az ind dráma ez okból oly nézőjáték, mely víg és szomorú elemet vegyít és végül kien-gesztel. A tárgy többnyire szerelem, többnyire hitregei alapon, habár utóbb a közéletből is. A hanyatlás korszakában bölcselmi drámákat is Írtak, melyek elvont fogalmakat személyesítenek. S mint az óriási hősköltemények: az ind színművek is többnyire hosszúk. A nyelv próza, lyraibb és emelkedettebb helyeken versekkel tarkítva. A főbb személyek szanszkritul beszélnek, a többiek a nép szójárásain. Érintők fenebb, hogy az ind dráma kifejtésére valószínűleg a görög szellem adott lendületet. S mi másképp fejlődött! A görög drámában teljesen különválva a víg és szomorú elem, a comoedia és tragoedia; míg a kettőt egyesíti az ind nézőjáték. Egyéb különbségeket is említhetünk; kiemelhetjük, hogy az ind drámában több a lyrai elem, a görögben több a cselekvény; amaz idylikusabb, ez nagyszerűbb; azon dús képzelem önti el tarka színeit, s egyszerű méltóság jellemzi emezt. Ezenkívül a felvonásokra osztás, a verssel vegyített próza, a különféle szójárások használata, a karok hiánya, a nagyobb személyzet, s a helynek és időnek gyakori változása: megannyi lényeges különbség, az ind és a belien drámai irodalom közt; megannyi sajátosság, melynél fogva inkább hasonlíthatjuk az ind nézőjátékot az újabb európai dráma-irodalom ama korcstermékeihez, me-

*) Újabbán is a mohamedán elem tűzte ki Indiában a lázadás zászlóját.

lyek a tragoedia és comoedia elegyítéséből állottak elő. Csakhogy az ind drámában rendszeren több költészettel, s nézőjátékainkban, a mi nem költőink, hanem a keresztyén polgárisodás érdeme — több egyéni szabadsággal, tisztább világnézlettel találkozunk *).

Az ind szellem, ezek szerint, minden tudomány és művészet körében, a hol munkás vala, elért bizonyos fejlődési fokot, s ott megállapodván, kizárt minden további haladást. A meleg égálj tüzeli a képzelődést, de egyszersmind lankasztja a tetterőt; s az ind bölcselem is az absolut nyugalmat (szánti) tűzi az emberi törekvés legfőbb céljául; minden szenvedély nyugalmát e földön, az örök nyugalmat Brahmában. Innen az ind szellem tepsedő iránya. Tétlenség inkább, mint restség, tunyaság. Nem vállalkozók a hinduk, igen szorgalmasak a kik-

*) Az ind költészetből, német fordításban, becses mutatóványokat közöl a „Polyglott der oriental. Poesie.“ A legjelesebb drámai művet, az egyszerűsége, naivitása mellett oly mély Szakontalát, németre fordították Forster (Jones Vilmos angol átdolgozása után), s Boethlingk, Hirzel, Meier és Lobedanz. E fordítások azonban csak a tudósok körében ismeretesek. Újabban jelent meg Höppl átdolgozása: „Sakontala. Lyrisches Drama von Christian Höppl. Zweite Auflage. Wiesbaden, Kitter, 1858. E jeles fordító, ki perzsa és arab nyelvből is sok lyrai költeményt fordított, mintegy európaivá igyekezhén tenni a gyönyörű ind drámát, kihagyta átdolgozásában mindazt, a mi csupán míveltségtörténeti szempontból érdekes, s ez által a nagy közönség előtt érthetőbbé tette a művet. Kár, hogy a költemény motívumain is változtatott. Nálunk Vörösmarty értekezett az ind drámai irodalomról. (Lásd özszes munkái X-ik kötetében.)

nek közöttük dolgozniok kell. Nem a bátorság hiánya miatt kerülnek a fáradtságot, a veszélyeket: nyugalmuk megzavarásától félnek. Szerencse, hogy oly földre vezette a sors az ind népet, mely erőfeszítés nélkül is dúsan táplálja az embereket; s a melynek termékeit már a legrégebb idők óta fogva keresték a világ távolabb népei *). A földművelés Indiában távolról sem áll azon fokon, mint a dunaiaknál. Manu is megvetőleg szól e foglalkozásról, mely vassal hasgatja fel a földet és az abban levő állatokat. Az alsó várna azonban, mely kizárólag iparára van utasítva, hogy megélhessen, ritka tökélyre vitte az iparüzés némely ágait. Ind találmánynak mondják az aczélműkészítést; nagy ügyességet tanusítanak a hinduk más fémek, s a drágakövek feldolgozásában is, valamint a gyapot és egyéb kelmék szövésében. Általán véve a hindu ipar nem oly sok nemű, mint a chinai, de több árucikk készítésében nem kevesebbé bámulatos

*) India termékei közül kiemeljük különösen a kókuszpálmát, melyről az ind példaszó azt tartja, hogy 99 dologra alkalmas, a századikat csak az emberi rövid ész nem képes kitalálni; továbbá a rizst, mely kiválólag ind növény, mint neve is mutatja (vrihi, e gyökből vrik: nőni), s Nagy Sándor idejében még csak Baktriában, Susiánában és az Eufrates alsó részein volt elterjedve. A bors növénytani neve (piper, ettől: pippali) szintén indiai eredetre utal. Említendő továbbá a fahéj, cukornád, gyapot, mely utóbbi már Nagy Sándor katonáinak feltűnt; említendő, fű- és illatszereinek kívül, India drágakövei s az elefántcsont. Az elefánt használata a háborúban is onnan terjedt el Sándor hadjárata után. Lassan, I. B.

ügyességgel bírnak, s a formák és színek megválasztásában ízlésük kitűnő. Gépeket a hindii nem igen ismer; műszerei jobbára tökéletlenek; tíz ujjá végzi legnehezebb munkáit; mindazáltal — úgymond Chevalier *) — azok a mesés finomságú kendők, a légből szövötteknek látszó könnyű fátyolok és drága gyöngyökkel rakott selyem-szövetek mindenkit csudálkozásra gerjesztenek. E keleti példányokhoz úgy állanak az európai gépek termékei, mint a próza a költészethez. Mily különféleség az egységben, minő öszhangzása a színeknek, mily gazdagság a legegyszerűbb készítés mellett. Azon színek, melyek nálunk egymás mellett meg nem férnek, de a melyeket a természet mindenütt egymás mellé helyez, — a zöld és kék például, — annyi szerencsével párosulnak a keleti kelméken. Feltűnő azonban az ellentét a hinduk által készített fényűzési tárgyak gazdagsága s az életükhez szükséges házi eszközök szegénysége közt. A hindu hitvány gyékényen alszik, de megkívánja, hogy neje, kit szeret, a bohóságig felpiperézve járjon, kezein és lábain oly perezeket hordjon, melyek többet érnek egész házánál. Kélet embere mindezek előtt költő, szereti a szépet, imádja a fölöslegest; a haszontalan számára szükség; megveti ellenben a mi nélkülözhetetlen, mert a mi nélkülöz-

*) A londoni világműtárlat leírásában. A Journ. des Debats 1851. júniusi számai. Különösen szép azon hely, hol a jeles nemzetgazda párhuzamot von kelet és nyugót ipara közt.

hetetlen, mindig ronda is egyúttal, mint nyomom természetünk szükségének kifejezése *).

Az irodalomról szólván, érintők az ind jellem nőiségét, erélytelenségét. Nagyon természetes eredmény oly népnél, mely nem tettek által, hanem ismeret útján véli föltalálni boldogságát. Ugyde a bűnös vágyak elhomályosítják az ismeretet, az anyagság előli a szellemet: íme az erkölcsiség alapja azon népnél, hol csak a népöntudat ismeri el, az is módosítással, az akarat némi szabadságát. Az emberek azonban nem egyenlők, s valamint az erkölcsi erő különböző a várnák szerint: általános, emberi kötelességek sincsenek, hanem különböző kötelességek szabvák minden várna elé. Szoros következetesség szerint, az §gyéni lét teljes megtagadása, a vezeklés legfőbb foka volna az egyedüli erkölcsiség: e tételt azonban, mely az emberi természettel annyira ellenkezik, módosította a kevesbbé rideg, kevesbbé következetes népfogalom, s már Manu jólétet és hosszú életet ígér jutalmpl az erénynek. De az érzéki élvezekben mérsékletet ajánl mindenütt a törvény. Az is becstelen, a ki részegítő italt készít. A béke és nyugalom szeretetéből, s az ind nép szelíd jelleméből, nem az ember-szeretet tanából vagy a társaséleti hajlamból foly a hindu türelme, engedékenysége és nyájassága mások iránt. A szeretet elve a személyiség tiszta ön-

*) Lásd a Revue des deux Mondes 1851-ki folyamában a londoni világműtárlat szellemdús leírását.

tudatának eredménye; s a hindu kivágyik a társas-életből, egyedüliségben érzi jól magát. A mint a várnák kötelességei, úgy a várnák iránti kötelességek is különbözök. A brahmán többre becsüli a tehenet a szudránál; s vallása szerint a hindu nép hasonló szeretettel viseltetik más teremtmények, mint embertársai iránt. A születés kapcsa, mint fenebb érintők, az egyetemes étellel köti egybe. Ugyanazon nép, mely között oly megve-tett állapotban élnek a páriák, több helyütt kór-házat emel a beteg állatok számára *); csak áldo-zat végett öli meg az állatot; s szigorú bünbánást tart, a ki egy gyümölcsfát megsért. A kegyes brahmán csak növényi tápszerekkel ól, s a növény-ről csak a már kinyílt virágot törli le nagy óvato-san. Igen költőileg van festve a természet e gyön-géd szeretete a Szakontalában.

Brahma, mint tudjuk, jobb kezéből, jobb csi-pejéből és lábából teremtő a férfit a különböző várnák szerint, s megfelelő bal tagjaiból teremtő mindenik várna nejét. Már e körülményben ki van fejezve a nő alárendelt viszonya a férfi irányá-ban. A többnejűség is szükségkép egyenetlenséget teszen föl a házastársak közt, megállapítván a család-főnök korlátlan hatalmát. Ha az atya meghal, az első szülött fiút illeti a hatalom a családban még anyja fölött is: mert az atya figyermekében születik újra.

*) Ily állati kórházat látott Niebuhr Suratehan, hol kro-kodilt is ápoltak.

A többnejűség mellett, a mi megvan engedve, a rendkívüli évkülönség is megállapítja a nő szellemileg alacsonyabb sorsát a házastársak közt. A férjhez menetel kora a 8—12-ik év, míg a férfi 24—30 éves korában nősül. A nő személyisége elismerését csak annyi mutatja, hogy az atya csupán ajándékot fogadhat el leányáért, nem vételárt: s a mely lány három évvel meghaladta a törvényes kort, maga is választhat férjet, de ez esetben semmit sem vihet el szülői háztól. E csekély jogok mellett mindazáltal az ind nők több szabadságban részesülnek, mint kelet némely más népeinél. Nincsenek elzárva a társaságtól s a házon kívüli is megjelenhetnek fátyol nélkül. Sorsuk ugyan örök kiskorúság férjeik vagy bátyjuk irányában; s az ind társadalom törvényhozója nem sok erkölcsi szilárdságot tulajdonít a nőknek, mint a kik nem bírják a vedák ismeretét, csak a hivalkodást s érzéki örömöket szeretik és ritkán hűvek: mindazonáltal kíméletes bánásmódra kötelezi irántok a család fejeit. Az ind világnézet szigorú következménye szerint a házasság egyáltalán jogtalan, mint a mely az álvilágot elismeri s szaporítani törekszik: az élet azonban e tételt is módosította, ama másik elvvel helyettesítvén: hogy a házasság a világteremtés ismétlése. Az előbbi tétel következtében mindazáltal a házasság tisztán polgári szerződmény. Legfőbb ügyelet van arra, hogy legalább az első nő a férj várnájából legyen. A gyermekek anyjuk várnáját köve-

tik. A férjhez még holta után is hűség köti a nőt. Utálatos az özvegy, a ki másodszor férjhez megy; s a brahman és kszatrija holttestét máglyára is követi a nő. Nagy Sándor idejében már divatban volt az özvegyek égetése, bár Manu könyve nem parancsolja. A házasságtörés, az ind fogalmak szerint, csak tulajdonsértés. Az elválás joga a férjet illeti; ha mindazáltal ok nélkül vált el, vagyona harmadrészét kapja neje. A gyermekek nagy tisztelettel tartoznak szülők iránt; de még nagyobb lelki atyjuknak, kiknek a vedák ismerete által, újjászületésüket köszönhetik. Az eszme mindenek fölött: ezt tartja az ind világnézet.

E világnézetből foly az állami élet jogtalansága is. A valóság e világon túl keresendő. Az ind ez okból kevés érdekeltséget mutat az állam iránt. Dicsőítik azon fejedelmet, a ki letevén koronáját, magányba vonul. Az „innen“ világát, az államot, az egységes világszellemmel szemközt, szaggatottság jellemzi. India soha sem képezett államegységet: számos apró tartományra oszlott kezdetől fogva, s nemcsak az egyes államok, de a közösségek is el voltak különözve egymástól: úgy, hogy közös nemzeti érdekek és hazahui szellem sohasem fejlődhettek ki az ind nép között, s a megoszlott India mindenkor könnyű zsákmányul esett a hódítónak. Csak az ind világ eszményi oldala mutat egységet: ugyanazon brahman rend, ugyanazon törvénykönyv egész Indiában. A várnarendszer megvolt, nézetök szerint, mielőtt az állam alakult. A

brahmanok, mint a fejedelmek tanácsosai és bírák, az erkölcsi eszme képviselői, az állam fölött lebegnek mintegy, áthatván szellemileg; a kszatrija a láthatólag uralkodó hatalom; s a vaiszják a tulajdonképpen kormányzott nép. A vallás csak e három várnát ismeri el; ezek képezik az ind társadalmat: de az államnak a tisztán anyagi érdekek képviselőire is szüksége van, a szudrákra. Míg a brahmanok csak szellemileg, a szudrák csak testileg vannak az államban. Ily nézetek mellett, mondanunk sem kell, hogy az ind törvényhozás nem tisztán polgári, hanem egyszersmind vallásos. Isteni kijelentés szól Manu könyvében. Nem valamely rendszeres törvénykönyv ez, hanem csak gyűjtemény különböző korokból, sok ellenmondással, melynek rendeletei a családi és társadalmi viszonyokra is kiterjednek. A törvény előtti egyenlőséget már a várnarendszer kizárja, s rabszolgák is vannak. A büntető jog a visszatolás elvén alapszik; s a törvénykezésben az istenítélet is divatozik.

Az egység bölcséletének természetes eredménye a királyság. Midőn az árja nép ezen törzsei ős lakhelyükről kivonultak, mint látszik, már kinőttek a legrégebb patriarchalis uralom alól. Eleinte, mint főleg nomád népnek, pásztor királyaik voltak*); a Jamuna és Ganga partjain fejlett ki azon fejedelmi hatalom, mely a rajákat vagy rad-

*) Gapa, gópala: tehénpáztort és főnököt is jelent.

sákat illeti. A fejedelem, az ind világnézet szerint csak az isteni törvény végrehajtója és nem törvényhozó. A törvénynek alatta és nem fölötte áll, s legszentebb kötelessége volna az önkényről lemondani. Ily viszonyban áll a brahminokhoz, kiknek tanácsát meg kell hallgatnia: e korlát azonban csak felülről jön; alá felé korlátlan hatalmuak az ind kis királyok, s gyakran szintoly zsarnokilag éltek e hatalommal, mint kelet más fejedelmei. A kerületeket helytartók kormányozzák a raják pevében. Legalul vannak a községek, melyek eredetileg kinevezett, de utóbb örökösivé lett előjáróság alatt magok intézik saját ügyeiket. A község az ind közélet valódi tere. Az állam keveset ügyel a községek kormányzására, a községek sem igen törődnek az állammal. A föld és jövedelme a község közös birtoka. Mikor az aratást végzik, előbb a tisztviselők és szegődöttek kapják ki részöket s a többiből egy rész a fejedelmet, a másik rész a földmivelőket illeti.

Az államban a rendet a hadi várna tartja fen. Idegen népek ellenében leginkább a nyugoti határokon fejlett ki a hadviselés. Különben a hindu nem örömet bont békét, s egyáltalán keveset törődik a külviszonyokkal. Az idegenekkel szintúgy kerüli az érintkezést is, mint a páriákkal. Hadfolytatásuk ez okból rendesen védelmi, kereskedésük szenvedőleges.

Hogy ily magába vonult nép, hasonló tulajdonok mellett, nem volt hivatva világtörténeti szereplésre, önként értetik. A világtörténeti mozgalomba Nagy Sándor idejétől az angol uralom megalapításáig mindannyiszor idegen hódítók vonják be. Az ind nép beltörténete három nagy korszakra oszlik. Az első korszakot a vedák korának mondhatjuk. Az indogerman népek ős korába vezetnek vissza bennünket a régibb vedai részek, midőn az ind néptörzs még nem szakadva egészen külön a rokon árja törzsektől, az Indus forrasi közelében mozgott. Ismeri ugyan már a földművelést, de még főleg nomád nép. A várnarendszer még nem is fejlődik. Az ind történet második korszaka a vedák későbbi részeiben és Manu könyvében tükrözik. E korszak kezdete bizonytalan; s a mohamedán hódítások koráig terjed. E hódításokkal veszi kezdetét a harmadik korszak, a hanyatlás kora. Idegen uralkodók ülnek az ind fejedelmek trónjára. Az idegen fegyver mindenkor könnyebben tön foglалást Indiában, mint az idegen polgárisodás. Se az izlam, se a keresztyénség nem volt képes eddig megingatni a brahmanismust.

Az izlam terjedésénél nagyobb veszély fenyegette az ind vallást és társadalmi rendszert, egy benső, vallásos forradalom által az ind történetek második korszakában. A buddhismust értem. E vallásos forradalmat megelőzte azon nagy átalakulás, mely az ind társadalmi viszonyokban már ekkor

történt *). A hadi várna, melyből a királyok származtak, kimerült, megtört és megfogyott a benső küzdelmek közepeit. A régi királyi családok le-tűntével letűnt a nemzet régi nagysága is; mély csend következik a Mahabharata által előadott iszonyú háborúkra; a hős költőknek nincs mit énekelni. Új nemzedékek állanak elő a hősök nyomán. S inig egyfelől a királyi várna megfogytával szükség-kép emelkedett a brahmánok befolyása: a béke uralma alatt, az iparüző, kereskedő, földmíves osztály is folyvást gyarapodott. A vaiszja várnából gazdag, tekintélyes bourgeoisie tántadt, mely egészen a jelennel lévén elfoglalva, keveset törődött a múlttal, s annál több reménnyel tekintett a jövőbe. E hatalmas közép - osztályra támaszkodva indult meg a hitújítás, melynek itt nem annyira történetét, mint inkább főbb elveit s viszonyát a brahmanismushoz szándékozom röviden vázolni **).

*) Études sur l'Inde ancienne et moderne, par Theodore Pa vie; 1857.

**) Koeppen, ki a buddhismusról oly kimerítő, nagy munkát írt közelebb, maga sem látja még lehetségesnek a buddhismus történetét megírni. Ez, úgymond bevezetésében, csak akkor lesz némileg lehetséges, ha Wassiliwnek a pétervári akadémiához benyújtott műve s az ind buddhismus története (a tübeti) Taranthától és több buddhista egyházi atya életirata (a mire szintén van kilátás) meg fog jelenni. (Die Religion des Buddha und ihre Entstehung von Carl Friedrich Koeppen. Berlin, 1857. 8° 614 lap.)

Szakja királyi törzsből származott hitújító, — mint látszik a VI-ik században Krisztus előtt *). Nemzetiségi nevééről és mint remetét (muni) többnyire Szakja-muninak (mongolban Sigemuni) nevezik, bár olykor Guatama nevéen is fordul elő, alkalmasint egyik ős atyjáról, Gotamáról. A Buddha névvel hívei tisztelték meg **). Atyja király volt Kapilavastu országában. Mint királyfi fényben és bőségben növekedett Szakjamuni, s korán ízlelte a világ örömeit; de hamar is elfordult azoktól. Azt bizszük nem csalódunk, ha Pavieval úgy képzeljük magunknak, mint egy álmodozásra, búskomorságra hajlandó ifjút, a kit nem igen gyötrenék szenvedélyei, s korán megszokott számot vetni érzéseivel, eszméivel; szerfölött érzékeny idegzetű, s hamar

*) Koeppen szerint Darius Histaspis és I. Xerxes kortársa volt (209. l.). A déli buddhisták 544—543 évre teszik Kr. e. halálát, a dunaiak, japánok, mongolok 950—940 évre. A tft-beti időszámítás, Szakjamuni élete idejére nézve, 2422—546 közt ingadozik. A buddhismus eredeti hazája iránt is különbözők a nézetek. Némelyek szerint Magadba (déli Behar), Koeppen szerint (igen valószínűleg) Aude az ind hitújítás keletkezési helye. (Koeppen, 85. lap.)

***) Buddha ezen gyökszóból ered: budh (erweckt werden, erkennen, wissen) s azt jelenti: der wissende, rationalis, sapiens stb. (Burnouf, Weber, Schott). E szerint nem tulajdonnév, mint a messiás vagy próféta nevezet. A chinaiak elferdítése szerint Fo thu vagy rövidítve Fo, Foe, fordítva egyszersmind Kio (der Erleuchtete). A tübetiek Sangs rgyak u a k (Sanggya), a mongolok Burchan-nak nevezik Buddhát. Ezeken kívül mellékeve is számos a buddhista népeknél. (Koeppen, 90, 91. 11.)

csüggedő. Nem követhető a hősök cultusát, a kikhez oly kevésbé hasonlított. Semmi sem mutatott benne az árja harcosra, a kalandos lovagra, a ki szörnyekkel harcol, az ind költők által magasztalt kszatrijára. Némely életírói azt mondják, nem is akart nősülni *). A királyi kényelmet a remete-élet sanyarúságaival váltván föl, magányba vonult elmélkedni. S midőn évek múltával megérett benne az eszme, föllépett a nép között mint hithirdető, egyedül erénye tekintélyére, s az igazság erejére támaszkodva, mit, úgy hívé, ő talált meg. Minden egyébtől, a mi a nép előtt emelheti vala tekintélyét, megvált, a midőn elhagyta atyai palotáját, s kincseit kiosztá szolgálai között. Sajátságos jelenet Indiában. Egy új hithirdető nem a brahmanok rendéből, a kit az ó-vallás papjai, ódon pagodáik megöl, s a fényes fegyverzetű, büszke harcosok disz-elefántjaikról egyaránt lenéztek, míg a középosztály körüli seregei, s a nép tömegestől hagyja el a drága kövektől ragyogó bálványokat.

Nem csuda. Szakjamuni volt az első néptanító. S épen a nép szenvedéseinek látása üzte őt magányba, elmélkedni a szenvedő emberiség megváltásáról.

Nincs talán ember, úgymond Koeppen, a ki nek életében pillanati ne volnának, midőn így kiált fel bölcs Salamonnal: minden hiábanvaló! vagy a görög költővel azt ne mondja: jobb lett volna nem

*) Mások szerint három neje volt, de korán odahagyta őket.

is születni! E panaszos feljajdulást uralkodó érzéssé, rögeszmévé emelte Indiában a brahminok és apró világi zsarnokok százados nyomása. E világi és szellemi kényuralom elől, mint tudjuk, a halálban sincs menekülés. Említők a lélekvándorlás ijesztő tanát, s a poklok rémítő kínjait, a melyek ellen a brahmanismus tömérdek szertartásai, vezeklési, tisztulási rendelete mellett, senki sem lehet biztosítva. A szegény hindu, főleg a tanulatlan ember, a legnagyobb ügyelet, a legpedansabb kegyes élet mellett is folyvást ki van téve a vétkezésnek. Alig van egy nap, sőt egy óra is, hogy bűn elkövetésétől ne kelljen tartania, soha sem lévén biztos, nem tőn-e valamely formahibát az áldozat, imádság, evés, ivás, fürdés szertartásai körül. Még nagyobb aggodalmak lehetnek a beszennyezés örökös veszélye miatt, a minek Brahma hive azonnal ki vau téve, mihelyt a földre lép, kezét kinyújtja, szemét kinyitja. Bizonyos körülmények közt majd minden tárgy érintése beszennyezhet. S az erkölcsi szabályokat tisztulási, vezeklési, bűnhődési rendeletek egész codexe ellensúlyozza. Nincsen ez okból, a kinek félnie nem kellene a kárhozattól, hogy valamely alárendelt teremtményben születik újjá. Bezárni e kínos újjászületések körét, melylyel az ind pantheismus rémíti a szegény hindut, megmenteni őt a kárhozattól, melyet oly iszonyú színekkel fest a képzelem: — a buddha-hit legfőbb kiindulási pontja. A brakmanismus, mint tudjuk, álomnak tekinti e világot, s csak a „túlnan“

világában, a lélek kínos vándorlásában hiszen, mely mindaddig tart, míg a lélek a mindenség ős forrásával nem egyesül. A buddha-hit létezőnek veszi a világot, de csupán sötét oldaláról fogja fel. Nyomort, inséget és fájdalmat lát, a merre tekint. Szomorú valóság, a melynek nem kell lennie. S az erős világfájdalom a megsemmisülésben keres menekvést. Az életkedv, az eredendő bűn minden rász forrása e világon. Ha az életkedvet előljük, oda az érzéki vágy; ezzel megszűnik a nemzés, az újjászületés, s legalább egy teremtmény meg van váltva. Az életkedv, a vágyak előlésevel kezdődik a lélek nyugalma, kihül a szenvedély, eláll a gondolkodó ész, elszunnyad az érzés, s mint a kialvó mécs, a boldog semmiségbe (Nirvána) enyész az élet. Az ember örök békére talál, s nem kezdi, újra pályafutását, szenvedéseit.

Míg e szerint a brahmanismus a lét egyik oldalát, az erőt, szellemet fogja föl, s a világgal, mint anyagi sokasággal, ellentétben az ős egységet tartja valóban létezőnek: a buddlia hit szerint viszont az anyagi világ, a végtelen létez, de mint anyag magán hordja az enyészet bélyegét. A brahmanismusban az egységes központ; a buddhaismusban a periférikus sokaság, sokféleség. Valóban nevetséges, mit nem tesznek a buddhisták a számok felhalmozásával, akár az évek számításáról, akár az elmondandó imádságok számáról van szó, mi végett valódi imádkozó gépeik vannak, melyeket fogatva, ezerenként darálják le a leírt imádsá-

gokat. A brahmanizmus szerint, mivel véges, külön létben vagyok, azért kell visszatörekednem a mindenség egyetemes, egységes ős forrásába: a buddha-hit szerint azért vagyok nem valódi állapotban, mert általában vagyok, s vissza kell térnem a semmiségbe. A brahmanizmus szerint a világ csak annyiban rossz, a mennyiben nem maga Brahma; de a mennyiben Brahma emanatiója, s újra visszatér abba, föltételesen mégis jó: a buddhizmus szerint ellenben föltétlenül rossz minden a mi van. A világnak nem kell lennie, de van, s épem az a baj: a bölcs legmélyebb érzése, mint mondám, általános, nagy világfájdalom; mély tragikus érzés vonul keresztül a buddhisták egész öntudatán. A világtörténet egy nagy tragoedia, melyben a hősök mind elhullanak, s aztán legördül a függöny. Minden hiába való, s minden semmivé lesz: a kétségbeesés bölcseleté, mely a túlvilágot, — más vallásban a szegény legfőbb vigasztalását az élet bajai közt, — ijesztő színekkel festő képzelem gyötrelmei elől a megsemmisülésben keres nyugalmat. A brahmanizmus épen a halál révpartján tiil keresi az örök valóságot, az ős lényt, a kinek kifolyása minden a mi van, és a hová visszatér minden a mi van. A buddhahit szerint ellenben semmiből lett és semmiségbe dől a mindenség. Oly tan, mely már a Védákban talál támaszkodási pontokra. „A lét az űrben nyugovék kezdetben“: olvassuk egy himnuszban. S másutt: „a nemlét a lét méhe“ stb. A hol tehát a brahman az örök istent véli rejteni, a

buddhista nem keres, nem talál semmit. Nem ok nélkül mondják ez okból, hogy a buddhismus merő atheismus. Az isteni hatalom e világon sajátképen csak a halál hatalma az élet fölött, s a halál az enyészet, a kialvás (Nirvána). A buddhismus e szerint vallás — isten nélkül. A buddhista theologusok (másként nem nevezhetjük őket) e részben határozottan nyilatkoznak. Kapila, a Sankja-bölcselem alapítója, merész sceptsissel már régebben tagadta Brahmát, az ő s istenséget s elvetette a Vedák tekintélyét és a kijelentést. E bölcseelő nyomán indult Szakjamuni: szerinte azonban — s ez az előlépés, melyben a vallás-alapító túlmént a rideg bölcselkedőn, — a pusztá elmélkedés nem elég az üdvességre, hanem tisztulást, szigorú erkölcsi fegyelmet is kíván. Ez által nagyobb súly van vetve az erkölcsiségre, az erényes életre. Mint a tükör csak akkor tünteti föl tisztán a tárgyak képét, ha tiszta minden szennytől: az ismeret is csak a tiszta lélekben tükrözik. Inkább erkölcsi, inkább gyakorlati irányú ez okból Szakjamuni tanítása, mint az érintett bölcselem. S a népies fölfogás még inkább különbözik. A buddhismust ugyanis a nép soha sem úgy fogta föl, mint a mely a brahmán isteneket tagadja, sőt felvette azokat dogmatikájába és cosmogoniájába, csakhogy sokkal korlátoltabb hatalommal. Mi ezen istenek hatalma és dicsősége egy Buddhához képest? Brahma maga mondja egy buddhista legendában: „nagy az én hatalmam, de mi az Tathágata fiához (egy buddhista papé-

hoz) képest!“ Jól jegyzi tehát meg Koeppen, hogy egy vallás sincsen, a buddhismuson kívül, melyben az emberek fensősége az istenek fölött akkép proclamálnak, mint hitágazat. Egész túlságában van itt kifejtve azon ó-ind szemlélet, mely már a Vedákban is mutatkozik, de a melyet a brahmanismus nem visz következetesen keresztül, — mely szerint a tan, az ájtatosság, a vezeklés hatalmasabb az isteneknél. Ez elvből foly a buddhismusban a szentek tisztelete az istenek helyett; és pedig két alakban: mint képek és ereklyék tisztelete. Maga Buddha is csak ember, s szobra mégis kiszorította a templomokból India szörnysteneit.

Már e körülményekből is következik, hogy a cultusnak merőben más jelentősége van e vallásban. Semmiségünk belátása, s az a szerint való cselekvés: ime a cultus. A ki egyszer az élet hiábavalóságának öntudatára jutott, az a valódi bölcs. Ez ismeret különböző fokain alapszik egyrészt az emberi méltóság különböző foka. Az imádság nem egyéb ez ismeret, ez eszme hitformájánál *); sa cultus gyakorlati oldala: az önfeláldozás, a teljes lemondás a világról, melynek nem kell lennie. A véres áldozat ellenkezik a buddhismus szellemével.

*) Némely északi buddhistáknál az imádság a samanismus varázsigeit is pótolja; míg a képek a fetisismus kőczi-steneit helyettesítik. Minő különbség e népek nyers fölfogása és Szakjamuni szemlélete közt. Mutatják egyszersmind e körülmények, a mit fenebb megjegyzénk, — a buddhismus tanainak rendkívüli elasticitását.

Legfőlebb tejet, vaját, töményt s egyéb hasonló ajándékokat hord a kegyelet a szent képekhez, virágokkal és ékszerekkel díszíti Buddha szobrát a négyszögű templomokban, melyek a hívőknek folyvást nyitva állnak, s hol a gyertyafény, zajos egyházi zene s minden a mi az érzékekre hat és a lelket emeli, egyesítve van a fényes szertartásokban, főleg nagyobb búcsúk vagy ünnepek alkalmával. S mind e szertartások, a vallás lényege szerint, sehol sem bírnak pedig kevesebb jelentőséggel, mint a buddhismusban, mely éppen a legnagyobb lemondást tévé egyetemes kötelességgé. „Kövessetek engem:“ mond Sakjamuni; s ő lemondott a házasság életéről, melyből csak új emberi lét, új nyomor születik, koldusbottal cserélte föl a királyi pálczát, sanyarú remeteséggel a kényelmet, hirdetve tanait az emberiségnek. A remete a buddha-vallás egyedüli papja, s minden embernek ily papnak kell lennie. Az élet azonban módosította, szelídítette a szigorú tanítást, mely az emberiség kihalását vonná maga után, s így állt elő a hívők egy részéből, a kik nem vitték utolsó következményéig mesterök tanítását, a laikusok rendje. A papság 'és a nép viszonya mindazáltal most sem az e vallásban, a mi rendesen: a papok csak kegyes buddhisták, a kik eszméjük szerint élnek. Roppant e papság száma; s a mint elszaporodtak, zárdákba egyesültek, hol bizonyos szabályok szerint rendezték életüket. Elszigeteltséget, magányt keres a brahman remete; míg a buddhista-remetéknek már mesterök

meghagyta, hogy koronként (az esős évszakban) egybegyűljenek, miből utóbb a közös élet fejlett ki. S valamint a férfiak, úgy a nők is tömegestől vonulnak zárdákba *).

A buddhistának nem kell annyit tanulnia, mint a brahmannak, hogy pappá legyen. A tanítás itt igen rövid, népszerű tételekből áll: mindenki könnyen megszerezheti ez ismeretet. S a hol a vallásos ismeret nem egy osztály kizárólagos sajátja; a hol a papság nem képez külön várnát: önként következik az emberek egyenlősége vallásos szempontból. Szakjamuni az uralkodó theológiával oly kevésbé törődött, mint a várnák rivalitásával, — csak az emberrel, a ki szenved a földön, s a szenvedésektől legalább a jövő életben óhajt megváltatni. A világszellem tagadásából következetesen foly a teremtési elmélet elvetése; s e teremtési elmélet szentesíté a várnarendszert. Semmiségünk érzetében nem vagyunk hajlandók különbséget tenni az emberek közt: s a buddhismus szerint semmiségünk öntudata: az egyedüli bölcsesség (bodhi); a teljes lemondás, az erény azon mérték, melytől

*) A zárdából kiléphet mindenki, a mikor tetszik. Legtovább ment a papság rendezése Tibetben, hol a férfi - népességnek úgyszólván egy harmada pap (lama). A lamaság kifejlése azonban később, Kr. n. a XIV-dik században történt. Csong-Kaba rendezte a tibeti lamaságot, a cultusba, mint lát-szik, a keresztyén szertartás külsőségeiből is vevén föl egyet mást. Lásd e hasonlatok előadását Koeppen munkája 561. és következő lapjain; s Hue és Gäbet utazásában stb.

egyedül függ az ember értéke. A brahman a szudrával sem közli a vallás ismeretét, s az idegent épen páriának tekinti: míg a buddhista nemcsak India néposztályainak hirdeti tanait kivétel nélkül, hanem az idegen népek között is. Az első pogány hit, mely az összes emberiség vallásának mondja magát *). Az ind és chinai, a mongol és tibeti egyaránt részese lehet Buddha országának. Innen rendkívüli elterjedése, azon sajátsága mellett, mely szerint — erkölcsstanán kívül — oly általánosak, annyira határozatlanok körvonalai, hogy egyetlen keleti vallás tanaival sem jó éles összeütközésbe; oly keret mintegy, melyet kelet népei tetszésük szerint tölthetnek be látomásaikkal **). Az atheismustól a legalsóbb fokú babonásáig sok minden megfér e rájában. A buddhismust ez okból külön kell tanulmányozni minden nép között. Magában Indiában is másként fogta föl a nép és az irodalom; s az irodalomban ismét eltérő nézetek merültek föl. Szakjamuni halála után főbb tanítványai

*) Nagy Sándor hódításával némileg India is be lön vonva a hellenizmus azon irányába, mely, a nemzetiségek közötti korlátok megdöntésével, Athénétől végső Alexandriáig egybe akarta olvasztani a különböző népeket. Ez irány, úgy mond Koeppen, megfelelt a már emelkedő buddhizmus tanainak s elősegíté ama térítési buzgalom kifejtését, mely minden élő lény megváltására törekszik, nem ismerve különbséget ember és ember, nép és nép között.

**) Ha a keresztyénség elveit magyarázzák is a buddhizmus tanának, rendesen azt szokta mondani: mindezek befoglaltatnak az én vallásomban, minek térjek által?

rendezték az új hit alapelveit. Kasziapa, a brahman várnából, írta össze, a mi csak a dogmára és metaphysikára vonatkozott; Ananda, a hadi várnából, rendezte az erkölcsi tanításokat, s a reformátor élete legendáit; végre egy Upali nevű szudra codifikálta a fegyelmi részt. S előállottak utóbb a könyvek magyarázói, új meg új rendszereket építvén a mester tanaira. Legalább 18 különböző felekezet volt négy századdal a hitújító halála után. Hasztalan tartottak zsinatokat, hasztalan igyekeztek megegyeztetni a külön iskolák fejeit, például a deismust az üres nihilismussal, a rideg materialismust a népies babonassággal, mely az ind Olymposzt újra megnépesíté istenekkel. A lélekvándorlás tana is újra fölmerült. Az emanatio elméletével ugyan e tannak is meg kelle szűnnie: a néphitnek mindazáltal engedményt tőn e részben a buddhismus. S e következetlenség szükséges volt: különben a sötét világnézet — az újjászületés tana nélkül — könnyen öngyilkosságra vezet vala. A buddhai méltóság a föladat; a ki ezt a mennyek tömérdek emeletein — a Nirvánához jutás megannyi állomásain — keresztül eléri, föltaálta az örök nyugalmat.

A vallásos irodalommal nem tartott lépést egyéb tudományok fejlődése a buddhisták között. Mi érdeket találjon a világi dolgok ismeretében, a ki azon elvből indul ki, hogy hiábavaló minden a mi van. Neki csak panasz, és nem tanulmány tárgya a világ. Gazdag ugyan a buddhismus irodalma, de tartalma főleg csak elmélekedések a világ

semmisségéről, s erkölcsi és fegyelmi szabályok. A bölcselmi munkák csak töredékes észrevételekből állanak; a mily szaggatott a világ, egység nélkül, oly töredékes a buddhista gondolatvilága. Egyetlen tudomány, melyet előszeretettel művelnek, a történet. A buddhismus maga is történeti korban származott, földadata is történeti: Buddha tanításainak megnyerni az összes emberiséget. Buddha életírásával, legendáival és egyháza kifejlésével foglalkozik e tudomány. A költészet bús elegia; s legfőbb a legendákra szorítkozik. Az ipart a laikusok űzik: a buddhismus csak tűri, mint magokat a laikusokat. Nem így a művészetet. A zárdái élet nagy középületeket hozza létre; s az új hit emlékművekkel akarja fentartani diadalát. Megannyi körülmény, melyek előmozdíták az építészet fejlődését. A szobrászat is haladást mutat, a mennyiben elvetette a természetien jelképiességet, a mi szörnyetegekké tette az istenek szobrait; tisztán emberi alakban, sok fej, sok kéz nélkül áll előttünk Buddha: bár ez alakban is hiányzik a szellem, az eszme. A domborií, kövér mellű óriási alakon nyoma sem látszik a sanyarú életnek; s a telt arczon nem ül semmi kifejezés, semmi szenvedély. íme a buddha szent eszményképe.

Mondtuk, hogy a világ semmisségének érzése, fölfogása — a bölcsesség a buddhismus szerint. Négyszeres nyomorúság a világi lét: születés, vénység, betegség és halál. A ki e tudatra jött, elvetendőnek tartja a négy terhes elemből álló testet.

Legyőzni a fájdalmat, a halált: ez a nagy föladat, a mire törekedni kell. A halál kikerülhetlen rossz: egyik ok megvetni az életet. A stoicismus tagadja, hogy a fájdalom rossz; Szakjamuni az ellenkezőt állítja, de a fájdalmat erény útján akarja legyőzni. Negatív erény, merő lemondás, szigorú ascetizmus a buddha erkölcsiség alapja. Szentekké igyekezik tenni az embereket, de elfeledi, hogy a szent élet több jutalmat érdemel a megsemmisülésnél, kevesebb negatívot, mint csupán minden fájdalom megszűnte, s az a lethargikus álm, melyben helyezi a buddhizmus az örök boldogságot. Minden emberből elszigetelt lényt képez a vallás, a ki mély elmélkedésbe merülve álmodja keresztül az életet. Mások irányában mindazáltal mély szánakozást érez Buddha követője, hogy a lét fájdalmának ők is részesei. E rokonszenvből minden szenvedő teremtmény iránt sok kötelesség foly, mely a buddhizmusban a szeretet parancsát helyettesíti: szelíd türelem, kímélet még az állatok iránt is. Enyhíteni kívánván a lét szenvedéseit, minden kegyetlen büntetést kárhoztat a buddha-hit, s az örök békének annyira barátja, hogy még a védelmi háborút is ellenzi. Hogy a szelidség, emberiség ezen szelleme kétségkívül jó hatású volt kelet miveletlen népeire: nem szükség bővebben mutogatnunk *). Az emberi társaság

*) Vessük össze csak a régi és a mostani mongolok erkölcsseit. S midőn ekkép szelidíté a buddhizmus az erkölcsöket: egyszersmind kiebb terjesztő Közép- és Keletázsia népeinek szűk látkörü törzsi vagy faji világnézetét.

mindazonáltal nem állhatna föl a buddhismus szigorú következetessége mellett. Mindenekelőtt meg kellene szünnie a családi életnek. Már fenebb látuk, hogy a coelibatus a buddhismus lényegéből foly. Csak tűri a házasságot e vallás, mint a laikus népet: de könnyűvé teszi az elválást. A nő magasabban áll ugyan az egyenlőség ezen vallása szerint, mint a brahmanismusban, s a férjnek kötelessége a legnagyobb kímélettel bánni nejével: mindezek mellett is azonban csak botránkozás eszköze a nő a kegyes férfiú előtt, s a keleti népek, ha egyszer eltérnek a törvény szigorától, nem látják által, miért legyen nagyobb bűn, egy vagy több nővel bírni. A mint a családi élet, úgy az állam is csak elnézés mellett áll fen. A világi község csak az emberi gyarlóságnak adott engedmény. A világról teljesen lemondani: ez a bölcs föladata, s ezt követve inkább fölbontja a létező államot, hogysem újat alkosson. Zárdái községek, zsinattal élőkön: az eredeti egyházi szerkezet, mely néhol hierarchiává fejlődött. Ez eredeti köztársasági irány mellett azonban az államformák iránt teljes közömbösség jellemzi a buddhismust. Nem törődik az állammal, s attól sem követeli, hogy érte törödjék. Az állam karhatalmát nem igényli azon egyház, melynek fő elve: a türelem egész a közömbösséig még a hitlenek irányában is. A buddhisták mennyei épületében három emelet van oly lelkek számára, a kik nem ismerik Buddha tanítását, de erényesen éltek és teljesítették kötelességeiket. Üldözés sem

fertőzteni a buddhismus történeteit *), mindazáltal gyorsan elterjedt nemcsak Indiában hanem Kasmírban, Ceylonban is. Szakjamuni követői már a harmadik zsinaton mesterök halála után (246 Kr. e.) térítőket küldöttek mindenfelé. Krisztus után az első század alatt Chinában is annyira megerősödött, hogy Fo vagy Fu tanítása megdöntéssel fenyegette Kongfucse tekintélyét. A IV-ik század folytán Japánba, s lassanként Hátsó-Indiába, Tibetbe is beszivárgott, míg körébe vonta csaknem egész Közép-ázsiaát Szibériáig. Az első pogány vallás lévén, a mint érintők, mely megdöntötte a válaszfalakat a népek között, s az emberiség vallásának hirdette magát, valóban vallása lőn az emberiség nagy részének. Kétségkívül sokat tőn e nagy eltelj edésre körvonalainak azon határozatlansága, mely a mint mondók, kelet minden hitbölcselemi rendszerét, minden babonását befogadhatta, sokat tőn közönye az államformák iránt, s az emberiség azon szelleme, mely erkölcsanát jellemzi **); sokat tőn quietismusa, azon mámoros állapotra törekvés, melyet bódító szerekkel is igyekeznek előmozdítani kelet népei; sokat tőn végre azon keleti népek nagy részének gyöngé vallásos öntudata. A hol erős vallásos öntudatba ütközött, megtört hatalma. A

*) Az egyetlen véres vallásos háborúra, mely a buddhismus történeteiben előfordul, Tibetben a papi nőtlenység kérdése adott alkalmat.

***) A buddhismus erkölcsana tisztaságát egyértelműleg magasztalják a keleti utazók. Koeppen 453—54. 1.

mohamedanizmus ellenében nem sikerült tért foglalnia; Chinában nem üllőit diadalt az államvallás fölött, bármennyire elterjedt a nép közt; s Indiában csak a Himalaja alján és Nepálban tartá fen magát.

Volt pedig egy idő, midőn, azt leheté gondolni, bogy a szegény remeték teljesen aláássák a brahmánok uralmát. Az ind társadalom emancipálta mintegy magát a brahmanok járma alól; a királyok, a polgárság és nép egyesülni látszottak a járom lerázására. Egész India philosophiai álmódosításokba merült; s a hittani vitatkozásokat, nem tekintve a brahmánok előjogaira, kivétel nélkül üzte mindenik várna. A legtudósabb brahmánok heves vitákat folytattak a bonczokkal, a nélkül, hogy egymást meggyőzhették volna, s még nagyobb ellenségek lettek, mikor elváltak. A brahmánok lázadókat láttak az új tanok hirdetőiben, a kik a létező világrendet akarják felforgatni: s a királyok egy része hű maradt a brahmanismushoz, níig mások Szakjamuni tanait fogadták el. Leghíresebb volt ez utóbbiak közt Aszóka (a Gondtalan), Pataliputra fejedelme, ki mintegy két századdal uralkodott Buddha halála után. A buddhisták vallásuk legvirágzóbb korszakának mondják e király uralkodása idejét; s neve, honn elfeledve, maiglan él a chinai bonczok emlékezetében. A politikai és vallásos tekintélyt egyesítvén személyében, úgy beszélt Aszóka, mint a ki magánál fensőbb szellemi hatalmat nem ismer az államban, s mint csa-

ládnya, a kinek szívében fekszik gyermekeinek erkölcsi növelése. A királyok, a kik egykor brahman templomok, fényes pagodák építésére fordíták kincseiket, most roppant zárdákat építenek, s Buddha szobrait ékesítik föl arannyal, ezüsttel. A nagy árja családok ivadékai megtagadják fajuk régi dicsőségét; s a hódító nemesség a hódított tömeggel egy eszmében egyesül, együtt elmélkedik, vitatkozik; hitszónokokból és figyelmes hallgatókból áll India összes népe. S több századon által folyt ez így. Azonban elvégre bekövetkezett a visszahatás. A mint fenebb mondók, az új hit hirdetői magok is felekezetekre oszlottak, melyeket a zsinatok hiában törekedtek kiengesztelni. S az eszmék ezen zavara közepeit, míg a tudósok egyremásra írták metaphysikus értekezéseiket, a köznép lassanként kezdett visszatérni bálványaihoz. Buddha temploma mellett újra pagodák emelkedtek a szörnyű isteneknek. A mint nyert terjedelemben a buddhismus árja. India határain túl, azon mértékben vesztett mélységében hazája földén. Az új hit egyik másik felekezete a régi bölcselem e vagy ama régi iskolájától alig különbözött már; s a köznép, a nélkül hogy észrevette volna a változást, visszaesett babonáságába. A lefolyt századok alatt sok brahman-család jutott koldus-botra, s a szegény brahmánok vissza kezdték nyerni azt a befolyást, a mit a hatalmasok elvesztettek. A buddhisták legendái ellenében hasonló legendákat költöttek isteneikről, személyes valóval ruházván fel őket, a mi

leginkább hat a nép képzelődésére. S végre oly színben kezdék feltüntetni az egész buddhismust, mely tíz századnál tovább uralkodott fölöttük, mint a hindu szellem mulékony tévedését, kóros állapotát. Ez időtől fogva műveikben nevét sem említették Szakjamuninak; egy szóval sem érinték tanait. Könyvtáraikból is száműzének minden buddhista művet, úgy hogy az egykor hatalmas buddhismus nem mutathat föl szanszkrit nyelven irt munkát, azokon kívül, melyeket Nepálban írtak vagy tartottak fön. Majd a királyok is visszatérnek az ősi vallásra; s üldözni kezdik Buddha híveit. Tömegestől vándorolnak most ki az új hit követői, s Buddha szobrai csakhamar eltűnnek egész Indiából. Ceylon és északon Nepal lön a száműzött vallás végső menhelye.

Gyorsan folyt a restauratió és nagy szenvedéllyel. A buddhismus uralma alatt az érzékiség száműzve volt az irodalomból és művészetből. Az önmérsékletnek, illendőségnek legalább külszínét föl kelle tartani; így akará a vallás szigora. Képzeltetni azonban, hogy e külszin alatt az erény a szívekben nem vert mély gyökeret. Legalább mihelyt a brahmanismus diadalmasan emelé föl fejét: oly mohósággal, mint a szigorú fegyelem alól most kikerült gyermek, tódult a tömeg a régi cultus még nagyobb fénynel ragyogó szertartásaihoz, szörnyeteg bálványaihoz. A félig meddig atheus pantheismus erkölcsi szigora alól a rendezetlen polytheismus érzékiségébe dőlt a nép; az ascetismust

Krisna dőre, buja cultusa váltá föl. S az irodalomban is vissza lón állítva a vallásos emlékek, hymnusok, törvénykönyvek, eposzok, legendák régi tekintélye. Nagy szeretettel és tisztelettel fordultak vissza az árja szellem valódi képviselőjéhez, a brahmánokhoz és hősökhez. Teljes lón a renaissance; a hódítók ős faja újra megszólalt. A királyok udvarában tudósok, költők gyülekeztek, dalolván a régi dicsőségről. S a költészet hatalmasan támogatta a brahmán visszahatást. Új élet látszott megszállani a régi ind társadalmat, melyet csak imént megdöntéssel fenyegetett a hitforradalom. A megifjodás azonban nem következett be. A mozgalom, mely a visszahatásból meríté erejét, lassanként lezajlott, s India visszasülyedett régi álmadozásába, sivár elmélődésébe, a melyből el- eddig se az izlam, se a keresztyénség nem bírta fölírni *).

*) A bralimanismus mindazáltal nem tudta gyökerestől kiirtani a bnddhismust. India majd minden tartományában vannak, a kik azt vitatják, hogy tökéletesek lehetnek, a nélkül, hogy a brahmánok tekintélyét elismernék. Dzsínáknak nevezik magokat ezen eretnekek. S e dzsinismusban keresi Pavie a bnddha-hit maradványait.

EGYIPTOM MÍVELTSÉGE.

AZ ÍRÁS TÖRTÉNETE.

A pyramisok aljában vagyunk.

Előttünk a Nílvölgy termékenysége; mögöttünk a puszták sivataga. S a mit a térben látunk, ugyanazt látjuk az időben. Az emberi történetek legvégső határkövei amaz óriási kőrakások, a melyekről ezred évek szólnak hozzánk. A mit Napoleon mondott egykor, mindinkább valósul napjainkban. Azok a csodás ábrák, melyek Egyiptom romjait borítják, — több ezer év után újra megszólalnak, oly időkre vezetvén vissza a tudomány embereit, melyekről eddig sejtelmük sem volt. Minden nap egy-egy rejtélyt fejt meg a sphinxek honában. S míg nem egy adat ölt szilárd történeti alakot, a mit mesének véltünk azelőtt: annyira jutottunk, hogy megigazítjuk immár az egykorúak, a szemtanúk tévedéseit. Régibb forrásokat nyerünk a történetírás atyjánál is. Magok a faraok

árnyai tűnnek föl a romok közt, hirdetvén újólag nagy tetteiket.

Nincs különben.

Majd minden kődarab, minden épületfal, mely a régi múltból a Nil völgyén fenmaradt, egy-egy okirata azon nagy levéltárnak, melyben, annyi idők után, korunknak adatott ismét olvasni.

Nem fogom e levéltár egyes lapjait rendre bemutatni, mint a történetbúvár, ki mindenekelőtt elősorolja forrásait. Ismerem a nagy közönség ízlését; s midőn a romokból elővarázsolom a múltnak képét, gondosan elhordom az állásokat a tudomány épülete elől. Magát az épületet mutatom be, ha nincsen is még betetőzve, csupán a mesterek neveit említve olykor, kik ez épület egyes köveit egybehordák.

Ez úttal azonban állapotjunk meg az épület homlokfala előtt. Vizsgáljuk ama különös ábrákat, melyek mindenekelőtt szemébe tűnnek az egyiptomi utazónak, s a melyek feliratnak igen is festőiek, képnek igen is vázlatosak, töredékesek; ismert tárgyak képei, kabalistikus jegyekkel, melyeknek jelentését nem is gyanitnók egyelőre. Honnan eredtek és mit jelentenek ez ábrák, e jegyek, melyeket hieroglyfák neve alatt ismerünk? Hogy állott elő az emberi mivelődés egyik ősrégi eredménye, s egyszerűs mind egyik leghatalmasabb előmozdítója: az Írás?

Oly műveltségtörténeti kérdés, a melyről érde-
mes kissé hosszasan elmélkedni.

I.

Az írás kifejlése történeteit mindenütt homály
fedi. Jele, hogy az emberi szellem egyik ős ténye
az, mely úgyszólván a polgárosodással együtt fej-
lett ki. A mint a nyelv alakulása mondhatni az
állati állapotból az emberi átmeneteit jelöli: úgy
jelöli a barbár állapotból átmeneteit a polgáriso-
dásra az írás fejlődése vagy elsajátítása. A nélkü-
lözhetlenül túl, már önalkotta, öntudatos szükségei
vannak az ily népnek; dolgokat mivel, események
történnek között, melyeknek fentartásában, öröki-
tésében érdeket helyez. Az ily nép már alakult
társadalmi, sőt állami formákkal, fejlettebb vallásos
nézetekkel és törvényhozással bír.

Úgy találjuk továbbá, hogy a legrégebb írás
mindenütt monumentális. Jele, mond Steinthal*)
hogy nem a forgalom, nem a mindennapi közleke-
dés szüksége idézte elő: papok és fejedelmek hasz-
nálták először, nem szatócsok találmánya.

Az is bizonyos, hogy a polgárisodás ez egyik
ős hódítmánya nem egy nap műve. Lassanként,
fokozatosan fejlett az, mint maga a nyelv. Sok

*) Die Entwicklung der Schrift, von Dr. H. Steinthal;
Berlin, 1852.

időnek kellett lefolyni, míg a repülő hangot lekötni, a beszédet a fülből a szem elé áttenni, az eszmét külső látható jegyekkel érzékíteni sikerült. Roppant föladat, melyet egyes ember fejlődése nem oldhatott meg. Az emberi szellem fejlődésének szükséges eredménye az, mint minden nagy világtörténeti tény. Mindenik fokozat az emberi mivelődés ugyanannyi fejlődési mozzanatának felel meg. S miután a legtávolabb álló, legkisebb összeköttetésben nem élt népeknél merőben hasonló tényekre bukkanunk az írás fejlődése körül; bizton állíthatjuk, hogy az emberi szellem közös törvényei szerint történt e fejlődés minden népnél. És mivel természetes, szükségkép egyszerű volt e fejlődés folyama.

Legnyersebb, legrégebb módja az írásnak, a mely a fogalmat azonnal visszaadni törekszik, a tárgyat képből tünteti elő: az úgynevezett képes írás (pictographia, ideographia). Képesek és utánzóak a nyelv első kifejezései, képes és másoló a legelső írásmód is. A természeti ember mutatja mintegy gondolatát, mint a ki taglejtéssel akarja magát kifejezni. Gondolatközlés hangok nélkül: mint Humboldt Vilmos nevezte. Csakhogy, a mint Steinthal megjegyzi, az a közvetlen elevenség, mely a néma beszéddel jár, hiányzik a képes írásban. A taglejtő beszéd nem gondolható külön a beszélőtől, míg az írás maradandóságát épen a különválás biztosítja. A betűírás ezen előnye, mint látni fogjuk, hátrány a képes írásban, mely e szerint a félvad ember legnyersebb beszédét sem pótolhatja.

S a festészettől is különbözik a képírás. A festészet közönségesen ismert dolgokat és eszméket ábrázol, s a lehető szép formákra, eszményire törekszik: a képírás ellenben olyasmit közöl, a mi tudva nincsen, s eszményítés helyett a valót adja, csupán nyers körrajzban; csak jelöl és emlékeztet. A kép itt csak eszköz, míg amott cél. A festményt nézzük, hogy élvezzük; a képes írást, hogy elolvassuk.

Sok esetben csak emlékeztető a képes írás: mint a zsebkendőre kötött csomó. Valóban Peru őslakói közt ez a neme az emlékeztetésnek, a csomók ötés (quippu) pótolta az írást. Különböző színű csomókat kötöttek összefűzött szálakra, s azokkal jelölték a számokat és némely fogalmakat. Mexikóban, az aztekeknél is divatban volt a gondolatjelölés ezen formája a képes írás kifejlése előtt; s úgy találjuk, hogy Chinában is megelőzte azt. Kinek nem jut eszébe köznépünk rovása, melyet több áltaji nép északon szintén maiglan használ? *) Tökéletesebb emlékeztető jelek azon

*) Chez les Thou-ki ouei (turkok az Altai hegyeknél) les ordres pour rassembler les troupes, pour lerer des chevaux, ou disperser les troupeaux on tel ou tel endroit, étoient donnés avec des morceaux des bois taillés, pui déterminoient le nombre des ces différens objects. On y joignit aussi une flèche a pointe d'or, a laquelle on opposait un sceau avec de la cire, pour faire foi et témoignage. Rémusat: Recherches series langues Tartares. I. k. 65. l. — A samojedok-nak sincsen írásuk, hanem névjegyekkel élnek, melyeket fába met-

képek, melyekkel az indián Amerikában varázsdalait leírja. Minden kép egy-egy versecskét fejez ki. Egy emberi alak például varázs-dobon játszva, azt jelenti: „halld énekem hangját!“ Egy ember szárnyakkal kezek helyett: „volna szárnyam, elröpülnék!“

A képes írás különböző nemeiről legkimerítőbb felvilágosítást találunk Schoolcraft nagy munkájában: Északamerika indiánjairól*). Ez írásmód

szenek. „A rovást is föltaláljuk náluk, mely — mint Klaproth megjegyzi — azelőtt minden közép- és északázsiai nép-nél szokásban volt. Ha egy samojed adós egy másiknak, a kölcsönösletet botra róják föl, melyre mindenik fél rámetenzi névjegyét is; s a melyet aztán ketté hasítanak. Egyik darabot a hitelező, a másikat az adós tartja meg.“ (Klaproth: Asia polyglotta, Paris, 1831. 166. lap.) Önkénytelenül a magyar közmondás: „sok van már a rováson!“ s a népdal jut eszünkbe: „Rója fel a rézfokosom nyelére!“

Megannyi adat, a mely igazolja nyelvészeinket, ha az írást a rovásból (*ir: ró*) származtatják. Egyébiránt épen a képirás szó használata nyelvünkben az újabb (és pedig a szóképzés törvényeivel ellenkező) festészet helyett, — azt látszik mutatni, hogy őseink előtt az Írás ezen módja sem lehetett ismeretlen. Az ide vonatkozó adatokat több altaji népnél lásd fent a szövegben alább. — Egyébiránt Steinthal csalatkozik, ha a quippu-t, mint elvontabb, mesterkéltbb (?) gondolatjelölést, fensőbb fokozatnak mondja a képes írásnál. Mind Chinában, mind az aztekeknel megelőzte a csomókötés a képirást.

*) A becses műnek, melyet akadémiánk az amerikai szövetséges államok kormánya szívességéből bír, czíme: „Historical and statistical information respecting the history, condition and prospects of the Indian tribes of the United States: col-

divatozása az indián törzsek közt kétségtelenné teszi, hogy az eszmék érzékítésének legelső, legnyersebb formája volt az. Alig képzelhetni oly időt, jegyzi meg Schoolcraft, mikor az emberek képességgel és hajlammal ne bírtak volna ábrákat rajzolni. Az utánzási tehetségből foly ez, a mi lelkünkbe van oltva. Az állat nyoma a fűvényben, a fa árnyéka a vízben, a földön, már maga rávezetheti a természeti embert a tárgyak ábrázolására. S az állat ábrája az állat, — az ember ábrája az ember nevét fejezi ki. Nyíl avagy más eszköz az ember kezében, egy vagy más tárgy körül, vele viszonyban gondolva, ábrázolta a cselekvést. S a mint az cselekvést ábrázolni tudta, önként fölébredt az emberben a vágy, örökíteni bizonyos tetteket. Fába, sziklába véste az ábrákat, gyakran oly ügyességgel, minőt alig képzelünk egészen míveletlen népben. A tiszta tárgyképek jelképekkel kevervék ez ősz feliratokban. A symbolizálás szintén az ember természetében fekszik. A beszéd és írás már maga is symbolizálás: jegyzi, meg Steinthal. Tudjuk, hogy a vad ember is kezét nyújtja barátság jeléül; a vágyak, az indulatok székhelye a természeti embernél is a szív; s a barátság a szívek egysége. Olykor azonban távolabb fekszik a jelkép vonatkozása,

lected and prepared under the direction of the bureau of Indian affairs per act of Congress of march 3, 1847, by Henry E. Schoolcraft L. L. D. Illustrated by S. Eastman. Published by authority of Congress. Part. I. Philadelphia, 1851. 568 folio-lap.

mint — a varázsdalokban, s azon néptörzsek valóságos ábrándjaival, jósaik csodás látomásaival függ egybe.

Az indián törzseknek kétféle képes írásuk van: 1. a kekiwin, melyet mindenki ért, s a melylyel rendszeren találkozunk az indiánok vadászó és temetkező helyein; és 2. ke ki no win, melyet csak azok értenek, a kik abba be vannak avatva. Az utóbbi írásmódot csak a szerelmi, vadász, kuzuzsló és hadi, szóval a varázs-dalok Írásában használják, s emlékeztető ábrákból áll, melyeket nem tud olvasni, a ki az azok által jelölt dalokat hagyományilag be nem tanulta *). E mystikus jegyek későbbi eredetűek: a jósök, lturuzslók, sámának titkai. Nem ez ábrándos jegyekből indult ki az írás; nem ama dalok voltak, a miket kezdetben följegyeztek. Valamely tett vagy egyéniség emlékezetének fentartása volt a kiindulási pont; s az első íráskísérletek, az ábrázolat egyszerűsége és a fogalomkör azonsága mellett, általánosan érthetőek voltak.

*) Az említett két írásmód osztályozása Schoolcraft szerint következő: 1) Kekeewin: a) common signs (traveling); b) adjidatigwun (sepulture). — 2) Kekeenowin: c) medáwin (medicine); d) minor jesukáwin (necromancy); e) wábino (revelry); f) keossawin (hunting); g) higher Jesukúwin (prophecy); h) nundo bewunewun (war); i) sageowin (love); k) muzzinábikon (rock-writing or history). Schoolcraft mindenik nemből idéz példákat, közölvén az ideograchikus ábrákat, azok magyarázatát, s a dalokat, melyeket eszmetársulati vonatkozással eszébe juttatnak az indiánok. Sajnálom, hogy czikkem kimért körénél fogva nem követhetem őt a részletes ismertetésben.

Lássunk egy-két példát.

Két vadász a folyamon fölfelé evez, kikötnek a parton, medvét ölnek meg és halat fognak. Oly tett, melyet méltónak tartanak egy deszkára vagy fára följegyezni. A ki törzsükből e tájra vetődik, két csolnak körrajzát látja, mindeniken egy-egy állat jelöli a vadász családi jegyét (totem). A jegy^ a pecsét mindenütt megelőzte a tulajdonnév leírását *). S az indián tudja, hogy a képes irat két vadászról szól, kik ott kikötöttek. Mit míveltek, mutatják a medve és halak ábrái. — Más helyütt meg egy síroszlop, mondhatnók fejfa tűnik az indián szeme elé. Fölrata következő: egy szax-vas fejével lefelé, lábaival fölfelé; bali-a tőle hét vonás keresztben, három hosszában; ezek alatt megint jávorszarvas feje, aztán nyíl és pipa. Minden indián tudja, hogy egy főnök nyugszik itt, a kinek szarvas volt pecsétje, családi jegye (totem). A 'totem' felfordítva áll: mi a főnök halálát jelenti. Hét csatában vezérelte törzsét s három sebet kapott: ezeket jelölik a vonások. Egy ízben veszélyes harczot állt egy jávor szarvasnak; s mint a nyíl és pipa mutatják, kitűnő férfiú volt hadban és béké-

*) Lásd a fenebbi jegyzetet a rovásról. A 'totem'-ről iija Schoolcraft: „The totem is a device, corresponding to the heraldic bearings of civilised nations, which each person is authorized to bear, as the evidence of his family identity. The very etymology of the word, which is a derivative from Do daim, a town or village, or family residence, denotes this.“ A fenidezett mű 420-ik lapján.

ben. — 1849-ben több csippive-főnök folyamodvány-nyal járult az északamerikai szövetséges államok elnökéhez, mely nyírfa-kéregre volt írva. Különböző állatok jelölték a törzsfőnökök neveit. Az állatok szemei vonalokkal voltak egybekötve, jelölül, hogy mindannyian egy nézetben vannak. Az első,totem* (sas) fején két vonal jelenti e főnök fensőségét, mit az is mutat, hogy orra hosszabb a többiekénél. Előtte a szövetséges államok elnöke washingtoni lakában. Az ő szemét is vonal köti össze az első 'totem' szemével; egyszersmind barátságuk jelölül kezét nyújtanak. A főnökök totemjei alatt három kis ház jelenti, hogy a vadászéletet állandó lakással óhajtják fölcserélni, s épen a megtelepedésre kérnek engedelmet.

Több ily példát talál az olvasó Schoolcraft díszes művében, hol a rajzok is mellékelve vannak. Nagy részint olyanok, a minőket nálunk öt hat éves gyermekek rajzolnak. Egyszerit kör jelöli a főt két ponttal és egy kis vonással; ez alatt egy rövidke vonás — a nyak; még egy kis vonás, melynek két végéből egymást keresztben átszelő vonalok indulnak ki, s kész az emberi alak. Az indiánt hajdon fővel ábrázolják, míg a feje ember kalappal fejen. A varázs dalok többnyire színezett ábrák.

Humboldt szerint a kamcsadalok, tunguzok és más szibériai törzsek szintén képes írással éltek. Képesírás nyomaira találunk a mongoloknál, tatároknál, sőt a szamojédoknál is északi Ázsiában.

Strahlenberg svéd utazó a Jenisei mellől közöl képes írást vadászati kalandokról. Az Irtis mellékéről sőt Tobolszk közeléből is bírunk e részben adatokkal. Scheffer, upsalai tanár, ki a XVII. században utazott Lappföldön, még az indián varázsdalokhoz hasonló jegyeket (kekinowin) is talált a lappok közt *). S míg az északi, szibériai föliratok általában nagyobb rajzolási ügyességet tanúsítanak, mint a minővel az indiánoknál találkozunk: a lapp képes írás a jelképek nagy változatossága által is kitűnik. Az Irtis melletti sziklák föliratai pedig már a pictographiáról az átmeneteit jelölik a hieroglyfákra. Legegyszerűbb, s az indián ideographiához leginkább közelítő a keletibb mongol-tatár népek képes írásának stylusa. Freycinet és Arago végre az óceániai félvad néptörzsek képes írásáról tudósítanak bennünket **).

Mindenütt ugyanazon elv: tisztán tárgyképek, jelképekkel és mnemonikus ábrákkal. Merőben nyers ábrázolás, mely majd semmi viszonyban nem áll a nyelvvel, a beszéddel. Az eszme külső jelö-

*) „Illustrations of the ancient magical arts of the people prior to the introduction of Christianity into Lapland.“ — The history of Lapland, containing a Geogr. Description and a Natural History of that country, with an account of its Inhabitants etc. By John Scheifer, London. Ed. 1704. — Schoolcraft nagy munkája, összehasonlítás végett, mutatónyomat közöl az Irtis melletti és lappföldi képes írásból is.

***) Voyage to the Eastern Ocean.

lése, a gondolat alakjának meghatározása nélkül. Egyáltalában a legnagyobb határozatlanság ural-
kodik a pictographiában; azt sem tudjuk, jelen,
elmúlt vagy óhajtott tárgyat ábrázol-e. Például ha
egy benszülött a Karolina-szigetek egyikén egy
európai kereskedőtől kagylókért fejszét és más esz-
közöket akarván cserélni, a következő levelet küldé
a hajóskapitányhoz: közbül egy emberi alak kinyúj-
tott kezekkel, mint közbenjáró, tudniillik a kapi-
tány, sugárral feje körül, méltósága jeléül. Alatta
szőlővessző, a barátság jelképe. Balrul a küldött
kagylók, jobbrul a kívánt tárgyak ábrái. Merő
határozatlanság, melyben még a tárgy és tulajdo-
nai, s az alany és mondomány sincsenek külön-
válva; azt sem tudnók, melyek a küldött, melyek
a kívánt tárgyak, ha a helyiség, a körülmények nem
beszelnének. E körülményektől elvonatkozva, nincs
értelme az írás ezen nemének, főleg ha nem is
ösmerjük az író esze járását, fogalomkörét. Az
indián nem külön képzei a tárgyakat, hanem
bizonyos vonatkozásokban. Reá nézve a vad csak
vadászni való, s ha lefestve látja emberi alak mellett,
azonnal felfogja a viszonyt, megérti a képes írást.

A nélkül, hogy taglalná, egészben, egyetemében
szól az hozzá.

Vannak, a kik a mexikói írásban az írásrend-
szernek már fejlettebb fokát keresték, s azon írás
ábráit az egyiptomi hieroglyfákhoz hasonló jegyek-
nek állítják. Csalódás. Minél inkább tanulmányoz-
zuk Amerika ősrégiségeit: annál inkább el kell is-

mernünk, hogy e régiségek nem valamely műveltség, hanem inkább a barbarismus maradványai*). A mexikói írás nem egyéb képes írásnál. Ugyanazon elven alapszik mint az indiánok Írásmódja. Nem elv tekintetében van különbség a kettő között, csak fokozatra nézve, a melyet nem az írás lényegének mélyebb felfogása idézett elő, hanem csak a félcivilisációval járó változatosabb életmód. Amott egy vadász-kaland képezi tartalmát, itt már egy ország évlapjai. Csak a tartalom, a terjedelem dúsbabb; a felfogás nem mutat előhaladást. Természetes, hogy a mexikói fejlettebb államélet s az azzal járó történeti tudat és nagyobb ügyesség a kézi munkákban nem maradhatott az Írásra is hatás nélkül. Azonban nem kell túlbecsülnünk e hatást. Az a merőben külső civilisáció, melynek oly kevés szellemi tartalma volt, nem lehetett len-

*) Lásd többek közt: Ancient monuments of the Mississippi Valley. By E. G. Squier, and E. H. Davis. City of Washington, 1848. Kiadta a „Smithsonian Institution.“ (Szingtén akadémiánk könyvtárában.) Ugyanazon nézetben van Schoolcraft, ki az azték műveltséget „industrial“ civilisációnak nevezi. „Az azték keze, úgymond, sok ügyességre tett szert, lelke barbar maradt. Vallásuk iszonyú jelleme mellett nem is lehetett máskép. Az azték félcivilisatio csak igen kissé hatotta meg az értelmet, — az erkölcsöket épen nem.“ — „The characters employed in picture writing by the toltecs and aztecs were symbolic and representative, and they have left irrefragable evidences of their proficiency in them: but nothing more. There can be no pretence that any Indian race possessed an alphabetic art.“

dító hatással oly tények kifejtésére, melyek, mint minden alkotás, teremtés, — a lélek összes erejét igénybe veszik. A társadalmi viszonyok azonban már akkép alakultak, hogy a képes Írás elemeinek gyakoribb alkalmazása lón szükséges. A mexikói már megtelepült, városokban lakott, s a birtok és társaséleti sűrűlódások jogviszonyokat fejtettek ki. Rendes törvényszékekkel találkozunk immár, melyek előtt perek folynak, és pedig írásban. Humboldt közöl ily pörös iratot. Merő ideographia; szintoly tökéletlen, mint az indiánok képes írása. Csakhogy a neveket, melyek náluk mindig érzéki jelentéssel bírtak, nem totemmel jelölték, hanem szintén lefestették. Gyakoribb lévén az írás szükségse, e körülmény némi Íroszer, papír föltalálására is vezetett. S míg az indiánoknál, még minden a pillanat dolga lévén, gyermekes, idomtalan és igen változó a rajz: Mexikóban már az írás folytonos használata, s az a csekély művészet, mely „industrialis civilisatio“-ja lendítésére fejlem kezdett, több századon által saját bélyeget nyomott a képes írásra, határozottabb alakot öltöttek annak ábrái, bizonyos írástypus képződött. Csalódnánk inindazáltal, ha túlbecsülnők e typust. Halljuk, mint jellemzi Humboldt a mexikói írást: „Rendkívüli szabatosság-hiány körrajzaiban; kicsinyes gond a részletekben; nagy elevenség és rikító ellentét a színezésben. A rajz hűségére nézve alatta állanak e képek a legtökéletlenebb hindu, tibeti, japán vagy

chinai festményeknek *). Roppant fejet találunk a mexikói rajzokon, rendkívül rövid testtel és oly lábakkal, melyeknek ujjai a madár karmaihoz hasonlítanak. A fejek profilban, s a szemek mégis úgy rajzolják, mintha az alak szembe nézne **).“ Legfejlettebb volt, mint tudjuk, a mexikói félcivilizációban a naptárügy: mire nézve azonban Schoolcraft nagy előhaladást tapasztalt Virginia indián törzsei közt is. Annyi bizonyos, hogy az idő' jelölésére kezdtek Mexikóban először külön jegyeket használni. Ha ez időjegyeken kívül a mexikói iratokban itt-amott fordulnak elő jegyek, melyeket nem tekinthetni tiszta tárgy- avagy jelképeknek: oly gyéren és kivételesen mutatkozik e fejlődési mozzanat, hogy egyáltalában nem változtatta meg a képes írás azon jellemét, mely felhalmozza a festett tárgyakat, a viszonyok jelölése nélkül, úgy hogy az összefüggést az olvasónak kell kitárlálnia.

A további fejlődést nem Amerika ős népei közt, hanem Chinában, Egyiptomban és az Eufrates partjain kell keresnünk.

Miként történhetett e további lépés: alaposan fejti ki Steinthal.

Az amerikai ősrások, mint láttuk, kicsinyes életcélok, apró hiúság kielégítésére szolgálnak esz-

*) Schoolcraft még az írókézek rajzait is jobbaknak mondja.

***) Vues des Cordillères et Monumens des peuples indigènes de l'Amérique.

közül, alacsony babonaság közepett föltalálva, oly történeti tények megőrzése végett, melyeknek kevés szellemi jelentősége. A Sárgarfolyam, s a Nil és Eufrates partjain más szellem fuvallatát érezzük már a legrégebb korból. A babyloni és egyiptomi írás a mindenség rejtélyeitől mélyen meghatott vallásos szellem, bölcselmiebb világnézet eredménye. Magasabb czélok lebegtek e népek előtt: isteneik dicsőítése, templomaik díszesítése, nagy tettek örökítése. S a további mozzanat, mely e fejlettebb polgárisodás következtében mutatkozik, valódi genialisnak mondható emberi lélek, elvonatkozva az előterjesztendő tartalomtól, már a gondolat nyelvi, beszédi alakjára fordítá figyelmét. Az első lépés az analysisra, mely aztán csak a vég-elemzésnél, a betűknél állapodik meg. Kinek nem jut itt eszébe azon fejlődési folyam, melyet a fémetszés használatától a nyomtatás föltalálásáig tőn az emberi ész? Ugyanazon elemző eljárás; csak-hogy Guttenberg találmánya, bármi nagyok eredményei, inkább hasonlít Columbus tojásához. Sokkal nehezebb volt elhagyni a képes írás terét, mely a festett tárgyak egymásba folyó egysége által szól mintegy hozzánk. Ez egység felbontása vezetett a tér köréből az idő, a gondolkodás terére. S nem összefüggő képcsoporttal van ezentúl dolgunk: a concret ábrázolat egésze (complexuma) egyes, szét-szaggatott momentumok egymásutánja lett; közön-

*) Steinthal fent idézett munkájában.

bősen áll kép kép mellett, mint megannyi külön fogalom jegye, a hány szóból áll az írás. Nyelvi elemzés, most még csak szókra, fogalmakra. Az előtt „tableau“ *), most „rebus“. Hogy e fogalomírással szaporodott a jelképi jegyek száma, szűkségtelen mondanunk. Minden szót, minden fogalmat igyekeztek kifejezni, s a melyek nem estek érzékités alá, szükségkép jelképesen ábrázolták. A fogalomírásról a hangjegyekre, vagy szótagíráásra, igen természetes volt az átmenetei; főleg oly nyelvekben, melyek többnyire egy tagú szóból és szótörzsekből állanak, mint a chinai és egyiptomi. E fokozatot azonban már nem csak a rythmus érzésének kelle megelőznie, mint Humboldt Vilmos mondja; hanem ez érzésnek, Steinhallal szólva, öntudattá is kellett emelkednie. A beszéd gondos megfigyelésére volt szükség, hogy az egymásba folyó hangokat, szótagokat észrevegyék. A szótagok ez öntudatos elkülönzése idézte elő a hangjegyeket vagy szótagírást.

Ilyen hangjegyeket találunk az ékiratokban. Jelenleg, tudomra csupán a japáni nyelvben van e szótagírást teljesen kiképezve **). A chinaiak a

*) Lepsius nevezi a ke'pirást „tableaux parlans“-nak.

***) Proeve eener Japansche Spraakkunst, van Mr. J. K. Donker Curtius, Nederlandsch Commissaris in Japan stb. Tocgelioht, verbeterd door Dr. J. Hoffmann Te Leyden, 1857. Ismertetését e miinek lásd a „Zeitschr. der deutsch. Morgenland. Gesellschaft. XII» Band, II. Heft, Leipzig, 1858; a 344 s köv. lapokon, hol a japáni alphabet (I-ro-fa) 73 jegye is közölve van.

fogalomjegyeknél maradtak; nem tudnak minden hangot. minden szótagot nyelvökben külön jeggyel jelölni.

Megjegyzendő azonban, hogy az eredeti képmás ábrái, a mint hangjegyekké alakultak, lassanként elmosódnak: mint a szók a nyelvben idők múltával elvesztik képes jelentősöket; elvont értelművé lesz, a mi concret kifejezés volt kezdetben. Az egész emberi test helyett, csak az illető tagot, a kezet, lábat stb. festik, a jellemző részt az egész helyett, mi által egyszerűbbé válik az író feladata, s több kép egyesítése, csoportosítása könnyebben eszközölhető. S a körvonalokat is egyszerűsítik, egy-letét vonallal jelölik, a minek kezdetben teljes képét adták. Külön irányban fejlődik a feszítészet és írás. Az emberi szellem mindenekelőtt a szükségnek hódol, a hasznosság vezet; utóbb azonban a czélszerűség, szabályosság, szépség igényeit is törekszik kielégíteni, a mint ez aesthetikai érzéseket rendre kifejti a társas élet. A czélszerűség hozza magával, hogy minél egyszerűbbek legyenek azon jegyek, a melyekkel magát az ember kifejezi, s minél könnyebben és szebben lehessen azokat egészszé fűzni egybe. E föladatot akkép igyekszik megoldani az emberi lélek, hogy az írásjegyek összerakásában építészeti szépet állítson elő. A népek művészeti érzésével együtt fejlődött a föliratok stylusa, melyek középületeiket díszesítik. Szabályos elrendezést nyernek a hangjegyek, mint az ékiratokban; itt-amott kikerekednek a szögletek, mint a

héber írásjegyekben. S végtére egészen eltűnik szemünk elől a kép; egyszerű ábra, conventionalis jegy áll előttünk. A chinai fogalomjegyekben alig emlékeztet már egy-két jegy a régi képes Írásra. S az ékiratok közül csak a legrégebb föliratok egyess jegyei (az átmeneti korszakból) mutatják eredetöket *).

A legtisztábban kimutathatjuk azonban az Írás fejlődésének érintett mozzanatait Egyiptomban, a hol oly nagy kiterjedésű, s annyira változatos tartalmú volt az írás használata, hogy csupán a föliratok egész irodalmat képeznek. A hieroglyfák ábrái első tekintetre szemünk elé tüntetik az ő képes írást, melyből származtak. S valóban az egyiptomi épületeken falfestményeket találunk, melyeken inkább felöltő még az elbeszélési vagy közlési szándok, mint a pusztán előállító vagy művészi cél. Határozottan mondhatjuk tehát, hogy az egyiptomi írás is tisztán ideograph volt kezdetben, a minővel fejezték ki a mexikóiak a spanyolok megérkezését. Ily Írással találjuk örökítve az ip-sambuli nagy sirüregben Ramses hadi tetteit. Lefestve minden látható tárgy, minden ábrázolható tett. Azonban már lélektani szempontból sem képzelhető, hogy annyira fejlett hitfogalmak és államellet mellett, a feliratok ama klasszikus földén, a fejlődés ugyanazon fokán állapodott volna meg az

*) Lásd az előbbeni értekezésemet: „Nyugotázsia őstörténetei az ékiratok világánál.“

írás, a melyen Mexikóban. Azt az átmeneteit, midőn az ábrázolat ideographikus egysége felbomlik, s a képcsoportozat külsőleg össze nem függő ábrákra, mondhatni szójegyekre oszlik fel, — mutatja azon felirat, melyet Plutarch és alexandriai Kelemen tartottak fen: egy gyermek, egy öreg, karvaly, hal és nílusi ló; a mely részint tárgy-, részint jelképek azt jelentik: „szülöttek és halandók, isten gyűlöli a szemtelenséget!“ Jól jegyzi meg Steinthal, hogy a mexikói nem fejezhette volna ki e mondatot ily elvontan. Egyénítette volna, mint veri valóban Tcotl (isten) az embert. Érdekesen vázolja Bunsen, minő nehézségekkel küzdött meg az egyiptomi szellem már csak az érintett tárgy- és jelképek alkotásában is így. A hieroglyfák csak felületes vázlatban adják a tárgyak alakjait; s mikép kelljen ábrázolni például a gyermeket, hogy meg lehessen különböztetni a szintén kis alakban festett férfiútól? mint kelljen különbséget tenni a folyó testek, például a tej, bor és víz között? Ily kérdések merültek föl mindjárt kezdetben. S már ez egyszerű kérdések megfejtése igénybe vette a lélek megkülönböztető, képzelő, alkotó tehetségeit. Ugyanazon fejlődési folyam, mely a nyelvanyag alkotásában, csakhogy itt hang helyett. alak, zene helyett plasztika volt a feladat. Az egyiptomi írásmód szeren-

*) Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte. Geschichtliche Untersuchung in fünf Büchern, von Christ Carl Josias Bunsen. Táblákkal. Első kötet. Hamburg, 1845.

csésén megoldá e feladatot. Az említett példára térve ugyanis egy emberi alak ujját szájába téve, mintha szopnék, legegyszerűbb körvonalokkal ábrázolva is eléggé érthetőleg fejezi ki a gyermeket. A négyszög, melynek alja közepén nyitva áll, házat jelent; s valamely isten jegyével jelölve, templomot. A tejet és bort az edény különböztette meg, melyben tartani szokták: a tartó a tartalom helyett. S a hol egyszerű kép nem volt elég valamely fogalom kifejezésére: több ábrát egyesítettek. Így ábrázolta a méh és bizonyos edény a mézet. Három tört vonal egymás fölött könnyen visszaadhatólag jelképezte a vizet. E példákban már a tárgyképek rövidítésével s a fogalomjegyek összetételével is találkozunk. Ez összeköttetéssel és rövidítéssel azonban takarékosán bántak. Ha az egyiptomi Írásmód csupán összetétel és rövidítés útján fejlődik vala, a chinai írásmód lélekölő rendszerévé válhatott volna. De Thot művészebb szellemű és több oldalú vala, mint Fo. E művészi szellemmel találkozunk főleg, ha a tisztán tárgyilagos világról a szellemire térünk által. Mint fejezte ki az egyiptomi képirás például az ily szavakat, mint éj, szomj, vagy a látható tárgyak tulajdonait, például: vörös, vagy a cselekvést, mint: adni, mozogni, s általában az elvont fogalmakat, mint év, igazság? íme az idézett fogalmak hieroglyfái: az éj t az égbolt egyszerű vonala ábrázolta csillaggal; a szóraját viz, fölötte vagy mellette futó borjúval; a vörös szint bizonyos vörös tollú madár

alakja; kinyújtott kéz adományyal: adni, nyújtani; a mozgást út jelölte két oldalán fákkal; az évet pálmatorzs, melynek ízeit az évenként lehulló alsó levelek képezik. E tisztán tárgyilagos és jelképes ábrához határozó jegyek (determinativa) járultak utóbb, a nem, szám stb. jelölése végett. Ugyanazon ábra ismétlése, például, vagy három vonal valamely tárgykép után többes számot fejez ki. Miként történt a fogalomjegyekről az általmenetel a szótagírásra: már fentebb láttuk. Mondám, hogy a hangok (a rythmus) érzése és megkülönböztetése előzte azt meg; s előmozdította az egyiptomi szótörzsekben uralkodó egytagúság, melynél fogva sok fogalomjegy már hangjegy is volt egyszersemind. A könnyen ábrázolható többnyire egytagú szók hieroglyfáinak alkalmazása egyszerű, gyakran előforduló hangegységekre szükségkép szótagírásra vezetett. Egyes szótagok felfogása által most elemeire oldák föl az addig tárgyaikkal összeolvadt szokat. Különösen a tulajdonnevekben mutatkozott ennek szüksége. Az egyiptomiak ugyanis isteneik, királyaik neveit is az utó világra akarák hagyni; s mivel a tulajdonnevet nem festhették le: egyes szótagaiban ábrázolták. A trón és szem például, egyiptomi nyelven os és iri, határozottan kifejezte Osiris nevét. Azonban sok szó volt, főleg idegen név, melyeket nem lehetett ekkép szótagolni, a mely ízelve nem nyújtott érthető szótagokat. E körülmény szükségkép a phonetikus írásmód teljesebb kifejtésére vezetett. A szellem

mindinkább erőt von tárgyán; külön szakasztva a szó izeit jelentésétől, még tovább ment a hangok bonczolásában, a szótagokban levő betűkre. Már a régiek Thotnak tulajdoníták az alphabet föltalálását *); s az újabb aegyptologok közül többen állítják, hogy a feníciaiak és zsidók is az egyiptomiaktól kölcsönözték a betűírást. Így Seyffarth, Uhlemann **): míg Wilkinson csak annyit enged

*) Cicero: De Natura Deor. II. 23. Plin. VII. 56. Thot ugyan a feníciai mythológiában is előfordul, de az egyiptomiból van átvéve. Látni fogjuk, hogy Thot az egyiptomiaknál az istenek írnoka, az irodalom és tudományok istene. Tacitusban is olvassuk (Ann. XI. 14), hogy az egyiptomiak magoknak követelték a betűk feltalálása dicsőségét. Azonban a régi világban közönségesebb nézet volt, hogy a feníciaiak találták föl a betűket. Plinius írja: „ipsa gens Phoenicum in gloria magna literarum inventionis“; habár a fenebb idézett helyen kevesebb határozottsággal mondja: „literas . . . alii apud Aegyptios, .. alii apud Syrios repertas volunt.“ Quintus Curtius egyenesen a tyusiaknak tulajdonítja e találmányt; Diodor a syriaiaknak; Berosus szerint Oannes tanította rá a babyloniakat: mindmegannyi hagyomány, mely Phoeniciára utal. Ide járul, hogy a görögökhöz, a monda szerint, Cadmus vitte által a betűírást; s a feníciai és legrégebbi görög fölíratok egybevetése első pillanatra feltűnteti a hasonlatot. Lásd a zsidó, feníciai és görög hetük egybevetését Rawlinson Herodotusa II-dik kötetében a 318. lapon.

**) Seyffarth: Alphab. genuina. Tal. III.; hol a hieroglyfák a héber írásjegyekkel részletesen egybevetévk. Lásd továbbá: Uhlemann: Thot, oder die Wissenschaft der Aegyptier; és: Handbuch der aegypt. Alterthumskunde.

L Theil. — Az ellenkező nézetet lásd: „The history of Herodotus stb. by George Rawlinson; assisted by Col. sir H.

meg, hogy az egyiptomi írásrendszerben már benne rejtett az alphabet csirája, melynek azonban ki-képezését a gyakorlati eszű fenicziaiaknak tulajdonítja.

Mellőzöm e vitás pontot, melyre nézve közelebb mindkét nézettől eltérő külön véleményt adott közelebb Wutke *). Lényegesebb pontok körül is

Rawlinson, and J. G. Wilkinson. Vol. II. 317 és következő lapjain. A 320. lapon olvassuk: „Warburton úgy véli hogy Mózes, valamint egyéb tudományát, az írást is Egyiptomból hozta; de a régi zsidó betű a Samaritan volt, a mely szoros kapcsolatban volt a phoeniciaival, s nyilván abból kölcsönözött. A zsidók jóval előbb írtak tisztán betűírással, mint az egyiptomiak.“ Sokan a Sinai hegy föliratait is a zsidóknak tulajdonítják. Wilkinson nincs e nézetben, úgy találta ugyanis, hogy a nyugoti, vagy Vöröstenger felőli oldalon vannak e föliratok; s alkalmasint oly néptől származnak, mely hajózta a Vöröstengert, és pedig valószínűleg már a keresztyén korszakból.

*) Zeitschr. der deutsch, morgenl. Gesellsch. I. B. I. Heft, 1857. Wutke tagadja a fenicziai alphabet összefüggését az egyiptomi írással, tagadja e betűk képes eredetét, kétségbevonja elnevezéseik fontosságát. A sémi alphabet szerinte, eredetileg vonal- vagy szögírás (Strickelschrift), mely az anyag minőségéhez lőn alkalmazva, a mint kőbe, ércbe vagy fába vésték. Egy fő vagy alapvonal volt a kiindulási pont, melyhez egy vagy több egyenes vonalt vagy hajlítást is adtak. A hangjegyek ezen rajza, úgymond Wutke, merőben önkényesen alakult, s a Mem-ig' könnyen haladt elő; a Nun-tól kezdve azonban már mesterkelt a már megvolt ábrákra a fölhaladó. Előbb a hangokban a legélesebb ellentétek jelöltettek. Ekkép állt elő 19 betű, melyek közül 4 vagy 5 alap-önhangzó; de se az ön-, se a mássalhangzók nem váltak ki tisztán, az önhangzók mellé

meghasonlás uralkodik az aegyptologok táborában: minő például a fonetikus jegyek használása. Míg egy rész, és pedig a nagy többség, úgy vélekedik, hogy Egyiptom conservatív szelleme az írásfejlődés minden fokozatát megtartá, s a hieroglyfákban a tárgy- és jelképeket hangjegyekkel vegyülve találjuk: Scyffarth és Uhlemann merőben fonetikus jegyeket látnak az érintett ábrákban.

Mielőtt e két iskola nézeteit szembeállítanám; fölmutatnám az eredményeket, melyekre egyik és másik rendszer vezetett: lássuk előbb a történeti előzményeket, melyek után ama két nézet kifejlődött.

A régi klasszikus írók adatai nagyon hiányosak a régi Egyiptom Írásrendszeréről. Herodot (II. 36.) csak két Írásmódot érint, a szent és népies írást. Hasonló nézetben volt Diodor, mondván (I. 18.), hogy a gyermekeket Egyiptomban a papok két Írásmódra tanították, melyek közül az

gyöngye hehentés, a mássalhangzóhoz rövid önhangzó adatván. A betűírás hazája Wutke szerint Babylon; onnan terjedt el nyugotra. A zsidó nép a Z és S elkiilönlése által új hetűket talált fel. Most következett a betűk elnevezése. Utóbb még a H különvált a Chet-ből. Ezzel 22 lett a betűk száma s most nyertek számjelentést, a mint egymás után következtek. Be lévén zárva az Alphabet, nem sikerült többé az F-fel szaporítani.

egyiket szentnek nevezik, s a másik inkább közhasználatnak örvend. Mindkettejüknél alaposabban volt értesülve alexandriai Kelemen, ki három írásnemet említ: a levélírást (γραμματα ἐπιστολογραφια) papi írást (ἱερατικά) és a hieroglyfákat (Ἱερογλυφικά). E három Írásmódot különböztetik meg az újabb aegyptológok is: népi (démiotikus vagy enchorialis), papi (hierati) és hieroglyphikus név alatt. Az írást is egyértelműség uralkodik, hogy e három írásmód közül az utóbbi a legrégebb, mint a melyben legtisztábban mutatkoznak még az ősi képírás ábrái. A papi és népi Írásmódok csak a hieroglyfák egyszerűsítése, megrövidítése folytán fejlett ki, amaz a papság, ez pedig a nép használatára: a monumentális hieroglyfák cursivjai mintegy. Ha egybevetjük e három Írásmódot, szemmel láthatjuk az általmenetelt egyes jegyekben egyikről a másikra, a mint a képek merő jegyekké alakultak s a jegyek, a napi használat igénye szerint, mind inkább egyszerűbbekké váltak.

De a fennmaradt emlékek is igazolják, hogy az átalakulás ily rendben történt. A hieroglyfák használata minden más írásmódnál régebben fordul elő. Manetho szerint már a második egyiptomi király (Menes után) ismerte. S a hagyomány még régebbi időkre, isteni eredetre utal. Annyi bizonyos, hogy a pyramisok építése korában már ismeretes volt ez írásmód, sőt a papiros is fel volt már találva. Azon fölíratok, melyeket a IV-dik dynastia korában épült pyramisokon találtak, már teljesen

kifejlett írásjelleg, megállapodott stylt tüntetnek élénk. E styl alig változott utóbb, csak az ábrákhoz járultak újak, míg egynémelyik a régiek közül kiment divatból. A hieroglyfák e rendkívüli régiségével szemközt, a hi era ti írás, az eddig fölfedezett emlékeken, tudtomra, a IX-ik dynastia korában tűnik fel először *), s kiment szokásból, a mint a démotikus írásmód kifejlett. Az utóbbi, jegyeinek egyszerűségénél fogva, leginkább közelített az alphabetikus Írásmódhoz, habár még ez sem vetközte le merőben eredeti jellemét; ideographikus ábrák sem hiányzanak jegyei közt. Brugsch szerint, kinek ez írásmód fejtegetése körül legtöbb érdeme van, külön szójárás, az úgynevezett „vulgaris dialectus“ Írásmódja volt ez, minélfogva kétszeres okunk van népnek nevezni. Mikor jött divatba, nem tudjuk teljes bizonyossággal; de a XXVI-dik dynastia idejében, legalább is II. Psammetich alatt, már használták, s így ösmerhette Herodot is **). Tanulták, értették azok is, a kik előtt a hieroglyfák ismerete mindinkább rejtélylyé lön. Megjegyzendő végül, hogy mind a hierati, mind a deniotikai írást sorban és pedig kelet módja szerint,

*) Wilkinson Herodot magyarázatában. Ebből azonban nem következik, hogy a papok és szent írnokok már régebben nem használták volna.

***) Brugsch szerint a demotikai Írásjegyek száma többre ment 275-nél. Scriptura Aegypt. demotica. Béról. 1848. Így tehát csalódott Plutarch, midőn az egyiptomi alphabet jegyeinek számát 25-re tette.

jobbról balra írták; míg a hieroglyfák írásában olykor a betöltendő hely minősége határozott. Innen az oszlopdad föliratok felülről lefelé, mint a dunaiaknál az oszlopokon. Rendesen mindazáltal a hieroglyfák írásában is megtartók kelet szokását, csak gyéren fordul elő oly felirat, mely balfelől indul jobbra.

A hierati és demotikai írásmód kifejlése után még mindig roppant tere maradt a hieroglyfák használatának. Ez ősz, e szent jegyek szolgáltak azontúl is az istenek, királyok, előkelők nevének dicsőítésére; ily ábrákkal találkozunk a templomok, paloták, oszlopok, obeljszek, sírkövek, sarcophagok föliratain, s a múmiák tekercsein, és pedig a nagyság minden mérvében, a styl minden nemében, az egyiptomi festészet és szobrászat legnagyobb tökélyétől le egészen a legfelületeseb vázlatig, itt mesterséggel kőbe metszve, amott feketével festve fára, papyrusra, vagy azon vászondarabokra, melyekbe a múmiákat göngyölték. S az építő-mesternek gondja volt, hogy minél szembetünőbbé tegye az épületek föliratát; míg a festészet nem egyszer színezéssel emelte az ábrák hatását, vöi'ös szint használván az emberi tagokhoz, kéket a fegyverekhez és más fémeszközökhez, saját színeket az állathoz, növényhez.

Ily gonddal és ilyen kiterjedésben használta az egyiptomi papság a hieroglyfák szent jegyeit, fentartására mindannak, a mit történeti szempontból az utókorra hagyni érdemesnek vélt. Ez írásjegyekkel szólnak hozzánk századok, mondhatnék

ezredévek története. S a kulcs, e nagybecsű levéltár megértéséhez, már az ó korban elveszett. Korunknak jutott a dicsőség, azt ismét fölhalálni.

Horus Apollo vagy Horapollo és Hermapion, mindketten egyiptomi papok, voltak tudunkra az utolsó tudósok, a kik a hieroglyfákat értették és fordítani tudták. Alexandriai Kelemen adatai után, melyeket már fenebb érintönk *), Horapollo görögre fordított munkájában találunk e tárgyról részletesebb tudósítást. De vagy szándékosan félre akart vezetni e titkolózó egyiptomi pap, vagy fordítója nem értette jól: oly magyarázatokat is nyújt, melyek, az újabb nyomozások szerint, nyilván helyteleneknek mutatkoztak. Sok ábrát közöl, melyeket a fenmaradt emlékeken nem találhatni; említ olyat is, a minek előállítását sehogy sem képzelhetjük; s magyarázatai, az általa fölállított jelképi elv alapján, többször nevetségesek. Hermapionról Ammianus Marcellinus értesít, mint a ki a Heliopolisból Rómába vitt, s a Circus Maximus spinájánál fölállított obeliszkek **) fölratait lefordította. Kiemeli,

*) Kelemen rendszerét az egyiptomi Írásmódokról a következő táblázatban állítá egybe Wilkinson:

Egyptian writing		
Epistolographic.	Hieroglyphic.	
Kyrnoigloc (phonetic, by the initial letters).	Symbolic.	
By direct imitation, or representation, ikonographic, or ideographic.	By Tropes, or anaglyphic.	Allegoric, Enigmatic, Emblematic.

**) Ez obeliszkek utóbb a Porta del popolonál lőnek felállítva.

hogy e hieroglyfák közt voltak egyes jegyek, a melyek nem betűket, hanem egész szókat, fogalmakat is fejeztek ki.

Uhlemann, kinek Aegyptológiájából vonjuk ki a hieroglyfák megfejtésének történeteit, olyasoknak találja az érintett régi íróknál fenmaradt adatokat, melyek inkább félrevezetheték az újabb nyomozókat, mint sem fölvilágosíták. Kirchner Athanáz (1602—1680) római polyhistor nyitja meg e nyomozók sorát, mint a jelképes (symbolikus) magyarázók elseje, ki főleg mythologiai, metaphysikai és cabalistikus ábrákat keresett a hieroglyfákban *). A jelképes magyarázat egész túlságában. Holott, mond Uhlemann, ha tisztán symbolikus volna az egyiptomi írás, le kellene mondanunk a lehetőségről, hogy valaha megfejthessék, miután az író és népe gondolatfolyamát, eszejárását teljesen el nem sajátíthatjuk. Nem csekélyebb tévedés volt, a mire Aramianus Marcellinus érintett megjegyzése adott alkalmat, hogy a hieroglyfák fogalomjegyek. Zoega, tudós archeolog vitatta ezt a múlt század második felében **). Tévedett; habár neki tetszett föl az igazság első csilláma. Jól sejti vala, hogy a gyűrűkbe foglalt jegyek tulajdon-nevek.

*) Prodomus (Captus, Romae 1636. Lingva Aegyptiaca restituta, 1643. S e fölött hét folio kötetet hagyott Kirchner tele egyiptomi fölíratok másolataival.

***) Szül. 1755. Munkája czime: „De obeliscis Romae. 1797.“

Mint általában az egyiptomi régiségek ismeretében, a hieroglyfák megfejtése történetében is korszakot képez a francziák egyiptomi expeditiója a múlt század végén. Képes írás-e vagy pbonetikus az egyiptomi; jelképek, fogalomjegyek avagy hangjegyek és betűk rejlettek-e a hieroglyfákban: oly kérdések, a melyek fölött isten tudja meddig elvítáznak vala az archeologok eredmény nélkül, ha véletlenül próbakőre nem akadnak a két nyelvű rosettei fölíratban. A francziák találták e követ Rosette vagy Rasid város közelében, Sais romjai közt. Alkalmasint Neith istennő templomából maradt fen. A görög szöveg mutatja, hogy e fölírat három része azonegy tartalmú. Legépebb a görög szöveg; a hieroglyfákból csak 14 sornyi maradt fen, az is megrogálva. A harmadik szöveg demotikai írás, melynek 37 sorából mintegy fele ép. Mint a görög szöveg mutatja, V. Ptolemaeus (Epiphanes) tiszteletére készült e fölírat, midőn a papi várnába fölavatták.

A rosettei kő körül csakhamar egész irodalom támadt. Sylv. de Sacy szólt hozzá először 1802-ben*). A hieroglyfákban ideographikus, a hierati írásmódban phonetikus s a demotikaiban betűírást gyanítván, csak az utóbbit hívé megfejthetőnek; s mindenek előtt a tulajdonneveket igyekvők a demotikai szövegből kihalászni, e szöveg betűi és a zsidó írás-

*) Lettre au C. Chaptal sur l'inscription Égyptienne du Monument trouvé à Rosette. Paris, 1802.

jegyek közt vélt hasonlat nyomán. Azonban nem tudta, hogy a tulajdonnevek körül vont kör, melyet a hieroglyfákban már Zoega fölfedezett, a demotikai írásmódnál is előfordul megrövidítve*). Jobban megkülönböztette a tulajdonneveket Akerblad. Annál több nehézség merült fel a hieroglyfák magyarázata körül. Palin és mások sikertelen kísérletei után már azon nézet kezdett lábra kapni, hogy a hieroglyfák soha sem is lesznek megfejthetők. 1816-ban határozottan kimondá e nézetet Bailey**), úgy vélekedvén, hogy a ravasz papok bizonyosan mást írtak a rosettei kőre hieroglyfákkal, mint a görög szövegbe, melyet királyuk értett; holott Ptolemaeus Epiphanes, midőn a papi rendbe lépett, a hieroglyfák ismeretébe is kétségkívül be lett avatva. E lehangelő nézet ellen, melyet Bailey tolmácsolt legerélyesben, Young Tamás lépett föl még azon év folytán az Encyclopaedia Britannicában. Ez éles elméjű angol sajátlag a hieroglyfák magyarázatának megalapítója. Ő is a bekerített tulajdonnevek olvasásából indult ki, s nem egy nevet olvasott le helyesen mind a rosettei kőről, a hol Ptolemaeus névével találkozunk legtöbbször, mind más föliatokról. Ha egyben másban tévedett is, a mint Champollion utóbb kimutatta, elvitázhatlan érdeme, hogy ő volt első, ki a phonetikus elemeket a régi egyiptomi írásban kimutatta, habár csupán a tulajdonnevekre

*) E hosszúdad kör a sarcophag képe. Sarcophag egyiptomi néven RaN; mely nevet is jelent.

**) De hieroglyphicorum origine et natura. Cantabrig.

vélte azokat szorítandóknak. A régi egyiptomi nyelvet egynek tartá a kopttal *).

E közben megjelentek a francia expeditio fényesen kiállított munkálatai: „Description de l’Égypte ou recueil des Observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l’expédition de l’Armée française. IX. vol. gr. fol. Paris, 1800.“ Új korszakot nyitott e mű az egyiptomi régiség-tanban: a hieroglyfák megfejtése körül azonban semmi, vagy ennél is kevesebb történt. Az okosabb archeologok hallgattak, s mások badarságokat írtak össze. Egyik (Pluche apát) naptári jegyeket keresett a hieroglyfákban; a másik merő jelképeket vagy betűket; volt a ki rebusnak gondolta. Nem sokkal bölcsebb Klaproth magyarázata, a ki meg-rövidített acrologikus írást látott a hieroglyfákban, a minőt a pénzeken és némely feliratokon találunk. Részemről említésre sem tartanám méltónak e képtelen állítást, ha egy közelebb megjelent francia mű fül nem újítaná**).

Young Tamás végre méltó követőre talált Champollion, francia tudósban. Champollion 1791-ben született, s korán a keleti nyelvek, név-

*) Hieroglyphics arranged by Thomas Young. 1823. Második kötete 1828-ban jelent meg.

***) L’hiéroglyphic se compose de sigles acrologiques. Paris, 1853. — Vesd össze Klaproth 1827-ben megjelent levelével: „Lettre sur la découverte des hiéroglyphes acrologiques, adressée a M. le Chev. de Gouliano.“

szerint a kopt, tanulására adta magát. Már 1807-ben, 16 éves korában munkát írt Egyiptomról, mely mű 1814-ben bővítve újra megjelent*). Két évvel utóbb, 1809-ben, a grenoblei egyetemen találkozunk a még alig 18 éves ifjúval, mint tanárral. Fölfüggesztetvén a grenoblei egyetem, Champollion egész szenvedéllyel folytatta kopt tanulmányait, s kopt szótárt és nyelvtant írt saját használatára, mely soha sem látott világot. 1821-ben jelent meg első munkája a hierati Írásmódról**); mely műben, „hosszas tanulmány“ után, azon nézetét fejezte ki, hogy a hieroglyfák merőben jelképes ábrák. A következő évben mindazáltal, hihetőleg Young nyomozásai folytán, visszavonta ezen nézetet M. Dacierhez írt levelében, melyben Young első fölfedezését bírálta, tovább fejlesztette s néhány tulajdonnevet jól elolvasott. 1823-ban adta ki „Pantheon Égyptien“-jét, melyre következett 1824-ben: „Précis du système hieroglyphique des anciens Égyptiens?“. Úgy hívé most már, csupán a tulajdonnevek írvák hangjegyekkel (phonetice), a többi hieroglyfák írásmódja kivétel nélkül ideographikus vagy jelképes (symbolikus). A hangjegyek pedig, mint a zsidó írásban, azon hangot fejezik ki, melylyel a kép neve kezdődik. A rövid önhangzókat többnyire elhagyják, s csak a hosszúkat jelölik hieroglyfákkal. Íme a né-

*) L'Égypte sous les Pharaons. Description géographique. Paris.

***) De l'écriture hieratique des anciens Égyptiens.

zetek, melyeknek alapján Champollion rendszere kifejezett. Ha nem is tökéletes rendszer, kétségtelen előhaladás a tudomány terén. Champollion ugyanis minden képnek csupán egy hangot tulajdonított, s a Young által feleslegeseknek tartott ábrákat is hangértékkel ruházta föl. Ide járul, hogy több névgyűrűt egybevetvén, sok új hieroglyfábrát fejtett meg, nem egy nyelvtani alakot hozott tisztába. Ez eredményt látva, újra föléledt a tanulási vágy, s nyelvészek és régiségbúvárok annál nagyobb szenvedéllyel fordultak ismét a hieroglyfák körüli nyomozásokra, minél több egyiptomi régiség jött keletről koronkint az európai múzeumokba. S midőn Champollion 1823-ban az épen Turinba érkezett gyűjteményt megtekinteni átkelt az Alpokon: tanítványai, névszerint Rosellini, annyira ismertté tévék immár a mester nevét, hogy a legnagyobb kitüntetéssel fogadták, a merre járt. Nem volt ugyan képes Rómában a már érintettük obeliszkek föliratait leolvasni*): ez utazás mindazáltal meghozta gyűmölcsét. Valószínűleg előmozdítá azon szándékot, melyet Rosellini érlelt meg a toscanai herczegben. Az egyiptomi tudományos expeditiót értjük, mely példát a francziák is követték utóbb. Mind Champollion, mind Rosellini sok érdekes anyagot gyűjtöttek Egyiptomban; s haza jövéen, Rosellini a polgári, Champollion a történeti emlékek feldolgozására vállalkozott. Azonban a mestert 1832-ben elra-

*) Ungarelli is hibásan magyarázta e föliratokat.

gadta a halál; s az olasz tanítvány vállaira nehezült a föladat egész súlya. Íme a nagybecsű munka czímei: Monument! dell' Egitto e della Nubia, designate della spedizione scientifico litteraria Toscana in Egitto etc.; dal Ipp. Rosellini. P. I. Monumenti storici. P. II. Monumenti civili. 1832—1839. Mindemellett Franciaországban is megjelentek utóbb: „Monumens de l'Égypte et de la Nubie d'après les dessins executés sous la direction de Champollion le Jeune etc. 1837—1840.“ Fontosabbak azonban Champollion azon művei, a melyeket hátrahagyott iratai közöl halála után adtak ki: tudniillik az ó egyiptomi nyelv grammatikája (1836—1841) és szótára (1841—1844). Azon nyelvtanról mondá a mester egyik tekintélyes tanítványa, Lepsius, hogy örökre alapműve lesz az egyiptomi nyelvészetnek; míg Champollion rendszerének ellenei szintén elismerik, hogy nyelvtani alakjai és szabályai többnyire hibátlanok, s az érintett mű ez okból nagyon előmozdította a hieroglyfák tanulását *).

Csalódtak mindazáltal, a kik azt hitték, hogy Champollion nyelvtanával kezökbe adva a kulcs Egyiptom összes irodalmához. A mester legjelesebb tanítványai sem voltak képesek e rendszer alapján folyvást fordítani bármely fölirat szövegét. A rosettei kő felirata sok ideig megfejteden maradt. Bunsen, az „Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte“**)

*) Uhlemann.

**) Megjelent eddig V kötet. 1845-től.

nagynevű írója, maga bevallja, hogy nincsen, a ki ama rendszer szerint a „Halott könyvből“ egyetlen fejezetet el tudna olvasni. Hasonlóan nyilatkozott egy francia tekintély, Rougé, mondván, hogy bizonyos irat megfejtése lehetetlen, a mint az egyiptomi tudományt Champollion hagyta. Lepsius, az 1842—45-diki egyiptomi expeditio tudós vezetője, Cheops pyramisán hieroglyfákkal hosszú fölíratban örökítette a porosz expeditio emlékét, — a nélkül hogy mindez ideig egyetlen régi fölíratot összefüggőleg lefordított volna. Mi több, még 1855-ben is nyíltan bevallá a berlini akadémia előtt, hogy vannak fölíratok, melyeknek, a tudomány mostani állása mellett, tartalmát sem gyanítja.

A tudomány jelen állása alatt Champollion rendszerét értette a tudós aegyptolog. E rendszer szerint, mint tudjuk, minden hieroglyf szövegben tárgy- és jelképek váltakoznak phonetikus jegyekkel. E nézet ellenében egy iskola állott elő az utóbbi évtizedekben, mely Seyffarth Gusztávot mondja mesterének. Alapítója sajátlag Spohn Fridrik Ágost Vilmos, lipcsei nyelvész, Young kortársa (1792—1823). Korán elhalván, tanítványa, Seyffarth adta ki műveit*). Spohn e munkákban azon elvet állítja föl: hogy mind a demotikai, mind a hierati írásmód határozottan phonetikus jegyekből áll. Ez alapon folytatta Seyffarth vizsgálatait, s habár 1826-tól

*) De lingua et litteris veterum Aegyptiacorum. Lips. Vol. I. 1825; Vol. II. 1831.

1846-ig változtatta is egyben és másban nézeteit; s maga elismeré utóbb ama bölcselmietlen föltevés helytelenségét, — a mit Champollion méltán tön neveltségessé, — mintha tudniillik a hieroglyfák egyszerű betűkből a szépírás ékesítése által állottak volna elő: volt egy pont, a mihez 1826 óta folyamatos következetességgel ragaszkodott: mely szerint a hieroglyfák írása egyáltalában phonetikus. Utóbbi munkái, melyek 1840-ben és 1843-ban jelentek meg, mind tisztábban és határozottabban formulázzák e nézetet Champollion rendszerével szemközt*). E munkák nem nagy figyelmet ébresztettek kezdetben. A legjelesebb régiségbuvárok és nyelvészek magában Németországban is folyvást Champollion követőinek mondák magokat. Így Lepsius, ki — mint Uhleman megjegyzi — már „alphabetról“ beszél**) s mégis a franczia mester szavára esküszik, mint a kinek csak módosítja nézeteit. Kétségtelen, hogy a franczia mester tanítványai több buzgalmat fejtettek ki a régi emlékek gyűjtésében, mint a mennyi ismeretet tanúsítottak azok megfejtésében. Többnyire magyarázat nélkül jelentek meg a hieroglyfák újonnan talált szövegei. Így azon „Halott könyv“, melyet fenebb érinténk, s a melyet Lepsius

*) Lásd: Alphabets genuina Aegyptiorum etc. Lipsiae, 1840. — Grundsätze der Mythologie und der Hieroglyphensystemie. Leipz. 1843. Alapelveiben e műnek is sok a tévedés, sok a mi bölcselmietlen.

**) Lettre sur l'alphabet hieroglyphique, Rom. 1837.

adott ki*). E század kezdete óta ugyanis az egyiptomi sírúregekből sok papírtekercs jött az európai múzeumokba, az istenek képeit, búcsúkat és más szent cselekvéseket ábrázoló vignette-ekkel, mely papyrok hieroglyfái vonalokkal elkülönözött s vörös betűkkel kezdődő fejezetekre oszlottak. Ezek az úgynevezett „halottkönyvek“. A legnagyobb példány**) e papyrok közül, a mely Turinban van, s a melyet Lepsius adott ki magyarázó bevezetéssel, de — fordítás nélkül. Az előszó ellen is kifogásokat tőn ugyan utóbb Uhlemann; de legkiáltóbb körülmény volt itt a fordítás hiánya. Ugyanazon évben, midőn a turini papyr megjelent) indult Lepsius keleti útjára, azon expeditioval, melyről fenebb szoltunk. Midőn ez expeditio visszatért (1845), épen alakulási ünnepélyét üllötte a német keleti társaság***). A második ülésben Seyffarth azonnal oda dobta a keztyűt Champollion követőinek. A hieroglyfák, tanitá Champollion, a tulajdonneveket és néhány kevés szót kivéve, jelképes ábrák; Seyffarth szerint phonétile us jegyek, majdnem kivétel nélkül. Champollion elvüi állitá föl, hogy egy hieroglyfnek nem tulajdoníthatni több különböző hangot; s Seyffarth szerint ugyanazon ábra gyakran fejez ki több hangot

*) Das Todtenbuch der alten Aegypter, nach dem hieroglyphischen Papyrus in Turin, herausg. von R. Lepsius. Berl. 1842.

**) 57' és 3" hosszú.

***) Deutsche morgenländische Gesellschaft.

vagy betűt. Champollion rendszerében két vagy több hieroglyf soha sem vehető egy egyszerű hang helyett; míg Seyffarth azt vitatja, hogy két vagy több kép is egy hangot jelent néha. A fölíratok nyelvére nézve is eltértek egymástól. Champollion az új egyiptomi, vagyis kopt nyelvet vette alapul a hieroglyfák magyarázásában, a mely nyelv a chaldaeustól lényegesen különbözik; Seyffarth szerint viszont a szent dialektus az alap, vagyis a chaldaeus ős nyelvvel rokon ókopt nyelv. S ez okból, úgy Ilivé, hogy a 25 betűből álló régi chaldaei alphabet a hieroglyfirás alapja. Ez elvek alapján közölte Seyffarth a turini „halott-könyv“ fordítását, fölhíván Lepsiust, fordítson le csak egy fejezetet az érintett papyr szövegéből Champollion rendszere szerint. Nem tévé; hanem a helyett megtámadta Seyffarthot. Polémia fejlett ki, mely foly maiglan, midőn az új iskola alapítója már elvonult a küzdtérről. Megunta az ó világot s Amerikába költözött, két munkát hagyván maga után, melyek közöl az egyik az elméletet képviseli, teljes végső kifejlésében; s a másik az elmélet helyességéről akar bizonytságot tenni. E munkák czime: „Grammatica Aegyptica“ és: Theologische Schriften der alten Aegypter nach dem Turiner Papyrus *).

Most a tanítványok közt folynak a viták.

Míg a tekintélyesebb aegyptologok folyvást Champollion rendszerét hirdetik; Wilkinson például,

*) Gotha, 1855.

kinek annyit köszönhet az egyiptomi régiségtan *), legújabban is**) azon állítással lépett föl, hogy az írásfejlődés stádiumait — a tárgy- és jelképeket s a hangjegyeket — mind együtt találjuk a hieroglyfákban; s míg Lepsius óvakodnunk int a hieroglyfák folytonos fordításától, mivel ez írásmód „lényegesen ideographikus, s a phonetikus elem csak járulékos“***): vannak, habár kevesebben, a kik annak tulajdonítják az egyiptomi föliratok magyarázásában tapasztalt csekély eredményt, mivel a múzeumok őrei többnyire Champollion követői †).

Seyffarth iskolájából Uldemannt kell főleg kiemelnünk, ki miután mindkét rendszert legnagyobb mestereitől tanulta ismerni, első munkájában határozottan Seyffarth alapelvét fogadta el ††). Alapelvét: mondám; mivel egyebekben egyet és más lényegesen módosított. A hieroglyfák megfejtésénél következő szabályok követendők az érintett munka szerint: 1) A tulajdonnevek és sok más szó, mint már Champollion megjegyezte, majdnem kivétel nélkül alphabetikus hangjegyekkel írvák. 2) Minden hieroglyf szótagilag mindazon mássalhangzókat ki-

*) „Manners and customs of the ancient Egyptiens 1848—1851.

**) Rawlinson Herodotusa magyarázatában. II. Vol.

***) Über eine hierogl. Inscr. im Tempel zu Edfu, 1855.

†) Így Wutke.

††) De veterum Aegyptiorum lingua et litteris sive de optima signa hieroglyphica explicandi via atque ratione. Uhleman, Lipsiae 1851.

fejezi, a melyeket a kép régi egyiptomi neve magában foglal. A sarkophág például: ran — RN betűket fejezi ki. Innen a sarkophágot ábrázoló hosszúvás kör a tulajdonnevek körül. 3) Tévedések és kétértelműségek kikerülése végett bizonyos határozó vagy megkülönböztető jegyekkel éltek az egyiptomiak, és pedig: a) nemi határozókkal (déterminatifs génériques), a szók bizonyos osztályainak jelölése végett, mint nyelvünkben is mondjuk Pest város, medve csillagzat, tölgy fa; b) fonetikus határozókkal (diacritica), a szótagjegyek helyes kimondásának biztosítása végett, midőn bizonyos hieroglyffal kifejezett mássalhangzókat más ábrával is kifejeztek. Például a kígyó = ST után még kezét is festettek T. 4) A nyelvtani formák majd nem kivétel nélkül fonetikus, és pedig a legismertebb hangjegyekkel írvák. A hieroglyfákban a suffixumok a nevek vagy igék után állanak; a koptusban a szótörzs előtt. Példáid a hieroglyfákban: uro-i (királyom), s a kopt nyelvben pauro (királyom). Már csak e különbség is feltünteteti, mond Uhlemann, mennyire hibásan vitatta Champollion az ó egyiptomi nyelv egységét a kopttal. Lehet-e képzelnünk, hogy ugyanazon nyelv három évezreden által változatlanul tartsa fenn magát a nép szájában? Seyffarthnak tehát, jegyzi meg Uhlemann, igaza volt, midőn a régi egyiptomi nyelvre gondolt, mint a mely szerinte közelebbi kapcsolatban állott a chaldeus-zsidó nyelvhez, mint az újabb kopt. Ezzel azonban épen nem sorozza Uhlemann a sémi nyelv-

vek közé a régi egyiptomit. Már Mózes megkülönböztette a sémiták és kámiták törzseit, s a kámiták négy fő törzséből egynek mondja Mizraimot. Az újabb nyelvtudomány helyesli ez osztályozást. Mi az ó és új egyiptomi nyelv viszonyát illeti: kétségtelen, hogy az ó egyiptomi szók nagy részét megtaláljuk a kopt nyelvben. E két nyelv egyezése a két nyelvvel közös gyökszókra értendő leginkább. De a nyelvtani formák jobban ki vannak képezve a kopt nyelvben, mint az ó egyiptomiban. Az ó egyiptomi nyelv nyers volt még, első fejlődésében levő. Szógyökei, törzsszavai átmentek ugyan a koptba, de e nyelv már a görög érintkezés tetemes befolyását is mutatja. Azonban a kopt nyelv sem élő immár; magok a kopt keresztyének is alig értik, s egyházi énekeik, liturgiájuk olvasása közben minduntalan az arab szövegen jár a szemök. A mennyire pedig a kopt irodalmat eddig ismerik: tisztán egyházi, vallásos. Miből következik, hogy sok tárgy, sok eszme van, a melyről a kopt szótárak nem nyújthatnak fölvilágosítást. Nem kis akadály a hieroglyfák magyarázatában. Olykor-olykor kisegíti a nyomozót a zsidó nyelv, — nem mintha rokon volna az ó egyiptomi nyelvvel, de e két nyelv erős érintkezés nyomait mutatja *).

*) A zsidó mértékek műszavai például, — hogy egyebet mellőzzünk, — melyekkel Salamon temploma le van írva, merőben megfelelnek az ó egyiptomi mértékek neveinek.

Ezeket kifejtvén, a Champollion és Seyffarth rendszere közt, az előbbinek 1840-ben megjelent nyelvtanát s Uhlemann 1851-ben kiadott munkáját tartva szem előtt, a következő pontokban tünteti föl Uhlemann a különbségeket:

Champollion: *)

1) A hieroglyfák nyelve az új kopt.

2) A hieroglyfák részint jelképes (symbolikus), részint phonetikus jegyek.

3) A phonetikus ábrák azon betűt fejezik ki, melylyel az ábrák nevei kezdődnek. Soha sem jelentenek különböző hangokat.

4) A határozó ábrák (determinativa) nem mondatnak ki, csak a megelőző, phonetice irt szót ábrázolják képen,

Uhlemann:

1) A hieroglyfák nyelve a koptból magyarázható, mivel az utóbbi az előbbinek származéka. Némely esetben a sémi nyelvek is nyújtanak felvilágosítást.

2) A hieroglyfák kivétel nélkül phonetikus jegyek, és pedig részint betűk, részint szótagiak (syllabarischi).

3) Egy kép néha különböző hangot fejez ki, mivel két jelentése van. Így a kosár: NeB = úr és NiBi = minden. Oly szavaknál, melyek önhangzóval vagy H betűvel kezdődnek, a következő más-salhangzót használják acrophonice.

4) A Champollion-féle határozók mindig kimondandók. Ezekon kívül vannak phonetikus határozók (diacritica),

*) 1840-ben kiadott nyelvtana szerint.

vagy a fogalmak határozóiul szolgálhatnak. melyek a megelőző szó mindenik, vagy legalábbutolsó más-salhangzóját ismótlík, hogy ek-kép könnyítsek kinnondását *)].

E két nézet között közepeit áll mintegy azon iskola, mely a nélkül, hogy feladná a jelképes ábrákat, mindig több-több szótagjegyet ismer el, s bár még Champolliont mondja mesterének, mindinkább közeledik Seyffarth rendszeréhez. Aegyptológiájában kimutatja Uhlemanu, hogy a francia mester tanítványai közül csak ezek voltak képesek eredményt mutatni föl a hieroglyfák olvasásában. Legtöbbre ment Brugsch, a kiről már fenebb megírtuk, hogy a demotikai nyelvjárás és Írás fejtegetése körül sok érdemet szerzett. E férfiú volt első, a ki a rosettei fölirat hieroglyfáival is megküzdött (1851.) tetemes botlásokkal, mint Uhlemann kimutatja**), de már némi sikerrel. E fordításban ugyan Champollion tanítványának vallja magát Brugsch; azonban a szótagi (syllabaris) ábrák egész jegyzékét írja ki Seyffarth munkáiból. Szerencsésebb volt Brugsch egy hykszos korbéli okirat magyarázásában ***), mit annak tulajdonít Uhlemann, mivel e magyarázat

*) Ez elvek alapján így osztjafelUhlemann a hieroglyfákat:

1) Alphabetische Hieroglyphen. — 2) Homonymische Hieroglyphen. — 3) Determinativa: a) Generelle Determinative, b) Phonetische diacritica. — 4) Grammaticche Zeichen.

**) Uhlemann Handbuch der ges. Aegyp. Alterthums-kuude. Leipzig. 1857. I. Theil. 193 s követk. 1.

***) A Deutsch. Morg. Gesellschaft 1855-ki folyóiratában.

közben egyszer sem fordul immár elő e szó: „symbolisch“. Rougé, mond Uhlemann, elég őszinte volt bevallani, hogy az ahmesi sirirat nem volna lefordítható, a tudomány azon állása szerint, melyben Champollion hagyta; s több hieroglyfának, melyet betűjegynek vagy ideographikus ábrának vélt mestere, szótagi jelentést adott. A jelképektől azonban még sem térnek el. Inगतagáig! mond Uhlemann; innen van, hogy ugyanazon hieroglyfát másképp magyarázza Brugsch és Rougé. S míg egy röpirata czimén egész pathoszszal kérdi Uhlemann Champollion tanítványaitól: Quosque tandem? szemökre veti egy másik művében, hogy tanítójuk szoros rendszere szerint mindeddig csak összefüggésökből kikapott töredékeket tudtak megfejteni; fölmutatja végre ama töredékek ellenében a rosettei fölirat teljes fordítását*). „Ha, úgymond, alaptalan e megfejtési kísérlet; ha az egyiptomi hieroglyfák csakugyan jelképek s nem betűket és szótagokat kifejező ábrák: akkor a legnagyobb mestermű volna a világon ezen 20 ívnyi magyarázat, alphabettel és glossariummal ellátva, a hol minden kép szorosán mindig ugyanazon betűnek vagy szótagnak van véve, minden a kopt szavakból van kimagyarázva, és pedig úgy, hogy az egyiptomi nyelvű fölirat egyező a görög szöveggel!“

Így áll jelenleg a hieroglyfák tudománya.

S miután a tudomány utolsó szavát hallottuk ez ügyben, ideje immár belépni az épület előcsarnokába, melynek föliratait vizsgáltuk.

*) Lipsében jelent meg 1853-ban.

II. EGYIPTOM VALLÁSA ÉS TUDOMÁNYA

Időszámításunk előtt legalább is a harmadik*) évezredbe vezetnek vissza bennünket a gizehi legnagyobb gúlák, melyeket Chafra és Menkere építettek. S az abusiri, sakkarai és dasuri pyramiscsoportokban még régibb művekkel találkozunk. Nem is lehet másként, mond egy szellemdús Utazó**); ily épület terve oly kevéssé villan föl egyszerre, mint az Ilias, mely szintén utolérhetlen nagyságban áll az irodalmak kezdetén. Egy pillanat a gúlák benső folyosói építésére, a csiszolt gránitdarabok

*) Bunsen, Lepsius stb. szerint a negyedik évezredbe.

***) Geschichte der Kunst in ihrem Entwicklungsgang durch alle Völker der alten Welt hindurch, auf dem Boden der Ortskunde nachgewiesen von Julius Braun. Erster Band. Wiesbaden, 1856.

bámulatos egybeillesztésére, — egy tekintet e gúlak mellett a sziklasírok finom építészetére, melyek képekkel és írással oly dúsan ékesítvék, egyetlen pillanat az oszlopok már kifejlett stylusára, s a sírokban a legrégebb időkből fenmaradt szobrászati tárgyakra*): — meggyőzhet bennünket, hogy immár előhaladott műveltség emlékei állanak előttünk ama művekben. Az ő birodalom alakulása, Menes alatt, kétségtelenül századokkal megelőzte az érintett pyramisok építését. Ily műveket, hasonló czélokra, oly roppant erővel, csak a már megerősödött királyság alkothatt. S midőn az ő birodalom alakult, rég ki volt már fejlődve Egyiptom társadalmi rendszere, és saját hitnézetein alapuló civilizációja.

Ha e társadalom és polgárisultság eredetét kérdezzük: az istenekre utalnak a hagyományok, mint a kik a faraók előtt uralkodtak egyiptom fölött. Látni fogjuk, hogy az utolsó istenkor hitregéiben, melyeknek színhelye alsó Egyiptom, egy királyi család történeteinek nyomait keresik némelyek. S e mondák szerint már Egyiptom Dionysiusa, Osiris, azért kel útra, hogy más népekre is kiterjeszse népe műveltségét.

A történetíró, ki a népek őstörténeteit nyomonza, rendesen úgy jár, mint az utazó, ki a Nil völgyét meghaladva, egyszerre csak a végtelen puszták sivatagát látja szeme előtt,— déli bábjaival. Megállapodik tehát az élet, a való határinál; s vissza-

*) A Louvrelen.

fordulván, bölcsekedő szemekkel vizsgálja a népet, s vizsgálja a földet, a melyen, és az eget, mely alatt ama nép ősmíveltsége kifejlett. S a történet-philosoph szeme előtt föllebben az isisi fátyol.

A népek géniusza, s a természeti viszonyok, melyeknek szemléletéből vették első benyomásaikat: — ime a művelődés első tényezői.

Egyiptom őslakóit illetőleg, nem vitatom, mennyiben alapos vagy alaptalan Sharpé Sámuel*) észrevétele, hogy a gabonafaj, a rizs, a szarvas marha mind idegen földről került a Nil völgyére; s a benszülött lakosok oly kevésbé voltak képesek a művelődésre, mint saját égaljuk terményei. A várnrendszer, mely Egyiptomban szintén alapja lón a társadalomnak, mint Indiában, nyilván arra mutat, hogy az afrikai benszülöttek, kik Abissiniából jöhettek alá, korán idegen, ázsiai bevándorlók uralma alá jutottak. Morton vizsgálatai az egyiptomi koponyák körül szintén igazolják a fajok vegyületét. De bárhonnan jöttek a művelődés első csirái a Nil-völgybe, kétségtelenül itt fejlődtek ki e magvak; s a növény, mely azokból fölsarjazott, minden bizonynyal ez égalj terménye.

Már Ritter megjegyezte, hogy nem ismerünk népet, melynek raíveltsége inkább magán hordaná a helyi viszonyok bélyegét, mint az egyiptomi népé. Valamint az egyiptomi istenkép, úgymond,

*) Egyiptom történetében, mely angolból fordítva csak most jelent meg németül.

csak az egyiptomi porphyrban valósággal egyiptomi: úgy az egyiptomi nép is Egyiptom földéhez kötött, a Nilvölgy természetét magánviselő ősnépe a földnek. Minél tovább haladunk az egyiptomi műveltség fejtegetésében: annál inkább érezzük a nagy geograph szavainak igazságát. Látni fogjuk, hogy e műveltség, egyes meglepő hasonlatok mellett is, — mint a várnarendszer, a lélekvándorlás tana stb. — lényegesen különbözik mind az árja, mind a sémi népek műveltségétől; miként azon nép nyelve is, mely a Nil völgyét polgárosította, külön nyelvcsaládra utal. A régiségtan és az újabb nyelvtudomány egyaránt kimutatják az egyiptomi polgárosítás eredetiségét, önálló fejlődését; míg a legújabb chronologiai nyomozások, habár ezredévekben különböznek is egymástól *), egyeznek annyiban, hogy messzebb viszik vissza az egyiptomi történetek szárait bármely nép történeteinek kezdeténél.

Nem tudom, Herder vagy Schlosser volt-e első, a ki megjegyezte, hogy nagy folyók völgyében állottak elő az emberiség legrégebb társadalmi. A Sárga folyam mentén találjuk a chinai műveltség

*) Az első egyiptomi király, Menes, korát különböző időre teszik különböző írók, a szerint, a mint a dynastiák egy részét egymás után sorozzák, vagy egymás mellé, mint a melyek egy időben uralkodtak Egyiptom külön részei fölött. Henne 6117 évvel megy vissza Kr. e. Mások adatai ekkép állanak: Lesuer 5773; Böckh 5702; Lepsius 3893; Bunsen 3643; Seyffarth 2782; Pritchard 2400; Knötel 2387; stb. A történetírók leginkább Bunsen és Lepsius adatait fogadják el.

kezdeteit; a Ganga mellett látjuk emelkedni India legrégebb városait. A felső Indus, s az Oxus és Jaxartes vidékeire vezetnek vissza az árja népek legrégebb hagyományai; az Eufrates öntözte a sémi népek első vetéseit. A Nil völgye szintén már természetből az emberi műveltség egyik legősibb székhelyéül volt rendelve. Itt fejlett ki a kusita vagy kámi népcsalád legfőbb képviselőjének polgárisodása.

Sajátlag a Nil folyam képezi azon viruló völgyet, melyet Egyiptomnak nevezünk*). Forrásait e folyamnak szintoly hasztalan keressük, mint az egyiptomi műveltség kezdetét. Két folyam egyesülése képezi, melyek Kartum városánál, Nubiában, folynak egybe. Az egyik, az úgynevezett fejer folyam (Bahr el Abiad), ismeretlen távolban ered valamely hegy-

*) Αἴγυπτος a rosettei feliratban Kah-Ptah (Phtha vagy Ptah: Hephaestos isten földje). A mássalhangzók, melyek e név fő alkatrészeit teszik: KPT a mai kopt névben maradtak fenn. Másik neve Egyiptomnak, az emlékek szerint is, Erez-Cham (Cham földje). Ennek megfelel a görög Chemia (Plutarch), s a rosettei és más feliratokban ehe mi vagy kerne. Plutarch szerint a föld fekete színéről nevezték így országukat az egyiptomiak. S kém, cheme a kopt nyelvben is = fekete. „Et viridem Aegyptum nigra fecundat arena“: Írja Virgil. Végre szokott neve Egyiptomnak a sémi népeknél az arab Misr, a héber Mizraim, a szir Mezren. Némelyek szerint a zsidó mazarból (kiterjeszteni) ered e név és sík földet jelent; mások a következő egyiptomi szóból származtatják: ma-zor: erős hely, és met-uro: királyság. A Nil folyam neve valószínűleg a héber Nahal, mely folyót jelent. Fordítása az egyiptomi névnek: jaro, jero: folyam.

ről, melyet az egyenlítő daczára, örök hó fed; s részint ős erdőkkel benőtt hegyes vidékeken, részint buja fű lepte síkokon által foly. Partjain néger törzsek tanyáztak; s a fányi magas fű és kúszó növények közt, meg a sűrű atán- és sykomor erdőkben elefánt, oroszlány, hiéna, szarvorrú, czebra és óriáskígyó, magában a folyamban pedig már krokodil és nil-lovak lakoznak. A másik, a keleti vagy „kék folyam“ (Bar el Ayrek), mint nevezik, Abyssinia fensíkjai ered, 12,000 lábnyira a tenger színe fölött, s czédrus erdőkkel és gyümölcsfákkal diszló hegyháton keresztül oly vidékeken foly, hol a kúszó növények és sűrű bokrok közöl legyező levelű pálmák s más óriási fák emelkednek, melyeken tarka tollú madarak és majmok ugrálnak. Abyssinia lakói már elűtnek a négerfajtól, testalkatuk szerint a kaukázusi fajhoz sorozandók, míg nyelvök sémi népekkel mutat kora érintkezést. Az utóbb nevezett kis folyam, melynek partjain e népfaj lakik, viszi alá a jóízű ivó vizet az abyssiniai hegyekről. A mint e kék folyam ama másikkal, a fehér folyóval, egyesül, egyideig össze nem zavarodva folyván bajjaik, — Nil nevet vesz föl. Nubián keresztül majd sivár homokterek érintik a Nil partjait, majd kopár hegyek állanak útjába, úgy hogy több zuhatagon által folytatja folyását, míg Syene pálmaerdeinél Egyiptom határát éri el. Itt utolszor törnek meg hajjai, Phylae és Elefantine nevű gyönyörű szigetek közt, a feltornyosuló gránitsziklákon. Ezentúl változik a föld természete. Az általunk vázolt mi-

veltség színhelyére értünk. Egy hosszú völgy terül el szemünk előtt, sziklás, kopár hegyek között, melyek keleten a Vöröstenger fő vénypartjai ellen védik, s nyugoti oldalon a sivatag sárga futó homokjának vetnek gátot, a melynek fővenye, kivált délnyugoti zivatar idején, elbontással fenyegeti a termékeny völgyet. E völgyben ama két hegyláncz közepeit, hömpölyög a Nílus lassú méltósággal, s a régi Memfiszen vagy a mai Kairón alul, két fő és több mellékágra szakadva, foly a Földközi tengerbe. E folyamot és völgyét nem ok nélkül nevezte már Homerus ugyanazon névvel*). Egyiptomban csak ritkán van eső, patakok sincsenek; egyedül a Nílus évenkénti kiöntése termékenyíti földét. A Nil áradását a tropikus esőzések okozzák, melyeknek vize Aethiopián és Nubián által június közepe táján érkezik Syenébe. Először is felső Egyiptomot önti el az ár, s onnan terjed tovább tovább, tígy hogy augusztus, September és október hónapokban már alsó Egyiptom földeit is viz borítja. A falvak és városok, mint megannyi sziget, emelkednek ki az árvízből. A visszatérő ár termékenyítő iszapot hagy hátra a földeken. S dúsan arat a magvető, a nélkül, hogy akár trágyára, akár ugarévre volna szükség. Mondanunk sem kell, hogy a termékenység csak addig terjed, a meddig a Nil árja: azontúl kezdődik a sivatag. A földműves azonban csatornák, zsilipek, mesterséges öntözés által kiebb terjesztheti a

*) ó Αἴγυπτος ἢ Αἴγυπτο;.

tenyészet határait. Meg kell végre jegyeznünk, hogy az áradat idején sem pihen a föld. A víz járta téreken dúsán tenyész a rizs; s ha ezt learatják, akkor kerül a sor más gabonafajra.

A gabonaneműeken kívül, melyeket — a mint láttuk — a hódító faj vitt a Nil völgyére, dús tápszert nyújtott Egyiptom mocsárnövényei (Lotos, Papyrus) gumóiban és tőkocsányaiban, s a halak és vízi madarak végtelen sokaságában. Ide járulván utóbb a dús gabnatermés, bizton állíthatjuk, hogy két annyi ember is könnyen megélhet vala a Nil-völgyben, mint hasonló nagyságú téren Európában. Fában ugyan szegény volt ez ország; de ugyanazon iszap, mely a mezőket megtrágyázta, a napon szárítva, mint vályog és téglá, alkalmas építési anyagot nyújtott a népnek, míg a völgyet kétfelől szegélyező hegyek dús kőbányákat nyitottak a középületekhez. Ott volt a homokkő Silsilisnél, a mész-kő Benihassan és Túra mellett, Memfiszszel szemközt; ott volt a syenei gránit s a szép alabastrom Antinoopolisnál stb. S ha tengeri hajót nem építhettek, míg a Libanon erdősegeiből és Ciliciából nem vittek be fát: a Nilhajózáshoz czélszerű anyagot nyújtottak a hatalmas kákafélék, melyek a Nilus partjain teremnek. A földműves, kinek árkait évenként megtölté vízzel az áradat, szükségkép korán rájött a talp, tutaj föltalálására, mi aztán a csolnak, naszád és hajó készítésére vezette. Könnyité a hajózást a folyón felfelé az északi szél, mely 9 hónapon át fú nappal a völgy hosszában; míg éjjel a

víz mentében alá, úgy szólván, magoktól viszhattak a hajók. A magvető ekkép könnyű módon kicserélhette termékeit a városi termékekkel; s a kereskedés viszont előmozdította a városok keletkezését, fölvirágzását. Megannyi előny, mely által Egyiptom egyike lón a legrégebb időkben polgárisuk országoknak, a hol az ember legelőször tartotta érdeemesnek elkeríteni egy-egy darabka földet, mondván: ez az enyém. S mások ugyanezt tevéen kölcsönösen elismerték a birtok jogszerűségét, a tulajdont. Gyorsan növekedett a települők száma e földön, mely oly könnyű szerrel kielégítette szükségeiket, s annyira serkentőleg hatott az iparra. Pusztasággal lévén körülvéve, hamar túluépesült a Nil völgye; s a népesség kényszerítve lón csatornázás, mesterséges öntözés útján új meg új tért foglalni a termelésnek, vagy iparúzással keresni kenyerét, a mely körülmény ismét nagy mértékben kifejté a kézi ügyességet s más-más mesterségek föltalálására vezetett. Innen magyarázható, hogy míg Arabia és Syria szomszéd tartományokban csak pásztor - csapatok széledeztek, egyik völgyből a másikba terelvéen nyájaikat: Egyiptomban már sűrűn lakott a "földművelő nép, s népes városok borították a Nil partjait. Igen természetes, hogy a földműves és városi nép között hamarabb kifejlett és fölvirágzott a polgárisodás, mint Assyria vadász törzsei, Nimrod unokái vagy a rabló arab csapatok közt. S habár a zsidó hagyomány szerint a földműves Kain ölte meg a pásztor Ábelt; gyakoribb eset, hogy a szántó

vető volt a megtámadott. Innen az egyiptomiak megvetése a kóbor pásztor népek iránt; innen zárkózásuk, magukba vonulások a szomszéd népek elől; innen egy részint míveltségöknek saját jellege.

Már fenebb mondók, hogy e műveltség, mint minden polgárisodás, a nép sajátságos hitfogalmam alapszik. E hitfogalmak viszont az embert környező természet, a föld és ég, szemléletéből állottak elő. A természetben nyilatkozó erők óriási hatalmának, s az emberi gyámoltalanságnak érzete ébreszti föl a műveltség legelső fokán a vallásos érzést. A világegyetem látható, főbb részei, a bennök munkás erőkkel, képezik a pogány népek ős istenfogalmait, az úgynevezett cosmikus isteneket. Az egyiptomiakat az örök tiszta csillagos ég, a Nilvölgy felett, a ragyogó égi testekkel, s a Nilfolyam időszakai árapálya indíthatta először a természeti erők észlelésére. Egy hosszú oázis Egyiptom, melyet folyvást elbontással fenyeget a sivatag. Küzdeni a halál birodalma ellen, s támogatni az életet adó természeti erőket: ime a földadat. — S mely természeti tényezőktől függ leginkább a tenyészet, az élet a Nil völgyén? — A folyamtól e földön, s a naptól az égen. A termő iszapban, melyet a Nil árja lerak, a nap kelti ki a csirákat; általa van a fizikai nemzés. A föld különböző állása a naphoz, vagy — a mint rég hitték — a nap szabályos járása a világtérben okozza a nap és év szakait; míg a Nil rendszeres árapálya önként vezetett az év felosztására: a tenyészet, aratás és áradat négy-négy hónapjára A

nap és a Nilfolyam leven ezek szerint a legfőbb tényezők, a melyeknek jótevő hatása legérezhetőbben nyilatkozott Egyiptomban: kétségtelennek látszik előttem, hogy a legrégebb vallásos tisztelet tárgyai is azok voltak a Nílus mentén.

Úgy hiszem, nem csalódom, ha különösen a nap kultusában keresem az egyiptomi vallás kiindulási pontját, fő elvét mintegy. Menes előtt s azután is, bizonyos időnként, több államra oszlott Egyiptom. Ez államoknak, s a birodalom azokból alakult megyéinek (nomos) saját helyi istenei és papi testületéi voltak ugyan *): de a nap tisztelete, egy vagy más alakban, el volt terjedve az egész Nilvölgyön. Az istenek egész csoportja van a legszorosabb összeköttetésbe hozva a nap eszméjével, különböző tüneményeivel, hatásával, részint származásilag, részint jelképileg. A Napisten legrégebb neve (Ra vagy Re) gyakran tétetik a nomos-istenek neve elé, tekintélyük emelése végett. S mint a chinai császár az „ég“ fiának czímezi magát: az egyiptomi királyok legfőbb czíme volt: a „nap“

*) A nomos-istenek legteljesebb jegyzékét találjuk Brugsch legújabb művében: Die Geographie des alten Aegyptens. Nach den altegyptischen Denkmälern zum ersten Male zusammengestellt und verglichen mit den geogr. Angaben der heiligen Schrift und den griechischen, römischen, koptischen und arabischen Schriftstellern. Leipzig, 1857. I. B. Nebst 58 Tafeln und 1 Karte. A legkimerítőbb mű Egyiptom föld- és helyiratára nézve. Az egykorú emlékek, nomos-pénzek s a görög-római hagyományok egybevetéséből állítja egybe a nomos-isteneket.

vagy „nap fija“ *). Midőn elvégre az egyiptomi vallást rendszerbe foglalták: a napgolyó lett majd minden főbb istenség látható megtestesülésének jegye.

A nap és Nil-isten cultusa mellett a kosmikus (világrendi) istenek egész seregével találkozunk Egyiptomban. Bizton állíthatjuk, hogy a főbb istenek kivétel nélkül ily természetűek. A mythologok egyező nézete szerint három istenkör képezi Egyiptom pantheonját; s e három csoportban csak az utolsónak, mely Osiris körül seregei, van mythologiája. A többi istenek merő cosmikus fogalmak maradtak- hitregék nélkül: a természet változó élet-tüneményeit kifejező nevek. A férfi istenekben különösen a nemző természeti erő van képviselve, s az istennőkben, mint az anyaföld, a fogamzó, szülő képesség. Igaza van tehát Hegelnek, midőn egyaránt félszegnek mondja a stoikus Chaeremon állítását, a ki materialismusnak vélte az egyiptomi vallást, és az ujplatonikusok nézetét, a kik merő idealismust láttak abban. A cosmikus lények és szellemi hatalmak szoros kapcsolatban állanak e vallásban, a nélkül, hogy az utóbbiak személyisége előtérbe lépett volna. A természet folyása s az istenek története egy és ugyanaz**).

*) „Plirali“ vagy Pharaoh, mond Wilkinson, az egyiptomi „Pi-Ke“, a „Nap“, memphitice Phra. A nap neve több afrikai nyelvben ma is: airo, ayero, eer, uiro, ghurrah. Koptul: ouro = fény, világ, egy jelentésű a héber Aor-ral (honnán Úrim). — Uhlemann szerint farao = p-uro: király.

**) Hegel's Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Herausg. von Dr. E. Gans. Zweite Aufl., Berlin. 1840.

E pantheistikus világnézet mindinkább kifejlett, a mint a hitfogalmakat rendszerezték, mindamellet, hogy a cosmikus istenekhez utóbb mondaköri istenek járultak. Minden pogány hitkörben előállanak utóbb ilyen istenek és félistenek: a társadalmak első rendezői, az emberiség nagyjai, jóltevői vagy ostorai az ősidők homályában, a kiknek egyéni körvonalai azon arányban növekednek, a mint növeli tetteik nagyságát a hir, mely szájról szájra, nemzedékről nemzedékre száll. Hasonló arányban növekszik a bámulat, hála és tisztelet, vagy félelem, melyet irányukban éreztek, folyvást erősebb, — vallásos érzéssé. Hisz' a gyarló ember keleten már életükben kész isteníteni uralkodóit. S a mondaköri istenek, mint látni fogjuk, a körülök csoportosuló hitregékkel háttérbe szorítják utóbb a népnél magokat a világrendi nagy isteneket. Nem Így a papságnál. Ennek kebelében a világrendi istenek rendezése a természet szemléletével egy nyomon halad, míg a cosmogonia s a hitbölcsselem teljesen kifejlik. E hitbölcsselem, a természettudományi ismeretek fejletlensége mellett, alig lehet egyéb nagyszex-ű költeménynél, világcposznál, mely a világegyetem egész életfolyamát adja elő, s a melyet, az érintett hiányos ismeretek alapján, az emberi szív szükségeinek és vágyainak megfelelőleg alkot a képzelem. Az ekkép alakult vallásos szemlélet főbb részei: isten, világ, ember; ugyanazon tárgyak, melyekkel a philosophia is foglalkodik utóbb, midőn saját szárnyaira kelve, a hittantól különválnak. Kez-

detben, a kiindulási ponton, minden népnél egy és ugyanaz a kettő; s a hol külön papi várna a szellemi művelődés egyedüli tényezője, nem is válhatik külön. Ezt láttuk Indiában; ugyanezt látjuk Egyiptomban *).

De míg Indiában a theogonia és cosmogonia törzsét a hitregék tarka virágaival borítá a képzelem, s az epikus korszak, mint láttuk, dúsan kifejté a mythológiát: az egyiptomi szellem korán elvont, bölcselmi szemlélődésbe merült, kevesebb engedményt tevén az érzéki felfogásnak. Innen az egyiptomi hitkörben az átlátszóság, a plastika hiánya**). Már fenebb érintők, hogy csupán az utolsó istenkörnek van sajátlag mythológiája. Mi okon ennek és csupán ennek, látni fogjuk alább. Legyen elég itt megjegyeznünk, hogy csalódik Weber, ha e körülmény okát, a többi istenkörökre nézve, a főbb istenek cosmikus természete mellett, nem az egyiptomi szellem érintett bölcselmi irányában, mely az epikus költészet terét is parlagon hagyta, hanem azon conservatív hajlamában kereste, mely nem

*) Egy volt a kettő, a hittan és bolcselem a középkorban is, midőn a papságnál volt minden tudomány. A tudományok föléledésével s terjedésével önállóvá lett a bölcselkedés. Görögországban nem volt papi várna: e körülmény okozta egy felől, hogy a hitregék oly dúsan fejlődtek, s a philosophia szintén önállólag fejlődhetett.

***) Geschichte der Religion. Sechs Bücher, von Dr. Joh. Scherr. II. Diittes und Viertes Buch. Leipzig. 1856.

érezett kedvet a hagyományos hiteshelmék továbbfejlesztésére *).

Az egyiptomi polgárosodás vélt mozdulatlan-sága eltűnik a tények tanulmánya előtt. A királyi névsorok és fölliratok vizsgálata, ugyanazon társadalmi alapon, lényeges változásokat sőt forradalmakat tüntet föl Egyiptom intézményeiben; s ha a szobrokat és bas-reliefeket, különböző dynastiák idejéből, egybevetjük, a művészet történetében is emelkedési és hanyatlási korszakokat különböztethetünk meg, saját jellemvonásokkal. Hasonló fejlődést tanúsít a vallás története. Az a kifejtett vallásos szemlélet, melynek töredékeit a régi Íróknál feltaláljuk, bizonyára nem egy nap műve, nem is tegnap alakult társadalom első, naiv világnézlete. Sok idő folyt le, míg az ó világ eme legrégibb hitbölcselemi rendszere kifejtett. A fejlődés első mozzanata ott veszi kezdetét, midőn Afrika fetisimádó őslakói hódítók uralma alá jutottak. Lényeges mozzanat továbbá a Nilvölgy polgárosítása történetében a papi várna, mint legfőbb társadalmi osztály, megalaku-

*) Allgemeine Weltgeschichte, mit besonderer Berücksichtigung des Geistes- und Culturlebens der Völker und mit Benutzung der neueren geschichtlichen Forschungen, für die gebildeten Stände bearbeitet von Dr. Georg Weber. I. B. Leipzig, 1857. Igen használható kézi könyv, melyből e cikkek írása közben is átvettem egyetmást. Kár, hogy a tömérdek időzet, mely az egész munkát képezi, nincs szerves egészszé olvasztva; s ez okból távolról sem oly kellemes olvasmány, mint Duncker munkája: „Geschichte des Alterthums“.

lása. Korszakot képez végre az ország egységének megszilárdulása. Az egyeduralom épületével szükségkép együtt emelkedett az egyiptomi istenek Pantheonja, melyben a közös uralkodó alatt egyesített apró államok, megyék (νομοί) istenségei mindnyájan helyet foglaltak. Politikai tekintetek kétségkívül hatalmasan mozdították elő az országos székhelyek papi testületének igyekezetét, hogy bizonyos rendszerbe foglalják az ország szétszórt vallásos elemeit*). Így állott elő az istenek azon hierarchiája, melyről már a régi írók emlékeznek. Három istenkörrel szólnak ez írók; az iránt azonban nagy a véleménykülönbség, mely istenek tartoznak egyik és másik körbe. Osirist például a harmadik osztályba sorozza Herodot, míg Manetho az első rendű istenek közt említi. Legnagyobb eltérést tapasztalunk az első osztálybeli istenek számára és neveire nézve**).

*) A nomosok, mond Brugscli fenebb idézett nagy munkájában, megannyi államot képeztek az államban. Az egyes nomosok központjai voltak a nomarchák és helyi istenségek székhelyei. A helyi cultusok különbségéből politikai elkülönzés támadt, s a papi testületek azon voltak, hogy nomarcháik tekintélyét a királyi méltóságig, s főbb istenüket a többi nomosistenek fölé emeljék. A dynastiák változása hol egyik, hol másik nomosisten bukását vagy fölemelését vonta maga után.

***) Bunsen szerint (Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte) három istenkor van, mindenik 12 istennel. Az első istenkörbe sorolja a következőket: 1) Ammon; 2) Khem (Pannopolis nemző természetistene); 3) Mut (Leto, Butó istennője); 4) Knef (Knuphis, a kosfejű isten); 5) Seti (Sate), Knef neje;

Semmi kétség, hogy az istenkörök rendezésében a physikai vagy cosmikus összefüggés szolgált alapul. A természet közvetlen szemléletéből eredt istenfogalmakban cosmogoniai csirák rejlettek, me-

6) Ptali (a nemfízi világteremtő); 7) Keith (Saisban); 8) Ra (a nap, Heliopolisban), Ptah istent kettős alakjában kétszer említvén, egy békafejű istennővel, 10 istent állít föl. Még kettő hiányzik a 12-ből; ezeket nem tudja biztosan megnevezni. A második istenkörbe tartoznak: 1) Khonsu (Herakles); 2) Thot (Hermes); 3) Atmu; 4) Pacht (Bubastisban); 5) Hath or (Hether, Afrodite); 6) Mau vagy Mu (Ra fíja, struczottal); 7) Ma (Ra leánya, az igazság istennője); 8) Tefnu (Tefnet); 9) Mun tu (Mandulis, Ra fíja, karvalyfővel és a nap tányérával); 10) Sebak (Sevek) az omboei krokodilisten; 11) Seb (Kronos); 12) Nutpe (Rhea). A harmadik körbe sorozandók: az Osiris-kör hat istenalakja, maga Osiris, kettős alakban, mint al- és felvilági isten; Isis, Horus, Seth (Typhon), Nephthys, Anubis; továbbá Harpocrates és négy lialálmető. — Lepsius megkülönbözteti a memfízi és thebai tant. Az első istenkörbe számítja a következő isteneket:

A memfízi tan szerint:

- 1) Ptali (Hephaestos).
- 2) Ra (Helios).
- 3) Mu (Ra fíja) és Tefnet (a nap leánya).
- 4) Seb (Kronos, az istenek atyja) és Nut (Rhea, az istenek szülője).
- 5) Hesiri (Osiris, Dionysos) és (6) Hes (Isis, Demeter).
- 6) (7) Set (Typhon) és Nebti (Nephthys).
- 7) (8) Hur (Horus, Apollon) és Hathor (Afrodite).

thebai tan szerint:

- 1) Amen (Ammon, Zeus).
- 2) Mentu (Mentli).
- 3) Atmu (Tumu) Mentuval a nap két fő phasisa.
- 4) Mu és Tefnet.
- 5) Seb és Nut.
- 6) Hesiri és Hes. (Dionysos és Isis.)
- 7) Set és Nebti.
- 8) Horos és Habtor.
- 9) Sebak.
- Tennet és Penit (Pit) (Ra leánya).

lyekből a világalakulás elmélete szükségkép kifejlett. S a cosmogonia alapján fejlett ki aztán Egyiptom theogoniája és theológiája.

Azon töredékes adatokból, melyeket a régi íróknál elszórtan s a fenmaradt emlékeken találunk, mindeddig egy mytholognak sem sikerült megírni az egyiptomi vallásos szemlélet olyatén rendszerét, mely ellen alapos ellenvetései ne lehetnének a kritikának. Úgy hiszem azonban, s e nézet naponkint terjed Németországon, legbölcselmiebb mű e részben a Röthé*). Az aegyptologok többnyire csak philologok: Röth philolog és philosoph egyszersmind. Oly természetes, Egyiptom természeti viszonyai által annyira indokolt e rendszer, hogy — ha téved is egyben másban — mindenki kénytelen elismerni, hogy csak így vagyunk képesek gondolni a Nilvölgy hitbölcseimét. Növeli e rendszer hitelességét

*) Geschichte unserer Abendländischen Philosophie. Entwicklungsgeschichte unserer speculativen, sowohl philosophischen als religiösen Ideen von ihren ersten Anfängen bis auf die Gegenwart; von Dr. Edv. Böth, ordent. Professor der Philosophie an der Universität zu Heidelberg. I. Band: Die aegyptische und zoroasterische Glaubenslehre. E nagybecsű munkának, melyet, az irodalom nagy kárára, a derék szerző be nem végezhetett, csak nem rég jelent meg második része két vastag kötetben ily külön czim alatt: Griechische Philosophie. Die ältesten Jonischen Denker und Pythagoras. Böth nézeteit követi Braun a művészet történetében, melyet fenebb idéztem; úgy szintén Scherr a Vallások történetéről írt művében.

a kiindulási pontok alapossága, a vallások fejlődése körüli nézetek helyessége.

Hogy a világ eredetét kimagyarázzák, úgy mond Röth, főbb alkotó elemeire mentek vissza. Ilyen alkatrészei a világnak: az anyag, s az ebben munkás, éltető erő, a szellem. Ezek mellett feltűnt az a végtelen terjedelem, a melyben létezik minden a mi van s a melynek fogalma tartalmától elvontan is képzelhető: a tér. A napok, éjek, évszakok és esztendők szakadatlan láncolata pedig szükségkép a végtelen idő-folyam képzeletére vezetett. Anyag és szellem minden a mi van; s térben és időben létezik minden a mi van. Nem csuda ez okból, ha a legrégebb szemlélődés előtt a világegyetem ama négy tényezője ugyanannyi őslénynek tartatik vala, mely öröktől fogva létezik. Azonban kellett lenni időnek, mikor ez ős lények világgá még nem fejlődvén ki, egységben voltak. E négy őslény egysége volt az ősisetség. Nem egyszerű, nem csupán szellemi tartalmú ez ősisetség fogalma, hanem összetett: magva, csirája a leendő világnak. Az ősisetség, mond Plutarch *), még egy volt a világgal. Az alakúit világgal ellentétben alakulatlan annak, s az érzékelhető világgal szemközt, mint a melynek fogalmára csak következtetés útján emelkedhetett a gondolkodás, elrejtettnek, Amunak nevezték ez ősisetséget, míg a világban megtestesült, kinyilatkoztatott istenek hori-knak mon-

*) De Isidé et Osiride cap. 9.

datnak. Amun, az elrejtett ősisetség, volt az egyiptomiak legfőbb istene: oly szentség, a melynek nevét kimondani is szent borzadással tartózkodott az egyiptomi ember.

Ez ősisetség, a mondottak szerint, nem egyéb a négy őslény egységénél. E négy őslény név szerint: Knef, az ősszellem; Neith, az ősananyag; Sevech, az ősidő és Pascht, az őstér*). E négy őslény neve külön nemű lévén, isteneiket is különböző nemiteknek képelték. Ősszellem és ősidő himnemű; ősananyag és őstér nőnemű lények. A négy őslényből ekkép két pár lett: ősszellemet egybeadták ősananyaggal, s ősidőt a végtelen terjedelemmel.

Legfőbbnek tartá ez istenek közt az egyiptomi hitbölcsőlem Knefet, az ősszellemet, kit — e fenségénél fogva — mint az ősnégység tagját, néha Amun Knefnek, elrejtett szellemnek is neveztek. Az egyiptomi szemlélet e szerint fölemelkedett egy fő lény fogalmára, a ki a világ előtt már létezett s annak fölötte áll. E szóval azonban: „szellem“ nem azon elvont fogalmat kötötték egybe, a melyben ma értjük. A szellemet ők igen finom, légszerű állománynak képelték ugyan, de még is csak térben levőnek. Másik ősisetség Neith volt, a görögök Athenája, az ősananyag, azon finom föld-

*) E szók etymologiai magyarázatát lásd Röthnél. Knef ezen törzsből származik: nef= flare, spirare. Megfelel a latin spiritus-nak, a magyar szelletnek (Zrínyinél) és szellemnek. Pasch: chaos stb.

részekkel elegyes iszapos víz, mely az élet, a tényészet csiráit rakja le a Nilvölgyben. Mint ősvíz a víz hieroglyfi jegyével ábrázoltatik; s felőle, mint ősanagról mondja az ismert saisi fölirat: „én vagyok minden, a mi volt, van és lesz!“ Ugyanez okból „nagyanyának“ is hívják; s mivel a belőle származott világegyetem egyes részei megannyi istenség: „istenek anyjának“. Harmadik tagja az ősnégységnek az örök idő, Se ve eb vagy Sebek, a görögöknél Chronos. Az idő foga mindent elemészt: az ősidő ez okból nem csak alkotó, hanem egyszersmind romboló erő. Az egyiptomiak főleg az utóbbi oldalról fogták föl ez istenséget, mint a kitől származik minden ártalom, s az égető napban testesítették meg. Negyedik őslény végre a végtelen terjedelem, a sötét tér, Pascht: a kiterjedett; Te neb ouou: a terjedelem úrnője; Menhai: a korlátlan. A görög chaosznak felel meg, melynek régiebb, helyes értelme: „üres tér“, „végtelen ür“ volt. E végtelen ür sötét, miután a világosság csak a nappal állt elő. Pascht tehát, mint a világ előtt és azon kívül létezett sötét tér istene, sötétségnek (Kake, Chebe) is mondatik vala. Mind amellet, hogy a romboló idővel van összepárosítva, általában jó istenség, a legfőbb a három Erynnis közt, kik a világrend fentartói s minden gonoszt megboszulói *). S mivel a tér az ősanagy min-

*) A görögöknél Anaugke = Fatum, és Adrastea (a kikerülhetlen).

den szülöttét felöleli mintegy: szülésznőnek (Hithya) is nevezték.

A szellem és anyag, idő és tér illetően egyesítése által egy ős istenség fogalmában hitte az egyiptomi világnézet föltalálhatni minden létező, jó és rossz, lét és rombolás ősalapját. A leendő világ elemei mind megvoltak ekkép egy öröktől fogva való istenségben; s ebből származott a világegyetem benső fejlemény által. A semmiből teremtés fogalma általában ismeretlen volt a régiek előtt. Az ősisztenségben volt anyag egy része önálló egészzé különzé el magát, de mint alakult világegyetem, teljes kiképződése után is az ősisztenség kebelében maradt, ki azt mindenfelől körül fogja. Nem azon viszony van e nézet szerint az ősisztenség és a világ között, a mi az alkotó és a mű, a teremtő és teremtett anyag közt. Teljes lényegazonság világ és istenség közt; a szellem és anyag ellentétes fogalma még teljesen nem fejlett ki. Élet van a világegyetem minden részében, s a világ alkatrészei egyes, önálló istenségek. Az alakult világ pedig, az ó világ általános, uralkodó nézlete szerint, golyó alakú lőn. Amun szájából kelt ki s a hieroglyfákon Knef a világgolyót körülkerítő kígyóként ábrázoltatik. A szellemtől van az élet: Knef hozza tehát mozgásba az égboltozatot, az álló csillagos eget, honnan égmozgató (Emphe-Emeph), világúr, világ királya (Hikto). S a világot átkaroló összszellem egész lényében jó isten: a görög agathodaemon. Egyik fő ágazat tehát az egyiptomi hitben, hogy az ős-

istenség keblében támadt világ egy szellemi lény közvetlen uralma alatt áll, kiben a legfőbb értelem és legfőbb jószág párosul.

Az ősisztenség kebléből származott világ lassanként fejlett ki mostani alakjára, s különböző részei, az azokat éltető nagy erőkkal, lettek a belvilági istenek. Így állott elő az első istenkor, a nyolcz főisten, kiket az egyiptomi hittan az összes származott istenek, a 12 másodrendű istenség fölé állított. A világ alakulása vagyis az érintett nyolcz nagy istenség származása az egyiptomi nézet szerint csak lassan, nagy időközökben történt. Mint a legtöbb régi nép, az egyiptomiak története is a világalakulással veszi kezdetét, s a világ alakulásakor származott főbb istenségek úgy vannak föltüntetve, mint Egyiptom — vagyis a világ*) — első uralkodói. Évezredekre terjed mindenik uralkodása: megannyi nagy időszaka a világ fejlődésének. Először is az összellelem ment által az ősisztenségből különvált anyagba, hogy azzal a cosmius lényeket, a belvilági isteneket nemzze. A szellemnek e kifo-lyása az összellemből, a világba átment teremtő erő a legelső nagy belvilági isten. Különböző vonatkozásaiban a világhoz és ősisztenséghez, kü- lönböző néven fordul elő az egyiptomi hittanban: mint az őszellem emanatioja Pan-nak, Phannak neveztetik, honnan Rötli szerint a görögök Pan-ja. Mondják

*) Természetesen minden régi nép saját földét tartá a világnak, s aztán a világ központjának.

második Knefnek is. Mint minden létező szellemi forrása: nemző isten, Har-Seph*); teremtő, Monthu, Menth**); s mint a ki az anyaggal egybekelt, Pe-Kie vagyis férj***); továbbá „istenek atyja“, mint Neith, az őanyag, istenek anyja; végre mint a kinek az őstérrel (Pascht) egyesüléséből állott elő a belvilági sötét és világos tér, Harseph, Hik, Hake (úr) †). Az emanált teremtő szellem befolyása legelőször is az ősmélegség, őstűz, Phtali isten ††) nemzésében mutatkozott. A tűzről ugyanis, mint Diodor mondja, azt hitték az egyiptomiak, hogy egyike azon nagy isteneknek, kik az alkotásra minden dolognál közremunkáltak: a vulkanisták elmélete a geológiában. Ez okból Phtah is teremtő, Seph, nevet visel, mint a szellemi őserő. A tűz hatása tette lehetségessé a világ alakulását. A még alaktalanul összekevert őanyag két nagy részre oszlott. Az anyag külső, finomabb részeiből alakult az összes világtömeget bekerítő, megmérhetetlen, szilárd égboltozat, P e istennő; a vastagabb és durvább részekből képződött a világegyetem közepén, benső mag gyanánt, a föld, Anuke istennő. Mozdulatlan nyugalomban áll a világ kellő közepén.

*) A görögök Ar-saphes-e, Eri-kepaiois, Eros, szellemi nemző isten. Zeus (Amun-Knef), mond Pherekydes, hogy a világot teremthesse, Brossá lett.

***) A görög Mendes.

****) A görögöknél Pachis.

†) S e viszonyban Pascht: Hekte, úrnő.

††) Diodorként Hephaestos.

A földtömeg azonban még alakatlan és sivár vala; s az égi testek helyett, a teremtés ezen első korszakában, csak Phtah, az őstűz, világolt a világűrben. Nem lévén még különbség az éj és nap között, nem mondhatni meg, meddig tartott a teremtés ezen első korszaka. Az égboltozat és a földtömeg közt levő ősannyal, Neith-tel, nemzé most a teremtő szellem (Amun-Menth) a nagy égi testeket; és pedig mindenekelőtt a legnagyobb égi testet, a világosság legfőbb forrását, a napot, Ra vagy Re istent, az első szülöttet (Sa-mise), a fényosztót (Horliat), kit háromszor nagyinak is neveznek (Taate, Tot, Tot trismegistos); azután a holdistent, Joh-t, a hónapok szabályozóját (Chonsu), a második világitó istent, a kétszer nagyot (Taate). Majd őstérrel (Pascht) egyesülvén a belvilági teremtő szellem: Sate és Hathor állottak elő, a világos és sötét belvilági ür, a föld feletti és föld alatti tér istenei. A föld alatti, sötét tér sajátlag a napisten laka, hova este lenyugszik s a honnan reggel újra előlép. Sate ez okból kelet, és Hathor nyugót istene, s mindketten a nap őrei. Hathort úgy ábrázolák, a mint a lemenő napot karjaiba fogadja, a felkelőt pedig kibocsátja. Hathorral, kit a napisten nevének is mondanak, nemzé Ra: Ehu-t, a napot*).

*) Dies, Tag. Nyelvünk nem különbözteti meg más szóval e két nevet: „sol“ és „dies“, „Sonne“ és „Tag“. Eredetileg, más nyelvekben is egyet jelentett ama két különböző név, s a napisten egyik melléknevét használták utóbb a másik fogalom megkülönböztetésére. Ka nemzé Ehu-t: így szól az egyiptomi

Már fenebb érintők a napisten ősrégi cultusát. Ra vagy Re általában a legfőbb isten a belvilági istenek közt. Tőle árad a földre a meleg és világosság, tőle ered a tenyészet, tőle származnak a napok és évszakok. Ez okból ő benne van megtestesülve minden főbb istenség. Amun-Re az élet szellemi forrása. Sevek Re mint időszabályozó és Mentsh- avagy Sefh-Re, mint a tenyészet ura az anyagi világban. Nevezték harmadik Knefnek, s mint a szellemi ősisenségek megtestesülését, mint legfőbb láthatóvá lett istent, Horunnak is, rendszeren hozzátevén: „északé“, azaz északi Egyiptomé, melynek különös védistene volt. Am un, az ősszellem, megtestesülése lévén Ra, minden belátás és tudomány atyja. A világosság e legfőbb istene azonban csak Joh, a hold, közvetítése által közlé az

hittan; s Eliu — mond Dunlap — „the god of Day“ maga a nap (the Sun). Mondanunk sem kell, hogy a „dies“ is összefüggésben van a „Div, Deus“ névvel; míg a „Tag“ nevet fel-találjuk a skandináv Dagurban, valamint a Tages, Dach-os stb. istennevekben. A kiket e kérdés bővebben érdekel: üssék föl Dunlap nemrég megjelent munkáját: „The sprit-history of man-kind“, mely elvül állítván föl, hogy: „the names of the Sun are those of the Day“, ezen állítást számos adattal igazolja. Készemről mellőzöm ez összeállítás idézését, mely alapos és alaptalan párhuzamok keveréke, mint maga az egész mű. Alig ismerék munkát, mely inkább mutatná, mennyire sikamlós tér a hasonlító mythologia. Nem kevesebbet igyekszik e műben megmutatni az amerikai szerző, mint hogy az egész ő-szövegség merő euhemerismus. Adam: Saturnus s a patriarchák meganynyi pogány istenek. Visszatérve Ehu-ra, megjegyezzük, hogy a nap (dies) a kopt nyelvben is hu.

emberiséggel az ismereteket: ezen égitest által, mely a naptól kölcsönzött fényvel ragyog. Általában a hold mind a föl-, mind az alvilágban tekintélyes szerepet viszen. A fölvilágban, mint a mennyei vizek, az éji harmat teremtője, az esőtlen Egyiptomban együtt örködött a napistennel a tenyészet fölött; s az alvilágban egyike a halottbiráknak.

A nap és hold, s a föl- és alvilági tér előállása végzi be a teremtés második időszakát. Különbség lévén immár a nap és éj között, időmérték származott, s az egyiptomiak pontosan meg is határozzák a teremtés e második korszaka idejét.

Így állott elő a nyolcz nagy belvilági isten: Menth és Phtah, Pe és Anuke az első, Re és Joli, Sathe és Hathor a második korszakban. Mint a világegyetem részei, kik a világgal együtt származtak, hatalmasabbak a halandó földi isteneknél *).

A föld azonban még alakatlan és ékesség nélkül vala. A teremtő szellem tehát alászalla a földre, s fölékesíté annak felületét, a mint Pherekydes mondja, a föld törzsére terítvén díszköpenyét, melyre a Nil-folyam (Ogenos vagy Okeanos) és kies csarnoka vagy völgye vala hímezve. Így állott elő a lakható föld, azaz Egyiptom. S a mint kiessé és lakhatóvá lön a föld: alászalla a négy ősisetség és megtestesüle. A jötevő naptól a földre fordítván ligmöket az egyiptomiak, természetes ha e meg-

*) Ezért mondatnak hatalmasoknak (kabi-roknak).

testesülést képzelődésük a Nil folyammal liozá kapcsolatba. Már fenebb érintők, mennyire e folyamtól függ Egyiptom egész tenyészet; hullámai pótolják az eső hiányát; vízállása szabályozza a naptárt, az évszakok felosztását, s az ünnepeket, melyek többnyire a mezei munkák szünnapjaira estek, szóval az egész köz- és magánéletet. Nem csuda ez okból, ha Knef-Agathodaemont, a jó szellemet, valamint Neith-et, a mennyei ősvizet, egyaránt a Nil folyamban testesíték meg a földön; s az időfolyam (Sevek) és a világrend (Pascht) földi alakját is e folyamban személyesíték meg. Neith, az ősviz, a menyből alászállván, a folyamistennő (Okeame) lett. Sajátlag a Nil iszapos árja után képzelték az egyiptomiak azon ősananyagot, melyből minden származott, finom földrészekkel kevert víznek. Innen a folyamistennő kettős neve: Nepte mennyei ősviz (a görögöknél Rhea?) és Okeame. Ez istennő egyszersmind a világ tápnője, dajkája: Senek-To (a görögöknél Demeter és Thetys), s a tenyészet szaporítója, Aster oth *). S mint a mennyei ősviz folyamistennő lett: az ősidő is földi idővé (Sevek Seb-bé) alakult a Nílusban. Addig csupán az égi testek szabályos mozgása határozta meg az idő folyamát: a Nil áradása az egyiptomi három évszak szülője lett. Végre Pascht, a föld fölötti világrend, Reto (a görögök Letoja) nevet nyert földi alakjában.

*) Astarte, a sziriai menny-királynő, a görögök Asteriája.

Miután az érintett négy ősisetség földi alakot öltött: még nyolcz más földi isten származott, a nyolcz nagy cosmikus isten ivadéakai. Névszerint: Tat vagy Tóth (Hermes), az egyiptomi papi tudományok főnöke és alapítója; Chaseph (Mnemosyne) az írástudomány istennője; Imetuph (Asklepios) és Nehimeu (Hygieia) az orvosi tudomány előjárói; Nui (Phoebus) és Taphne (Daphne) a költészet istenei; Pharmathui (Prometheus) még ismeretlen jelentéssel; s végre Tme (Themis) az igazság istennője. Ez istenségek, az embeia nem alkotása után, az első társadalmi viszonyok és intézmények rendezői. S a nyolcz belvilági istenség és a fenebb említett négy ősiseten ezen földi megtestesülései képezik együtt az istenek második nemzedékét, azon földi istenségeket, kiket rendszeren csak a „tizenkettőnek“ mondanak.

Azonban itt sem állapotott meg az istenek szaporodása. Újabb isteni ivadékok állottak elő, roppant erejű óriások, az úgynevezett Apophi (gigasok). Legfőbb e harmadrendű isteni lények közt a négy nagy földi isten nemzedéke, a kronidák. Okeamos, Nepte és Seb ezen okból istenek nemzőinek is neveztetnek. Különösen Nepte utódai képezik Egyiptom első uralkodó családjait az emberiség származása után. Ez istenek névszerint: Osiris (Dionysios), Arueris (Herakles), Boreseth (Typhon), Isis (Persephone), Nephthys (Hestia) és végre Schai (a görögök Plutos Triptolemosa), nejével Rannu-val (Despoina). Mindezek,

mint mondám, Népte gyermekei, de különböző atyáktól *).

Megnépesült ezek szerint a föld istenekkel és szellemekkel. Ez arany időnek, e tündérvilágnak Egyiptomban akkor szakad vége, midőn az ősidő földi megtestesülése, Seb (Kronos) isten kezd beavatkozni a földi dolgokba. Minél tovább tart a világ: annál inkább föltűnik az időisten ártalmas volta. Mikor még nem volt mit rombolnia, csak jó oldala tűnt föl kezdetben. Utóbb azonban megfosztá Seb a világteremtő szellemet, Harsephet (Uranos) nemző erejétől; s míg ekkép meggátolta az lij alakulást: egyszersmind hozzá kezdett a létező tárgyak rombolásához. Először is felbontá a jó egyet-, értést az istenek között. S midőn az istenvilág két ellenséges táborra oszlott: a föld szabályozatlan erői, Anuke szörnyű gyermekei, az óriások által segítve, istenek és szellemek kíséretében, háborút kezdett az idősb, nagy istenségek ellen. Így vette kezdetét az istenek közt ama nagy harcz, mely a görög hitregékben is ismeretes: a gigások és a titánok harcza**). Okeamos (Agathodaemon), a Nil

*) Osiris (Dionysios) és Arueris (Herakles) atyja Re vagy Ra, a napisten; Isisé Taat stb.

***) Titánok, úgymond Röth, a második istenkor tagjai. Titánoknak nevezettek, mivel részt vőnek az érintett harczban. Titan ugyanis egyiptomi nyelven harczost jelentett. Seb-Kronos pedig, mivel óriásokkal harczolt a jó istenek ellen, maga is óriásnak (Apophis) mondatik, s óriás kígyó alakjában ábrázoltatik a hieroglyfákon.

istene, a kígyó alakú ősszellem, Ophion, győzte le Seb (Kronos) lázadását a jó istenek és szellemek segítségével. Sebnek fiai, anyjukkal együtt, maguk is atyjuk ellen harczoltak. Végre a Nil folyamba üzetének a rossz szellemek; Seb-Kronos uralma véget érte, miután majdnem ugyanaddig tartott, a meddig Okeame uralkodása. Biztosítottván ekkép Seb hatalma ellen a világ fenmaradása, a földet, az elkövetett gonoszságok után, özönvíz tisztítja meg, melyet a teremtő szellem küld vala reá. S ezzel vége lőn a világ negyedik nagy időszakának.

Hogy a Seb-Kronos által lázadásra csábított szellemek is megtisztítsanak, elhatározd a világteremtő szellem, földi testeket alkotni s azokba zárni a bukott szellemeket, hogy a földön tartózkodásuk ideje alatt leróhassák bűneiket s visszanyerjék előbbi tisztaságukat. Magok a nagy istenek vevék munkába e határozatot. Horhat, a napisten, készíté el az anyagot, melyből Amun-Harseph e földi testeket alkotta. A mint e földi hüvelyt fölvevék a bukott szellemek: előállott az emberi nem. S az ekkép teremtett emberiség a második és harmadik isteni nemzedék, a „tizenkettő“ és közvetlen utódaik uralma alá adatott. Ez istenek azonnal megkezdők az emberiség növelését s előjárói lettek az első polgári társaságnak. Az egyiptomiak ugyanis azt hitték, hogy az emberi nem előálltával azonnal meg lőn alapítva a társadalmi szervezet, úgy a mint később az idők folyamában kifejlett. Innen van, hogy az istenek egy része a

különböző társadalmi viszonyoknak megfelelő hivatást és hatáskört nyert. Az első nagy világrendi istenek, mint tudjuk, a természet szemléletéből származtak: a másod és harmad rangú isteneket már a fejlődő társadalmi viszonyok szemlélete állítja elő. Az összes vallásos és polgári törvényhozás előjárója s az összes tudalom, különösen a vallás és bölcsелеm kinyilatkoztatója TaatvagyThot s ezért a legfőbb papi osztály, az úgynevezett próféták főnöke. A többi isten köre korlátozottabb, a papi tudalom egyes részeit foglalván magában. Chaseph, mint fenebb mondók, az írás és irodalom istennője, a papság azon osztályának főnöke, melyet görög néven hierogrammatistáknak neveztek; Tme (Themis) az igazságügy istennője, vagyis a törvénykezésé, mi szintén a papok tiszte volt; Amuteph (Asklepios) és neje Nehimeu (Hygieia) az orvosi tudományok alkotói. Látni fogjuk, hogy az orvosok is a papság egy osztályát képezték. Múii (Phoebus) és neje Taphne a költészet istenei, a szent dalok éneklőinek előjárói. S a társadalom többi osztályának is megvoltak saját védistenei. A gabonatermesztés a Nilistennő (Nepte-Rea: Demeter) különös védelme alatt állott. Nép te vitte be Egyiptomba, a monda szerint, az első gabonaszemet. A vetés tenyésztésére különösen Sai és Raunu ügyeltek, s a bortermelesre Osiris (Dionysos). A hadi várna feje Ombre-Seth-Tiypthon volt, a hadak istene. A családi élet fölött Nephthys (Nebt-ei: ház asszonya)

örködött, kiról Diodor írja, hogy feltalálta a ház-
építést.

A harmad rendű istenek közt különösen Nepte
öt gyermekére (Osiris, Isis, Arueris, Seth és Neph-
thys) volt bízva Egyiptom közvetlen uralma. Osiris
az első szülött, mivel az isteneket segítette >Seb-
Kronos ellen, első királya lón Egyiptomnak. Nőül
vette nővérét Isist, valamint Seth is egybekelt
Nephtyssel. Osirisnak ismét két gyermeke lett
Isistól: Horus, a görögök Apollója, s Anat vagy
Bubastis, a görögök Artemise*).

A társadalom alakulásával megszűnik az egyip-
tomi hittan szemlélődési része. Nepte öt gyermeke
már átmenetet képez a valódi történet homályos
kezdetére. Úgy hiszi Röth, hogy ez öt gyermek
már történeti személy, kiknek tettei az őskor ho-
mályában, a hagyományok átalakító befolyása foly-
tán, szükségkép mesés alakban tűnnek föl. Minden
esetre felötlő, hogy csak ez istenkörnek van mytho-
logiája: a többi istenkörökben nagyon is szembetűnő
a pantheistikus hitbölcselemi felfogás. A kronidákról
szóló mondákban ennél fogva egy régi királyi csa-
lád viszontagságainak történeteit véli Röth feltalálni.
Mint fenebb mondók, minden miveltebb pogány nép
hitkörében vannak ily mondaköri istenek: hősök és

*) Osiris halála után született Isistól Harpokrates, azaz
Horus, a gyermek. Osirisnek még Nephtyistól is született Anu-
bis fíja, az istenek követje, kit Isis fíjának fogadott s anyja
őrének neveznek.

nagy férfiak, kiket a hálás utókor tisztelete az emberek fölé, istenei közé emel. Ezek, úgymond Köth, az egyiptomiak úgynevezett halandó istenei, kiknek lelkei, mint Plutarch írja, a csillagzatokba költöztek, míg testeik Egyiptom földében vannak eltemetve.

Osiris és Isis, így szól a vallásos monda, mihelyt az emberiség fölött uralomra jutottak, a többi istenek segélyével azon intézkedésekhez fogtak, melyek szükségesek voltak, hogy az emberi lélek eredendő bűnéből megtisztulhasson, s az ember földi léte czélját megközelíthesse. Így alakult a család, a házi élet, így lón behozva a földművelés. Taat vagy Thot rendezte a társadalmat és az istenek tiszteletét; alkotta különösen a papi rendet, közölven vele a papi tudományok összes ágait, a szent könyvekben, melyeket már a világosság legfőbb istene, a háromszor nagy Thot (Ra, a nap), közvetlen isteni kinyilatkoztatása után hieroglyfokban írva szent helyekre ásott, s a melyeket aztán a kétszer nagy Thot (a hold) közönséges egyiptomi írásmódra tön által.

Rendezvén Osiris a társadalmat, nagy hadjáratra indult, hogy az egyiptomi míveltséget a föld más népeire és országaira is kiterjeszsze. Testvére Arueris (Herakles) és fija Anubis kísérték útjában: mint hadseregének fővezérei. Vele mentek más istenek is, mint Sai és Rannu, a földművelés előjárói, Marouro és Marte a bortenyésztés, Múi, a költészet istene, s a három múzsa: Chaseph, az

írás, íme az igazság istennője és Tapline, Múi neje. Egyiptom kormányzását, távolléte alatt, nejeére Isisre bízta, két gyermekével, Horussal és Bubastissal, segédül rendelvén melléjük a kormányzásban testvérét Bore-Seth-Ombte-t és Taat-Hermest*). A nagyravágyó Ombte-Seth(Typhon), használva ez alkalmat, a kormányt magához akará ragadni. Isis Retohoz menekült, reá bizván gyermekei, Horus (Apollo) és Bubastis (Artemis) ápolását. Osiris haza érkezvén, Bore-Seth-Typhon most neki vetett cselet, egy vendégség alkalmával ravaszul meg is ölte, s elfoglalta trónját. Isis soká bolyongott, míg férje holttestét Fenicziában megtalálta. Visszavitte azt Egyiptomba; Seth-Typhon azonban még bátyja holttestén is kegyetlenkedett s darabokra vagdalta és szétszóratta darabjait minden irányban. A hű nő ez elszórt darabokat is összereste, egyen kívül, mely a Nil folyamba esett, hol a halaknak szolgált eledelül. Ez esemény emlékezetét ünnepekben ülték az egyiptomiak, kiktől Isis és Osiris (Dyonisios) hitrejtelmei a görögökhöz is átmentek. Halála után az alvilág ura lett Osiris, király a halottak országában, miként a fölvilág fölött uralkodott életében. Horus azonban atyjáért boszút kívánván állani, háborút indított bitor nagy bátyja, Bore-Seth ellen. Kezdetben e háború szerencsétlenül foly; maga Horus egy csatában s anyja

*) A katonát és papot: a két fő várna, a társadalom két fő osztályának képviselőit.

segélyével megöli Bore-Seth-Typhont. Isis visszalép trónjára s nyugton uralkodik, miglen férje, Osiris, érte jó, és magával viszi az alvilágra*). Mint előbb Isis férje után: úgy vándorol most Isis anyja, Nepte Rhea — Demeter, hogy leányát fölhalálja. Végre abban egyezik meg Osirissal, hogy Isis az év fele részében a felvilágon, a másik felében az alvilág fölött uralkodjék. Az egyiptomi hitregetan nem ismer csupán alvilági isteneket. Isis halála után Horus uralkodott Egyiptomban. Ez az utolsó istenkirály, kiről nyolcz félisten képezi az átmenetet az emberkirályokra a történetírás kezdetéig. A halandó istenek elszállanak a földről, hol az egyiptomiak soká mutogatták egyiknek és másíknak sírhelyét.

A földről elköltözött halandó istenek, a többi istenek példájára, a menny magasabb tereiben, a nagy belvilági égi testekben foglaltak helyet. Az egyiptomi szemlélődés e pontra jutva, meg visszatért az isten és világ egységének pantheistikus fogalmára. A medve csillagzat Nepte-Rhea állati jelképe; Anubis az ebcsillagzatot (Prokyon) választá lakául, mi miatt ez istent eb alakban is ábrázolják; Isis Syriusba költözött; Seb-Kronos az egyiptomiak által ismert planéták legmagasbikába; Osiris a görögök által Zeusznak szentelt Jupiterben székel; Arueris (Herakles) Marsban; ifjabb Horus Mercuriusban; Isis Venus-

*) Persephone elrabortatása.

ban. Osiris, Arueris, az idősb Horns, Typhon, mint Kronidák, egyszersemind a napban is laktak. Müi, a „sugárzó“ felől, neve után ítélve, ugyanezt gyanítjuk. Hihető továbbá, hogy a férfi istenekkel együtt laktak nejeik és nővéreik is: Isis, Nephthys, Taphne és Arueris ismeretlen neje. Taat a holdba szállt föl. S az égi testekbe költözött istenek folyvást részt vőnek a világegyetem kormányzásában. Ombte-Seth, Taat, Anubis és Arueris különösen az ég négy része felügyelői. A látkör öre Anubis-Prokyon, a csillagzatak ebőre; Seth a tenger, s Nephthys annak partjai fölött uralkodik. A föld és égboltozat közt levő tért felül Sate, alul Hathor töltötte be. A földet szabadon lebegő nagy törzshez hasonlították a régiek, melynek gyökerei az alvilágba nyúlnak. Ez alvilág a lelkek tartózkodási helye. Hathort ennélfogva, mint az alvilág őrét, lakoltatónak (Eri-n-ose vagy Erinny) is nevezték. S úgy hívének, hogy az égboltozat, a rajta levő planétákkal együtt forog a föld körül, az égi isteneket alvilágiaknak is tarták egyszersemind. Osiris, mint mondók, a halottak királya (Sar-Api: Osiris a bíró). Joh, a holdisten, szintén a halott bírák egyike. Ra, napisten, Hathor férje; s a hajnalpir az ő fíjuk.

Ezek szerint, ha elismerjük is Röthtel, a mi kétséges, hogy a nevezett harmadrendű istenek többnyire mondaköriek: kétségtelen, hogy ezek is kosmikus jellemet öltöttek utóbb. A theogonia anyyira egybeolvadt Egyiptomban a kosmogoniával,

melyből kiindult. A mindenség, mint láttuk, az egyiptomi papság pantheistikus szemlélődése szerint, isteni lényekből álló egész. Ez isteni lényekből alakult, golyó alakú világegyetem az ősisetség, Amim, az elrejtett, közvetlen uralma alatt áll; míg a föld, a világegyetem központján, a mennyboltozatról köröskörűi gyakorolt isteni befolyásnak van alávetve. Az égi testek ugyanis az égboltozattal örök mozgásban, tevékenységben vannak az álló föld körül. E mozgás idézi elő a napokat és éjeket, az évszakokat és éveket, melyeknek folyama kútfeje minden változásnak a physikai világban. S miután az egyiptomiak a mennyet, mint mondám, isteneik lakhelyéül tekinték: természetes, hogy égvizsgálataknak vallásos szint kellett öltenie. A csillagászat és egélytan (Himmelskunde) egy része lőn hittanuknak; s egyik papi osztály, a horoskopok, különös feladatául tűzték az égvizsgálatot. Ez osztály körébe tartozott az időszámítás, a mezei munkák, ünnepek kitűzése, szóval az egész naptárügy, s mivel az ember sorsa is a csillagzatokban lakozó istenek intézésétől függ, — a csillagok állása utáni jóslat, a csillagvetés (astrologia). E papi osztály folytonos égvizsgálása az istenek egy új seregét állíthatta elő, a mint a jelentékenyebb csillagcsoportozatokat bizonyos képekben tüntette föl a képzelem. A vízi ember például vagyis az öntő azon csillagcsoportozat, a melynek közelében állott a nap a Niláradat következesekor stb. Ez által a csillagászat még szorosabb összefüggésbe jött a vallással; minden

hónak, napnak, sőt órának is saját égi istene, nem-tője lett. Épen nem csuda ez okból, ha az egész egyiptomi vallás annyira csillagászati és egélytani jellemet öltött, hogy oly kitűnő archaeologokat is tévedésbe hozott, mint Uhlemann, ki csak nem rég megjelent egyiptomi régiségtanában ellenmondás nélkül írja alá, Egyiptomra alkalmazva, Aristoteles állását: „hogy az istenek planéták és csillagzatok**“).

A mi már az emberek viszonyát az istenekhez illeti: tudjuk, hogy az emberi lélek a föllázadt és megbukott istenektől veszi származását, a kik bűnhődés végett vannak zárva földi hüvelyökbe.

*) Arist. Metaph. XI. 8. p. 207. Lásd: Handbuch der gesainmten aegypt. Alterthumskunde. II. Theill63. lap. Ez állítással, hogy az egyiptomiak vallása egészen astronomiai alapokon fejlődött ki, az újabb időkben Seyffarth állott elő leghatározottabban, ily czimíi munkájában: Beiträge zur Kenntniss der Litteratur, Kunst, Mythologie und Geschichte des alten Aegypten, 1833. Méltányoltuk e férfiu érdemeit a hieroglyfák magyarázása körül; de már ott megérintők, a hieroglyfák eredetéről felállított nézetét említvén, hogy nem philosophikus fő. A vallások eredete körüi még kevesbbé bir helyes nézetekkel. S Úhlemann, mesterét követvén, nem kevesbbé tévedett. Jól mondja Lepsius, hogy Egyiptom istenei nem astronomiai eredetűek, hanem astronomiai elv szerint osztattak fel utóbb. (Ueber den ersten ägyptischen Götterkreis. Berlin. Acad. 1851.) Ugyan e nézetben van Wilkinson, a jeles aegyptolog, közelebb Herodot magyarázatában (Rawlinson's Herodotus II. köt. 292. lap) írván, hogy az egyiptomi vallás nem sabacismus volt; nincs adat rá, hogy ott a csillagok imádás tárgyai voltak; hanem az egyiptomi szemlélet — pantheismus stb.

Oly hit, mely a lélek előbbiét (praeexistencia) teszi föl. Valahányszor egy ember születik, egy-egy bűnös lélek száll alá a földre, az állatkörön és tejúton által; s a születéskor épen uralkodó csillagzat befolyása határoz az ember kedélye, jelleme s egész erkölcsi természete fölött. Az emberi lélek ugyanis az egyiptomi felfogás szerint, nem egyszerű, hanem összetett valóság; egy része, a szellem, isteni eredetű és halhatatlan, míg a másik, a lélek (lélekzet, lehellet) földi származású és múlandó*). Ez utóbbi részénél fogva a kültermészet, a világrendi istenek befolyása alatt áll az ember. Innen a csillagzatok állásának eldöntő hatása a születés pillanatában. De a kényszerűség elvét meg tudta egyeztetni az egyiptomi ember a gondviselés tanával. Minden bukott szellem egy jó nemtőt (geniust) nyer vala vezérül, ótalmul földi pályájára, ki bűnhődésének egész ideje alatt vele van. A földi lét célja a bukott szellem megtisztulása lévén, — innen a sok vezeklési, tisztulási szabály, a környülméletés, gyakori mosdás, a tiszta és tisztátalan ételek megkülönböztetése, a tisztátlan emberek (idegenek) és állatok kerülése, megannyi szabály és szertartás, mely a zsidókhöz is átment. A szellemet a halál menti ki földi börtönéből. Herodot mondja, hogy az egyiptomiak voltak elsők, kik a lélek halhatat-

*) Azt mondja a magyar, hogy az állatnak nincs lelke, csak párája van. Sajátlag ezen állati lelket érti az egyiptomi hittan a lélek nem isteni része alatt.

lanságát hitték. Az emberi lélek eredetének hitéből önként folyt ez. Következett egyszersmind, hogy az egyiptomi hittan az innenső életet nem a valódinak tartá: csak számkivetés helye a föld, siralom völgye, s börtön a test. Ugyanazon felfogás, melylyel az árja népek, az ind és zend nép, vallásában is találkozunk. A kiköltözött lélek mindenek előtt az alvilági bíróság elé kerül*). Ha tisztának talál-tatik, szellemi része fölszáll a mennyországba, melyet az égi Nilus öntöz, s a hol a legnagyobb boldogságban folytatja földi foglalkodásait; a lélek földi része pedig a planéták légkörében marad. Az elkárhozott lélek meg újra visszaküldetik a földre, s valamely állati testben újra kezdi vezeklését. A

*) Az alvilág neve: amethes, kopt nyelven: amenti. Ham en tho: sötét hely a föld alatt. Mások a kopt ement-től származtatják, mely nyugtot, nyugoti vidéket jelent. Annyi bizonyos, hogy a sírok többnyire a nyugoti hegylánc szikláiba voltak bevágva. A királyok síjjai, a pyamisok is nyugotra estek Memfisztől... A halottbíróságot az alvilágban a földi bíróság mintája szerint képzeltek. Az alvilág uralkodója, mint mondók, Osiris. Az alvilág kapuja előtt az igazság isten-nője, strucz-tollal fején, várta a lelket, ki alázatos könyörgéssel járult hozzá, a mindenség bírójához. Megnyilván a lélek előtt a sötétség laka, Anubis istennek adatik által szive, ki azt az igazolás mérlegére veti. Horus, a karvalyfejű, ügyel a mérleg állására, s az eredményt Thot vagy Taat, Osiris titkára jegyzi föl. Osiris aztán királyi trónjáról, melyen a fejedelmi hatalom jelvényeivel ül, a szerint mondja ki az Ítéletet. Körüüé ül az alvilági törvényszék 42 ülnöke, kik közül mindenik külön főbűn felett bíraskodik.

lélek-vándorlás tana, melylyel már Indiában is találkozunk*). A várnarendszer mellett, ez azon pont, melynél fogva a régibb aegyptologok összefüggést láttak India és Egyiptom műveltsége közt, s az utóbbit a Ganges vagy legalább is az Indus partjairól származtatták. Most immár kimutathatjuk, hogy Egyiptom polgárosodása jóval régibb időkbe vezet vissza, mint az ind műveltség kifejlése. Az álja törzs még ős hazájában, vagy fen az indus forrásai körül nomádkodott, midőn az egyiptomi társadalmi rendszer és hitbölcselem már ki volt fejlődve. Hasonló okok, — mint a benszülöttek meghódítása stb., — némileg hasonló társadalmi rendszert idéztek elő itt és amott. Némileg mondjuk; mert következő czikkünkben kijelöljük az eltéréseket is a két várnarendszer közt. S a mi a lélek-vándorlás tanát illeti: nem látjuk által, miért nem jöhetne két nép ugyanazon gondolatra. Az emberi szellem számos találkozási pontot mutat minden téren. Az áfrikai benszülöttek fetisismusához, mely nem egy állatban fensőbb lényt is tisztelt, szintoly közel állott a lélekvándorlás tana, mint az ind nép első, naiv felfogásához, melyről egy előbbi cik-

*) A lélekvándorlás ideje némelyek szerint 3000, Plato szerint 10,000 év. Csak ekkor tér vissza a kárhozott lélek ismét emberi testbe. Vájjon évezredek múlva az idvezült lélek is visszatér-e megint földi hüvelyébe? oly kérdés, melyet bajos eldönteni, úgy látszik azonban, hitték az egyiptomiak e visszatérést. Alkalmasint innen az a gond, melylyel a holt testeket fentartani törekedtek; innen a bebalzsamozás szokása.

kemben szóltam. S a pantheistikus hitbölcselem szintűgy fölvehette rendszerébe ama tant a Nil völgyén, mint a Ganga mellett. Röth alaposan vizsgálta az idegen elemeket az egyiptomi vallásban; s míg például az istenek harczároi szóló mondáról úgy vélekedik, hogy az árja hitkörből csúszott be: kimutatja egyszersmind, hogy a lélekvándorlás tana nem toldalékul jelenik meg az egyiptomi vallásos szemléletben, hanem lényeges alkotórész, s így nem lehet idegen növény a Nílus partján.

Előadván ekkép, rendszeres összefüggésében, Egyiptom vallásos szemléletét, szándékosan mellőztem azon apró változásokat, melyeket a síriratok és különböző istenek tisztelete módját ábrázoló képek mutatnak; s az idegen istenekről sem tartám szükségesnek emlékezni, kik a hódító faraók alatt különösen a sémi népektől jöttek a Nilvölgy pantheonjába*). Mellőzöm a pásztor királyok uralko-

*) Így II. Ramses alatt, ki maga is sémi uőt vett, s ki alatt, mint Birch megmutatta, nem egy sémi szó csúszott be az egyiptomi nyelvbe, idegen istennek is emeltek templomot. Több farao uralkodott koronként Ázsia egy'része fölött, s e körülmény nem maradt eredmény nélkül. Így történhetett, hogy Thebaeben Atesh vagy Anatha istennőnek, kit az Eufrates partjain tiszteltek, s a fenicziai Astartenak Hemphiszben templomot emeltek. Így vették föl Baalt a Nilvölgy istenei közé. S Kiöun istennővel és Renpo társával is találkozunk. (Birch: Crystal Palace Catalogue, p. 251.; De Rougé; Notice Sommaire p. 16; Land, Lettre aM. Frissed'Avenec. Paris, 1848; Prisse: Continuation des Monuments de Champolhon, 1848. Indigenous races of the Eart etc.) — A persa foglalás nem idézte maga után az egyip-

dását s azon nagy átalakulást is, a Ptolemaeusok idejében, mikor — Ampére szerint — Alexandria már főleg görög, egy kissé zsidó és alig egyiptomi volt. Fontosabb előttem, ki virágzásában s legjellemzőbb vonásaival akarom felmutatni Egyiptom műveltségét, benső alakulása azon vallásnak, melynek alapján e műveltség kifejlett. S e tekintetben különösen kiemelendők azon engedmények, melyeket a papok bölcselemi rendszere a népi felfogásnak tenni kénytelen volt.

A ki a vallásos fogalmak fejlődését figyelemmel kíséri, mindenütt azt tapasztalja, hogy a mondaköri istenek a nép felfogásához közelebb állván, lassanként háttérbe szorítják a magasabb rendű, cosmikus istenek cultusát. Így történt Egyiptomban is. Már Plutarch idejében Isis és Osiris voltak a főistenek, kiket még Kr. u. az V. és VI. században is tiszteltek Philaeben, mikor a pogány istenek imádása a Nil völgyén is tért engedett a keresztényiségnak.

Jellemzi továbbá Egyiptomban a néphitet, az előadott vallásos szemlélettel szemben, az állatimádás szertelen kifejlése.

tömi vallásos intézmények felforgatását, mint a görög források után eddig hittük. Rougé egy feliratból megmutatta, hogy Cambyses maga Saisba ment, Neith istent imádni, s rejtelseibe avatvatván magát, visszaigtatta jogaikba a papokat és restaurálta egész tisztaságában a cultust. (Letronne, *Revue d. l. Mondes*, 1545, febr. 15.)

Az egyiptomi templom szentélyébe vezetvén bennünket alexandriai Kelemen, a mint az egyiptomi pap a függönyt félrehúzza, krokodilt vagy más szent állatot látunk fetrengeni bíbor párnán.

Honnan az egyiptomi vallás e sötét háttere, mely oly méltó gúny tárgyául szolgált Juvenalisnak? *) A köznépnél kétségkívül egy részt az áfrikai fetisismus 'maradványa. De hogyan függ az össze ama hitbölcselemi rendszerrel, a melyet fenebb ismertettünk? Oly kérdés, mely már a régiéknél különböző találgatásokra adott alkalmat. Némelyek úgy vélekedtek, hogy hasznosságuk miatt tisztelték az állatokat. Ugyde nem csupán hasznos állatok voltak tisztelet tárgyai. Voltak ez okból, különösen a görög philosophusok közt, a kik mystikus magyarázatokhoz folyamodtak, minőket Plutarch is említ. A krokodil például istenség jelképe volt, mivel azt hitték felőle, hogy egyedüli állat, melynek nincs nyelve, s az isteni igének nincs szüksége hangra. Közel jár e nézethez Creuzer állítása, hogy az állatban nyilatkozó élet s az a különös, rejtelmes, a mi természetében mutatkozik, vezette az embereket bizonyos tartózkodásra, majd tiszteletre

*) XV Satyr.

Quis nescit . . . qualia demens

Aegyptus portenta colét? Crocodilon adorat

Pars haec, illa pavet saturam serpentibus ibin.

Illic aeluos, hic piscem fluminis, illic

Oppida tota canem venerantur, nemo Diánám stb.

az állatok iránt. Az istenek, taníták mások, Typhontól féltőkben, állati alakot öltöttek: innen az állatok tisztelete. Mások meg a hadi jelektől származtatták. Az egyiptomiak, regélik, sokszor legyőzettek a régi időkben a rendetlenség miatt, s bogy e bajon segítsenek és a katonák hadosztályaik helyére könnyebben gyülekezhesseken, állati képeket készítettek, s azokat használták hadi jelül. Ez által rend jött a hadseregbe, mely aztán győzelemtől győzelemre ment, s a hadi jelül használt állatok iránti hála idézte elő az egyiptomiak közt azon állatok tiszteletét. Azonban Wilkinson 19 különböző hadi jelt közöl nagybecsű művében *), s ezek közt csak három állatkép. Végre bizonyos regét is említ Plutarch, mely szerint egy ravasz király hozta volna be az állatimádást. Látván ugyanis e király, hogy az egyiptomiak természettől könnyelműek, újításokra és felforgatásokra hajlandók, a viszály magvát elhintendő köztök, különböző állatok tisztelését és imádását parancsolta meg az egyes városoknak. Mivel a természetben egyik állat ellensége a másiknak, s mindenik város kötelességének tartá védeni saját szent állatát: az állatok ellenségeskedése az emberek meghasonlását és gyöngülését vonta maga után. Meglehet, hogy az egyiptomiak közt az állatimádás mindezen magyarázatai találtak

*) Manners and customs of the ancient Egyptians. London, 1837. Továbbá: A second series of the manners and customs of the ancient Egyptians, 1841.

hívókra, s voltak, a kik egyik és másik állat hasznos vagy félelmes voltából, rejtelmes tulajdonságaiból, s ebből vagy amabból a papi meséből igyekeztek megfejteni a dolgot. Szükségtelen mutogatnunk, hogy egyik ok sem kielégítő. Alaposabbnak tetszik Uhlemann nézete, ki az egyiptomi vallás csillagászati elvével hozza összeköttetésbe az állatimádást. Egyiptom, úgymond, az astronomia és astrologia hazája, hol, a mint tudjuk, a nap pályája egyes szakait különböző állatok neveivel jelölik. Ez állatok ekkép jöttek összeköttetésbe az istenekkel, kik a csillagzatokban lakoztak. S mivel az állatkor mintájára Egyiptom 12 tartományra és 36 nomosra*) volt felosztva: az egyes isteneknek, s a nekik szentelt állatoknak is külön tartományaik, megyéik voltak, a hol leginkább tisztelteitek. S a nép lassanként megszokta a láthatatlan isteneket a nekik szentelt állatokban tisztelni. Oly föltevés, mely ellen bajos ellenvetést tenni, ha egyszer Uhlemannel elfogadjuk, hogy az egyiptomi vallás merőben csillagászati alapon nyugszik. Fenebb azonban már érintők ez állítás helytelenségét, s kijelöltük egyszersemind az egyiptomi vallás összefüggését az égvizsgálattal. Ide járul, hogy több oly állatot is tisztelt Egyiptom, melynek ábráját nem ismeri a csillagászat **). Nem marad tehát egyéb

*) A nomosok száma különböző időkben különböző volt. Lásd Brngsch nagy munkáját Egyiptom földiratáról.

**) A tisztelt állatok névsorát lásd Uhlemann: Handbuch der gesamin. Aegypt. Alterth. II-ter Theil, a 203 s köv. lapokon.

hátra, mint Röth nézetét fogadnunk el, mely szerint az istenek hieroglyfái idézték elő az egyiptomi állatimádást, hozzáadván, hogy az őslakosok közt az egykori fetisismusból fenmaradt balítéletek is előmozdították e nevetséges bálványimádás kifejlését.

Valóban csak így magyarázhatjuk ki magunknak az egyiptomi istenek ábráit, e csodás alakokat, a képzelem e szörnyeit. Az egyiptomi papok nem képzelték, hogy ekkép néznek ki isteneik: s szobrászati műveik nem eszményképek, hanem jelképes ábrák, hieroglyfák. Így ábrázolták Knef-et, az őszellemet, kígyó alakban, mely a világgolyót körül fogja; Sevek-et, a romboló időt, krokodil alakban, mely Egyiptomban a legfélelmetesebb ragadozó állat; Amun-Menth-et, a belvilági teremtő szellemet, bak- vagy kosfejűvel, mivel az egyiptomi nép ez állatnak tulajdonított legnagyobb nemző erőt; Anubis-t, a mennyőrt, kutya vagy sakálalakban, mivel bizonyos sakál fajt használtak az egyiptomiak házórzésre. Okeame, a Nil istene, medve-fővel jelenik meg, mivel azt hiszik felőle, hogy a medve-csillagzatba költözött. Végül Re napistent, mint a világ föl- és alájáró felügyelőjét, egy szem ábrázolta lábakkal. Festették a napistent oroszlán-alakban is, a mi szintén az őr képe volt, s az oroszlán-testet olykor ember-fővel látták el. Az erő és bölcsesség jelképi egyesülése ama roppant sphinx-alak, melyről annyit mesélnek. Gyakran valamely állat vagy tárgy nevének rokon hangzása vagy kezdőbetűje miatt

lón hieroglyfája valamely istennek. Így fejezi ki a karvaly (bais) e szót szellem (bai). A magasabb istenek ez okból, mint szellemi lények mindnyájan karvaly fővel is jelöltettek*). Olykor meg, szintén a hieroglyphikus írás elve szerint, vélt vagy valódi tulajdonságainál fogva, szolgált valamely állat ábrája egyik és másik isten jelölésére. Így Phta, az őstűz, gyakran jó elő rovar alakban, mint scarabaeus, mely a termékenyítés jelképe. Ha pedig valamely istenség több tulajdonságát vagy különböző istenek egymásban létét kellett kifejezni: ez esetben jelképeiket, rendkívül festőietlenül, összetették, kosfőt festvén a szárnyas rovarnak, s a női torzóra (Neith), emberi arczon kívül, még sas- vagy oroslán-főt is illesztvén. Sőt hogy minél több értelmet fejezzenek ki egyetlen képben, a napisten ábrájában olykor a rovartestet emberfővel, rovar- és karvalyszárnyakkal, krokodil- és oroslán-farkkal, oroslán-lábakkal és minél több emberi karral egyesítették **). A durva, féjletlen művészet minden időben ily segédszerekhez folyamodott, hogy valamely magasabb fogalmat kifejezzen, melyet nem tudott egyébként érzékíteni. A keresztyén művészet sem állított elő azonnal Rafaeleket. Kezdetben, a mint tudjuk, úgy ábrázolták a négy evangélistát, hogy, Ezékiel ismert helyére vonatkozva, Lukács mellé ökröt, Máté mellé

*) Röth idézett munkájában.

***) Braun, Geschichte der Kunst. I. B. 47—48 lapokon.

oroszlánt, János mellé sast és Márk mellé szárnyas nőalakot (angyalt) állítottak. Néha Máté oroszlán-, János sas-fővel ábrázoltatik a katakombákban. Ez időből való a bárány, mint Jézus és a galamb, mint a szent lélek jelképe.

Az állatot, úgymond Röth, mely az érintett módon, a hieroglyfák szabályai szerint, valamely istenséggel összeköttetésbe hozatott, utóbb azon isten templomában tartották, s a babonás köznép a jelképben magát az istent hitte megtestesülve lenni. Így fejlődött ki az állatimádás, a miben, mint Uhlemann megjegyzi, a papság soha sem ment annyira, mint a miveletlen osztályok. Láttuk, hogy e papság, a liitbölcslem utján, már fölemelkedett a világteremtő legfőbb lény fogalmára: mindazáltal a néphitet is szentesítették. Valamint az istenek közül mindenkinek megvolt a maga megyéje és szent városa, hol leginkább tisztelték: ez istenek szerint a szent állatok is különbözők voltak az egyes városokban. Az istenek templomaiban különös kijelölt helyeken tartották s nagy gonddal ápolták ezen állatokat, saját felügyelők alatt, kiknek foglalkozása szintén örököségi volt. A ki tudva szent állatot ölt meg, halállal lakolt. S a megdöglött szent állatot bebalzsamozták és ünnepélyesen temették el. Legkimerítőbb adatokkal bírunk Apis, a szent bika, tiszteletéről. Manetho szerint már a második dynastia második királya szent állattá emelte e bikát: s ha megdöglött, gyászolták, valamíg a papok olyan borjút nem találtak,

mint a megdöglött állat volt *). Valószínűleg innen az arany borjú tisztelete a zsidók közt. Mivel az Apis bika életéhez csillagászati időszámítás volt kötve, mely 25 évet képviselt, csak addig lehetett élnie, míg ez időfolyam letelt, s akkor a Nílusban elmentették.

Azt híven a nép, hogy Osiris lelke lakik e bikában: kémelelték annak minden mozdulatát, jósolván azokból. Már fenébb mondtuk, hogy a belvilági istenek folytonos közvetlen befolyása alatt áll a világ, s az egyes ember sorsa. Ez istenek akarata bizonyos jelekben nyilatkozott koronként, melyeket ellesni, s azokból a jövőt megjósolni a papok tiszte volt. Említők, minő összefüggésben állott a csillagokból jóslás a vallás egélytani részével. S jóshelyek (oraculumok) is voltak Egyiptomban. Nagy hírbén állott kivált Ammon jósszéke. Olykor álomban nyilatkoztak az istenek; honnan nevezetes foglalkozás volt az álommagyarázás. Azt hitték, a beteg is megálmodja néha az orvosi szert, mely rajta segít. Az orvosi tudomány különösen kapcsolatban állt a jelek magyarázatával. S ha meggyógyult a beteg, dús ajándékokat 'adott a jóshelyeknek, szent állatoknak, álomhüvelyezőknék és csillagvetőknék.

„Az egyiptomiak, mond Herodot, a legistenfélőbb nép.“ S valóban a Nil völgyét sűrűn borí-

*) Feketének kellett lennie, homlokán négyszögletű fejér folttal, hátán sas forma ábrával, farkában kétféle szőrrel s rovar képével nyelve alatt.

ták városok, s a városokban szerte templomok és mindennemű szent helyek nagy számmal voltak. A templomok benső rendezése egészen a zsidó templomnak felelt meg, melynek mintául szolgált. Előudvar, aztán előtemplom, s a szentek szenté (ρυ,κοσ, ἄδυτον), hol a szent ládákat, állat- és istenképeket őrizték. A pitvar, mond Alexandriai Kelemen, oszlopokkal volt diszesítve, a falak drágakövektől, festményektől, a templom maga aranytól, ezüsttől, s ind és szerezsenországi kövektől ragyogott, s a szentek szentét arannyal szőtt függönyök leplezték. Ha az istenek képét akarja valaki látni, mond Kelemen, komoly arczczal, szent dalt énekelve, jő elő egy pap, — kissé félrehúzza a függönyt, s ott látjuk, a mint mondók, bíbor-párnákon fetrengeni a szent állatot. Itt tartják, itt öltöztetik fel processiókra az istenek szobrait is. Az istentiszteletben nagy szerepet vitt az áldozás és imádkozás. Volt idő, mikor embereket is áldoztak az egyiptomiak isteneiknek, kivált a hó ebnapokon, s leginkább rőt hajunkat, azaz idegeneket. Olvassuk azonban, hogy Amasis király eltörölte e szokást s viaszképeket tőn az emberek helyébe. Herodot korában már állatáldozás volt divatban. Az áldozásnál a főpap volt jelen, leopárd bőrrel hátán. Az áldozatbaromnak mindenekelőtt elvágták és megátkozták fejét, s a folyóba dobták vagy eladták az idegeneknek. A fej megátkozása közben imádkoztak, hogy ha az áldozót vagy Egyiptomot valamely baj fenyegeti, essék az áldozatbarom fejére. Így hárítá

Izrael népe bűneit a baknak fejére, melyet a pusztákba száműzött *). Végre az áldozatbarmot megnyúzták, belét kivetették s aztán megégették. Virágot, gyümölcsöket s mindennemű étel- és italféléket is áldoztak. S imádkozás közben fölemelték kezeiket, meghajták fejüket, olykor egész a földig. Áldozás közben pedig illatszerekkel füstöltek. Az ünnepi istentisztelet fő része volt a bucsújárás, mely alkalommal az istenek szobrait körülhordozták. Elül mentek az énekesek, aztán a többi papi osztály a fő pappal, s a füstölők, az áldozati barom és a néptömeg. Különösen hat fő vagy nemzeti ünnepe volt Egyiptomnak, melyekre a nép mindenfelől özszesereglett. Bubastis ünnepén Bubastusba tódult a tömeg, a nők csattogtak, a férfiak flótáztak s tapsolt, dalolt és tánczolt a sokaság egy része, olykor nem a legilledelemesebb mozdulatokkal. Isis ünnepein viszont Busirisban vezeklettek, bőjtöltek, imádkoztak, s míg az áldozatbika füstölő szerekkel együtt égett, ostorozták magokat. A legszebb ünnepek egyike volt az úgynevezett lámpa-ünnep, melyet Saisban, valószínűleg Osiris föltámadása emlékeztére üllöttek, mivel, a mint mondják, Osiris sírja Neith istennő saisi templomában volt. Éjjel szabad ég alatt áldoztak; s künn áldozati tüzek, s a házakban mindenütt lámpák égtek. Ezen éjszaka, mondhatni, egész Egyiptom fényben úszott, a honn maradtak is lámpát gyújtottak mindenfelé. A nap

*) III. Móz. XVI. 20, 21.

ünnepét Heliopolisban üllötték áldozatokkal *). A legkülönösebb volt azonban a hadisten ünnepe Pa-premisben. Az isten képét a papok aranyos kápolnájából este egy másik szentelt házba vontatták négykerekű díszkocsin. Furkókkal, botokkal fegyverzett papok és világi rendű férfiak meg akarták ezt gátolni, miből verekedés támadt, mely alkalommal nem egy főt törtek be, nem egy embert ütöttek agyon. E templomban lakott, a hitrege szerint, a hadisten anyja. Hadúr, anyjától távol növekedvén föl, midőn Papremisbe érkezék, szerelmes lőn anyjába, és hozzá kíváncozék. Az anya szolgálai akadályozák, s ő a városból összeszedett emberekkel vívta ki a bemenetelt. Több ünnep vonatkozott az Osirist illető mondákra. Ilyen volt különösen Osiris keresése. S a régi írók, különösen Plutarch, még más ünnepekről is értesítenek, melyek bizonyos időszakokkal, különös természeti és égi tüneményekkel voltak kapcsolatban. Ilyen többek közt Apis halála és keresése huszonöt éves ünnepe **).

Alexandriai Kelemen, az egyiptomi papok ünnepi processióiról szólván, érinti azon könyvtekercek számát, melyeket ily alkalommal a papság előtt szoktak hordozni.

*) Nappal nem vittek bort a nap templomába, mivel nem illett a napisten láttára bort inni. Aranyat sem viseltek testükön ez ünnepen stb. Lásd a részleteket Uhlemann többször idézett régiségtanában.

**) Lásd a többi ünnepeket: Uhlemann Handb. d. ges. Aegypt. Alterthumsk. II. Th. 200—201.

E körülmény szükségkép a papi tudományok vizsgálatára vezetne bennünket, ha nem állanának is szoros összefüggésben mindazon tudományok a valással. Azonban már fenebb megjegyzők, hogy a hol külön papi várna a művelődés egyedüli tényezője: ott a bölcseién soha sem válik külön a hitantól. S a mit a bölcselemlről mondánk, ugyanaz áll minden tudományról. Mindnyája a hittan, s az azzal egybefüggő babonaságok befolyása alatt fejlődött bizonyos fokig, s ott megállapodott.

Kelemen idézett helye szerint 42 szent könyv foglalta magában azon tudományokat, melyekkel a papi várna foglalkozott. Tíz hierati vagy papi könyv állott legelső helyen, a próféták gondjaira bízva. Az istenekről szóltak e könyvek, s az isteni és emberi jogot foglalták magukban, mivel, a mint tudjuk, a papok közül választattak a bírák. A próféták voltak egyszersmind, Kelemen szerint, a bölcselkedés avatottjai. A tíz papi könyvhez tíz más csatlakozott, liturgikus tartalommal, melyekből az áldozati s egyéb külső istentiszteleti szabályokat, s az imákat, énekeket tanulták a stolisták. Tíz könyv foglalta magában a szent írások tudományát is: a hieroglyfák ismeretét, a cosmographiát, földrajzot, számvetés tudományát, a mértani és a templom birtokai följegyzését. Négy könyv volt szentelve a csillagászatnak és csillagvetésnek (astrologia), meghatározván az álló csillagok helyeit, a planéták rendét, a nap és hold conjunkióit és phasisait s a csillagzatok el-, föltetszését. Ide tartoztak,

ősidőktől fogva, a horoszkopok följegyzései, melyeken alapultak, úgyszólván, összes csillagászati ismereteik, az egész naptárügy és az astrologok számításai. Egy énekes könyvben hymnusok voltak az istenekhez; s egy másik könyvben elmékedések a királyi életről, a melyből a király előtt naponkint felolvasott az írrok egyes fejezeteket, előkészíteni őt az államügyekre. Hat orvosi könyv tanított végre a test szervezetéről, a betegségekről, sebészi műtétekről, orvosságokról stb. S e papi munkák, melyeket a templomok levéltáraiban őriztek, távolról sem merítették ki az összes egyiptomi könyvirodalmat. Az egyiptomi papok, mint Tacitus mondja, Thebae ódon épületeinek hieroglyfáiról magyarázták Germanicus előtt nagy Ramses hadi tetteit *). A középületek falai megannyi lapjai voltak Egyiptom történelmének. S még részletesb adatokat őriztek papírtekercseken a templomok levéltárai. Ily viszonyok közt Ramses-Osymandyas könnyen jöhetett azon nagyszerű elhatározásra, hogy országos könyvtárt alapítson thebei templomában **). S ez időktől fogva többször előfordulnak a síriratok közt e címek: „könyvek előjárója“, könyvtárnok és „könyvkészítő“. Nem csuda ez okból, ha Ptolemaeus Philadelphus az előde által alapított alexandriai könyv-

*) Annál. II. 60.

**) Diodor I. 49. Romjaiban Champollion találta föl a világ ez első nagy könyvtára épületét.

tárt 400,000 papírtekerccsel volt képes megtölteni néhány év alatt *).

Ha e tudományos irodalom kezdetét nyomozzuk: újra igazolva találjuk, a mit a pyramisok föliratai már eléggé kiáltólag hirdetnek, — az egyiptomi műveltség ősrégiségét. Diodor, mint tudjuk, magokat a chaldaeusokat is az egyiptomi papok tanítványainak mondja a csillagászatban; s Cicero szerint is számtalan évszáz előtt művelték e tudományt az egyiptomiak. A legrégebb időkből fenmaradt csillagászati jegyzetek igazolják Cicero állítását. S mennyire ki volt fejlődve nálok e tudomány, mutatja azon körülmény, hogy immár nem csak a pusztá szemmel látható hét planétát ismerték, hanem az állati körnek a tudvalevő 12 jegyre felosztása is valószínűleg tőlök származik. Ezen állatkört 36 részre osztották 10 napos decadokkal (360°**). Végre az időszámításban használt korszakok szintén hir-

*) Ritschl, die Alexandrinischen Bibliotheken, 1838. Ulilem. Aegypt. Alterth. II. 127. Jamblicus (de Hyst. VIII. I.) már 20.000-re teszi a papi könyvek számát, Manetho 36,525-re.

***) Az egyiptomi év eredetileg 360 nappól állott. Ezt azonban már a legrégebb időkből tökélyesítették, öt szökő nap hozzáadásával. A holdévet tehát igen korán napével cserélték föl az egyiptomiak, s a napévet 12 hónapra osztották, melyeknek saját isteneik voltak. Minden hónap három 10 napos hétből állott (ha szabad így neveznünk a decas-t). úgy látszik azonban, hogy e 10 napos hét mellett hét nappól álló is volt szokásban, a 28 napos holdcycclus alapján; s a hét napjait a hét planéta védelme alá helyezte az astrologia. Lásd: Lepsius: Chronol.

detik az egyiptomi papság nagy jártasságát a csillagászati ismeretekben. Ilyen korszakok voltak: a négyéves szökőévi korszak; a 25 éves Apis-korszak, melynek lefolyása után a hold a 365 napos év ugyanazon napján, ugyanazon alakban tűnik fel; továbbá a 30 éves Seth-korszak, melynek elteltével a nap és hold megint conjunctioban állanak; a 625 éves korszak, mely Merkúrnak a nap tányérán átvonulására vonatkozik, a tavaszi éjgyen napja után; az 1461 éves Sothis-korszak, mely eredetileg a négyéves szökő évet pótolta, a négy évenkénti egy-egy nap helyett ($365 \times 4 = 1460$ év után) egy egész év közbeszöktetése által; s végre a 36,525 éves nagy átváltozási korszak, melynek elteltével a körülbelül 100 évben egy fokkal előhaladó éjgyeni pont az égen újra visszatér oda, a honnan kiindult. Azonban épen a vallás érintett befolyásából következett, a mint fenebb láttuk, hogy az astronomia bölcsője lön egyszersmind az astrologia hazája. Már Herodot mondja, hogy az egyiptomiak minden hónapot és napot külön istennek tulajdonítottak, s a mint a csillagzatok állottak a születés órájában, abból következtettek az újdonszülött jövőjére *). A

Zeitschr. d. Morg. Gesellsch. III. 271. Uhlemann: Thoth, die Wissensch. d. Aegypt. Archaeologie. 81. 1.

*) Az astrologia főbb elveit Sextus Empiricus czáfolatából ismerjük. Röviden a következők: némely planéta jötevő, szerencsét hozó, mások szerencsétlenséget okoznak. Jó planéták 4. és ♃; nem kedvezők ♁ és ♀; bizonytalan hatású ♄. A nap és

próféták és horoszkopok dolga volt ez. Ők képezték tudományyá a csillagvetést, mely aztán a chaldeusokhoz, görögökhöz és rómaiakhoz is általment tő lök, s míg keleten, Persiában, máig fentartá uralmát, a középkor folytán sőt az újabb kor kezdetén is Európában szintén befolyást gyakorolt még a kormányférfiak és hadvezérek tetteire is. Az astro-

hold hatása különböző, állásukhoz képest. Az állatkörben levő csillagzatok a planéták természetének vannak alávetve hatásukra nézve, mint a mely planéták e 'csillagzatok előljárói. Ugyanezt mondhatni az állatjegyeknek, fokoknak megfelelő időfelosztásokról (hónapokról, hetekről, napokról). Ha valamely planéta nem saját házában, hanem más planétában áll: vagy együtt hat ezzel, vagy kölcsönösen gyöngítik egymás hatását. Legnagyobb a nap és hold befolyása; a többi öt planéta annál erősebb hatású, minél közelebb állanak a naphoz, vagy saját házukhoz. Legerősebb hatásuk saját házukban, vagy magaslatukon (ὀψώαατα: oly pontok az égen, melyeken állottak az egyes planéták, az astrologok nézete szerint, a teremtéskor). Kedvező két planéta conjunctiója, adspectus trigonusa és sextilise; nem kedvező oppositójuk és adspectus quadratus-uk. Minden planétának meg vannak saját tulajdonságai, erényei és saját hatása, nemcsak a kültermészetre, hanem az emberek tehetségeire, foglalkozására, sorsára, egészségi állapotára is stb. Valamely planéta sajátosságai az ég azon szakaszainak tulajdonítandók, melyeknek előljárója azon planéta. Háromféle jóslási mód van egyszerű, összetett, egyetemes, a mint egy, több vagy minden planétát megkérdeznek. Az ember sorsára teljesen csak az összes planéták és csillagzatok határozatainak egybevetéséből vonhatni végkövetkeztetést. Különösen fontos a horoscop is, vagyis az ecliptikának a születés órájában feltetsző pontja; és a dominus geniturae vagy genius (születési csillagzat) = a horoscop fokában uralkodó planéta.

logia maradványa maiglan a hét napjainak elnevezése a planéták szerint, több nyelvben, s a nép babonás hite a hetes szám befolyásában s annyi balítélet a jó és rossz csillagról, mely alatt valaki született.

Az astronomiai ösmeretek nagy előhaladásának köszönhetően, hogy az egyiptomi történetek chronológiája némi bizonyossággal megállapítható. Az astronomiai korszakok, melyeket a történetin') is használt, jelenleg is visszavihetők a megfelelő évekre. Oly előny, melylyel az ókor legrégebb népei nem dicsekedhetnek*). Könnyíti egyszersmind az egyiptomi chronologia meghatározását azon körülmény, hogy sok emléken örökítve vannak az egyiptomi királyok és római császárok születési constellation

Az egyiptomiak történetírását illetőleg már Herodot megjegyzi, hogy sehol sem tartottak fen annyit az emberek az emlékezetnek. Nem csupán királyaik névjegyzékeit találjuk föl a templomok falain, ábrázolva láijuk a közélet minden cselekményeit. Mondhatni lépésről lépésre követhetjük Thebae romjai festményein a Ramessidák hadjáratait.

E hadjáratok Egyiptom határain túl vezetnek olykor bennünket. Az egyiptomiak foglalásai azon

*) A Sethos-korszak kezdeteit például az aegyptologok majdnem egyértelműig 2782 és 1322 évre teszik Kr. e. A phönix-korszakra (2555, 1904 stb.) vonatkozó adatokat a régiek állításaival Seyffarth hozta összhangzatba; míg az Apis-korszakra nézve van mutatva, hogy 1322-ben (Kr. e.) vette kezdetét.

ban, idegen földön, nem voltak tartós birtokok*). Rendes érintkezésük, egész Psammetich idejéig, legfőlebb a szomszéd tartományokra szorítkozott. Földrajzi ösmereteik ez okból szükségkép korlátozottak voltak; Afrikán kívül legfőlebb Macedóniáig, Scythiáig és Indiáig terjedvén. S e határok közt is csak névszerint ismerték a népeket. Pusztá nevéknél egyebet nem tartottak fel rólok. Annál jobban ismerték saját hónukat, a Nil völgyét, hol minden talpalatnyi földről pontos térképeik voltak. A Nil évenkénti kiöntése, beiszapolván a határokat, újra meg újra szükségessé tette a fölmérést: míg a Nil vízállását a mesterséges öntözés végett is korán vizsgálták és jegyezték. A mértant e szerint a szükség fejtette ki, s a folytonos használat emelte virágzásra.

A hieroglyfák és a demotikai írás ösmeretén kívül, a mértan és számvetés tudománya volt főleg, a melyet a papság — mint nélkülözhetlent a közéletre — a nép többi osztályával is megosztott. A számításban a tizedes rendszer volt az alap. Ujjain számít az együgyű ember**), s tíz ujja két kezén az első természetes megállapodás. Mindhárom írásmód sok példát tartott fenn a számvetés különböző nemeire. Mi magasan állott e tudomány, leginkább mutatják a csillagászati számítások.

*) Lásd e részben Brugsch: Egyiptom földirata második kötetét.

**) Odyss. IV. 411. „Ötösével.“

Korán tettek az egyiptomiak némi előmenetelt az orvosi tudományokban is. Az egyiptomi orvosok és gyógyszerek híresek voltak az ó-korban *). A papoknak ugyanis a holttestek balzsamozása s az áldozati barmok bonczolása lehetővé tette, hogy a test szervezetét, legalább nagyjában, megismerjék. Ide járult, hogy Egyiptom földje gazdagságát orvosi növényekben már a régiek magasztalták**). Olvaszuk, hogy Kosz szigetén minden beteg köteles volt Aesculap templomában följegyezni azt a szert, melytől meggyógyult; s e jegyzetekből gyűjtötte vényeit (recipe) Hippocrates. Hasonlóan gyűjtötték az egyiptomiak a jóknak talált orvosi szerek jegyzékét már a legrégebb időkben. A papok közt külön rend, a Kelemen által úgynevezett pastophorok foglalkoztak orvoslással, kiket az állam fizetett, a miért ingyen tartoztak gyógyítani. Ez orvosi kar tagjai közt anynyira ment a munka felosztása, hogy mindenik egy-egy külön betegséget gyógyíthatott. Külön szem-, fog-, fej- és hasorvosok stb. voltak; s e kis körben is meg volt kötve kezök, orvosi szabályok által, melyektől, halálos büntetés tilalma alatt, nem volt szabad eltávozniok. A papi várna ekkép zárta el a továbbfejlődés utj át minden tudományban. Ha a megirt szerek nem segítettek, kitették olykor a beteget az útfélre, hogy az átkelők tanácsát, ha valamelyikük hasonló bajban sínylett, meghallgassa;

*) Odyss. IV. 229 stb. Herod. H. 77. - I. Móz. L. 2.

***) Plinius stb.

vagy babonaságokhoz folyamodtak, mint még napjainkban is: álomhüvelyezéshez, amulettekhez, csillagvetéshez, varázsigékhez. Az orvosoknak új szerekkel nem volt szabad kísérletet tenni. Nem kevesebb akadályozta az orvosi tudományok, különösen a boncztan kifejlődését azon vallásos irtózás, melylyel a holttestek bonczolása iránt viseltettek. A paraschistes, ki a balzsamozáskor az első vágást tette a holttesten, azonnal elfutott, mivel kövekkel dobálták, mint istentelent. Innen van, hogy az emberi test benső részeiről fenmaradt leírások inkább költőiek, mint tudományosak *). Legtöbb dicséretet érdemelnek még azon orvosrendőrségi szabályok, melyeknek a közegészség fentartása szempontjából, az uralkodó betegségek megelőzése végett, minden ember alá volt vetve. Ilyen a gyakori mosdás, fürdés, s azon vallásos életrend, melyet már fenebb említünk; ilyen szabály volt a gyomor tisztítása koronként allövetekkel, tisztító szerekkel, böjtökkel. Az egyiptomi orvosok ugyanis, minden életrendi szabályaik mellett, a gyomor megromlásából származtatták a legtöbb bajt.

A papi könyvek egy részében foglaltattak, mint fenebb érintők, azon elvek is, melyeken Egyiptom jogviszonyai alapultak. Papok lévén a nép törvényhozói, bírái, mint egész keleten, Egyiptomban is válhatlan kapcsolatban állott az isteni és emberi jog. Az egyiptomi papság azonban nem élt annyira

*) Todtenbuch cap. 20—28.

vissza hatalmával előjogok szerzésére és biztosítására, mint Indiában a brahminok. Korlátozva a fenedelmi hatalmat s korlátoztatva az által, az észaristokrátiát igyekvék megállapítani és fentartani., S e fensősége a papságnak szintoly természetesen fejlett ki a társadalom első alakulásával, mint a mily természetes bármely aristokratia első kifejlése. Bizonyos érdekek, ha a társadalmak magokra hagyatva fejlenek, szükségkép kivívják fensőségöket. S keleten, a vallások alakulása színhelyén, szintoly természetes a papi tekintély felülemelkedése, a mily szerencsének kell mondanunk, hogy a szellemi hatalomban korán ellensúlya támadt a nyers harczíak romboló szenvedélyének. Eldöntő körülmény a keleti népek polgárisodására. Azonban a társadalmi viszonyok mellett, melyek előidézék, az eszközök, melyek által fentartják magokat, szintén tekintetbe veendő a kiváltságos testületek megítélésében. Az észaristokratia, mely véka alá rejti ösmeretei világát s a nép tudatlanságára alapítja uralmát, nem kevesebbé bűnös, mint a mely aristokratia vagyoni tekintetben rabszolgaságra kárhoztat bizonyos osztályokat. Az egyiptomi papságot e részben, ha nem is lehet egészen fölmenteni, sokat mondhatunk igazolására. Egyfelől zárkózottsága, másfelől a babonás nép teljes bizalma mellett, nem maradtak el a visszaélések. E papság közöl állottak elő a jósok, csodatevők, varázslók; s az első hitbölcselem hazája utóbb is termékeny földe volt a mysticismusnak, babonáságoknak, eretnekségnek. Magunk mondók

fenebb, hogy vallás tekintetében tisztább nézetekre emelkedett ama papság, mint a nyers, érzéki liit-fogalmakkal bíró egyiptomi nép. De kérdem, Egyiptom-e az egyedüli példa, hogy a köznép babonásabb a mívelt osztályoknál? Sikerült-e valamely népnél, az iskola és sajtó minden erőfeszítése mellett, napjainkban is népszerűkké tenni a tudományokat? Minél magasabban áll valamely tudomány a tudósok körében, annál nagyobb a hézag, mely őket az avatatlanok seregétől elválasztja. S az egyiptomi papok magoknak a görög bölcseknek is mestereik voltak. Igaz ugyan, hogy a tudományokból, melyeknek az ó-korban ők voltak első mivelői, csak annyit közöltek a néppel, a mennyit a mindennapi élet szükségéire elegendőnek vélték. De a kasztrendszer uralma alatt csuda-e, ha a kasztok igényeihez mérték a közoktatást, azon paedagogiai nézetnek hódolva, mely napjainkban is védőkre talál a kizárólagos réal irány sürgetőinél? Avagy mi okozta az egyiptomi papság és nép között ama nagy különbséget, hanem épen a bölcselmi ösmeretek elhallgatása, melyek saj átlag összes tudásunk elvont végeredményei, s a melyeket realistáink szintén kitiltanak iskoláikból? Annyira azonban soha sem ment az egyiptomi papság, hogy a brahmánok példájára, a nép legnagyobb osztályát, magát a köznépet minden oktatás nélkül hagyja. S a jogok megosztásában sem volt oly fukar. Isteni hatalom rendezte először a társadalmat mind a Ganga mellett, mind a Nil völgyén: de úgy látszik, hogy

már kezdetben tisztább és erősebb volt a jogérzet Thotban, mint Mamiban. Osiris a halottbíró, mint láttuk, egyenlő mértékkel mér mindenkinek. S az egyenlőség isten előtt megállapítá az egyenlőséget a világi törvények előtt. Mindamellet, hogy Egyiptom népe eredetileg hódító és hódított fajokra s különböző várnákra oszlott: egyaránt védte a törvény mindenki személyét, vagyonát; egyenlő büntetés sújtotta a bűnt, bárki követte el. Király és alattvaló egyképen alá volt vetve a halottbírósnak, melyet ez okból, mint látni fogjuk, államintézetnek, mondhatni egyik biztosítéknak tekinthetünk az önkény ellen. A papi hatalmat a fejedelmi hatalom, s ezt viszont amaz korlátozta. A király e fölött nemcsak az államtörvényeknek általában, a melyek isteni eredetűek voltak, hanem különös törvényeknek is alá volt vetve, hogy élete minden tekintetben példánykép legyen alattvalói előtt. Maga a bíró sem követhette önkényét a büntetés kimondásában. A büntető rendeletek egész codexe volt egybegyűjtve, melyet meg kellett a bíróságnak néznie minden esetben. A törvényszék a legtekintélyesb papokból állott, kik e szerint egyaránt üzték a jog elméletét és gyakorlatát. Kihallgatták a vádlót és vádlottat, s csupán a bűnöst vagy nem bűnöst mondák ki: a büntetés már meg volt írva a törvénykönyvben. A szónoklat azonban száműzve volt e törvényszék elől, s vádirat és védelem írásban adatott be. Lesütött szemmel, kéz nélkül festik

a vádlottat a műemlékeken, — egyaránt kizárván az esdeklést és vesztegetést.

Ha e körülményekhez vesszük a rendezett államviszonyokat, midőn az ó-világ legfőbb népei E még alig hagytak föl a nomád étellel, nem csuda, ha polgári intézményeiért nem kevesbbé bámult és keresett volt Egyiptom az ó világ államférfiai előtt, mint a hogy vonzotta oda Görögország jelesebb¹ tudósait a tudományok virágzó állapota. Ezen tudósok közt olvassuk többek közt Archimedest, Eudoxust, abderai Hekataeust, Herodotust, Homert, Platót, Strabot, Teleklest, Thelest és Xenophanest. Egyiptom papjainak köszönhette, úgymond Diodor, Pythagoras is mértani ösmereteit és számtanát, nem is említve bölcselmi nézeteinek nevezetes részét*); azoktól tanulta Democrit az astrologiát, s a csillagászatot Oinopides; tőlök vette Lykurg és Solon nem egy törvényét. Említsem-e Mózeset, az ó világ egyik legnagyobb törvényhozóját, államférfiét? „A nép felosztása, úgymond Uhlemann, a leviták hierarchiája és foglalkozásai, az életrendi törvények és a tisztátlan állatoktól tartózkodás, a frigysátor felosztása, az orvosi rendszabályok, maga az Írás (?), mely a zsidók Egyiptomból kivonulása után egyszerre feltűnik, — mind tisztán egyiptomi eredetűek, csupán egy másik nép s tisztább vallás, a monotheismus kellékeihez alkalmazva.“ Megannyi

*) Lásd: Röth, Geschichte unserer abendländ. Philosophie. Zweiter Band. II-te Abtheilung. Mannheim, 1858.

adat, melynél fogva Egyiptomot méltán mondhatju az emberiség legrégibb iskolájának.

S mindemellett távol van tőlem túlbecsülni kámi polgárisodást, melyet Renan nem ok nélkül nevezett túlnyomólag anyaginak. Láttuk mi kevés volt kifejlödve a nép vallásos öntudata, míg papjai korán merültek rideg bölcselmi szemlélődésbe. Isteneik, mint előadtuk, többnyire elvont fogalmak, Osiris körét kivéve, élet és történet nélkül. S a mi hitregéik vannak, azok is hitrejtelmekkel állanak kapcsolatban. A köz és magán élet viszonyairól szólván, látni fogjuk, mennyire anyagi foglalkozásokba és élvezekbe merült nép volt az egyiptomi, közszellem és politikai élet nélkül, oly mindenre kiterjeszkedő közigazgatással, mely csak az újabb rendőri államokban találja párját. Ugyanazon egyoldalú, gyakorlati irány a népnél és tudosaiban: nagy kézi ügyesség amannál s különös vonzalom a papok közt a matematikai és csillagászati tudományokra. Mindenütt az úgynevezett exact irányok, idealismus nélkül. Látni fogjuk, mennyire fejtette ki e szellem a képző művészeteket. Az irodalomban soha sem emelkedett fölül a száraz történeti évkönyveken, s költészete a lyrai művekben érte el netovábbját.

Papok foglalkozván a költészettel, szükségkép vallásos színezet vonul által költeményeiken: himnuszok, dicsőítő versek az istenekhez *) és fejedel-

*) Ilyen a naphoz írt hyunus, melyet Röth fordítása

mekhez s liturgikus énekek teszik majdnem az egész szépirodalmat. Alexandriai Kelemen határozottan említi a szent könyvet, mely e vallásos költészet termékeit magában foglalta. Újabban népdalok nyomaira is akadtak, melyeket a szorgalmas nép foglalkozásai közben dalolt *). Az egyiptomi nyelv, fejletlen egyszerűsége mellett, mely szerint a mondatokat még kötszók nélkül fűzte egymáshoz, jegyekkel sem különözve el, alkalmasabb volt köl-

után ismerünk: „Amun vezeti égi pályáján; a vezető isten határozza meg útja terjedelmet. Tűzben járja be a nap a világkört; fényt terjeszt útjában; lángokat lövel az isten. Küzdeni megy az égi nemtő; világot és áldást árasztva végzi pályáját a napisten. Enuphis isten, az öreg, kíséri örködve; örködve kocsjára kíséri az időisten. Jőnek megvilágosítani a pályát, meglátogatni a földi hajlékokat. Fényt sugározva járja útját a nap; fényt lövelve végzi utazását!“ — Ugyancsak a naphoz irt himnusz közöl Rougé, mely, a kétes helyeket kihagyva, ily főmán hangzik: „Hála neked, Ra isten, két égöv horusa! Dicsőség neked! Mennyei gyermek, a ki naponként újra születel önmagadtól. Dicsőség neked! ki a menny vizeiben tündöklői, hogy életet adj. Dicsőség nevednek, Ra! Te ki örködöl, s a kinek sugárai életet hoznak a tisztáknak. Dicsőség neked! Istenek typusa mind egyetemben! Elrejtett lény, kinek utai ösmeretlenek. Dicsőség nevednek! midőn a felső körben járod körutadat, az istenek, kik hozzád közelednek, reszketnek örömmükben.“

*) Ilyen a következő nyomtató

dal:

„Hite-ten enten (sop snau)

Na-ehou

Hite-ten enten (sop snau)

Suö enten

Suö en nebu-ten.“

Nyomtassatok magatoknak (:)

Nyomtassatok barnaim!

Nyomtassatok magatoknak (:)

Gabonát timagatoknak,

Gabonát az uratoknak!

tészetre, mint folyó beszédre. A rímet és rythmust nélkülözte ugyan az egyiptomi dal, de a sorok és versszakok egyenlő hosszúsága s a kezdő és végső sorok ismétlése az előadásban és éneklésben szükségkép megtette hatását. Önkéntelenül a zsidó zsol-tárokat juttatja eszünkbe az a verselési mód, mely az előbbi vers egy részét, csekély változtatással, ismétli, mielőtt újba kezdene. Olykor egyetlen gondolat változtatva ismétlése az egész költemény. Braun e példányban keresi a költői mondatképzést, mely a sémi népek költészetében uralkodó lett. Még az egyiptomi hymnusok és héber zsol-tárok kifejezései közt is sok a hasonlat. Csakhogy a zsol-tárookban több egyszerűséggel, mélyebb érzéssel párosul az emelkedettség. Az egyiptomi hymnusok nyelve olykor igen is virágos, tele képekkel, mérész hasonlatokkal, keleti nagy szavakkal. S hasonló kifejezésekkel találkozunk vallásos irataikban is *). Általában még nem vált külön a költészet és próza; s a történeti följegyzések, melyekben a királyok hadi tetteiket előadják, alig egyebek dicsőítő ódáknál**). Az epikus költészet oly kevésbé fejlett ki a faraók országában, mint a történetírás. Egyaránt hiányzott a mondái alap és az alkotó szellem.

*) A Todtenbuchban például a teremtő: „a tarkára hímzett égi öv (állatkör) takácsa“, a nap: „a mindenség sugár-szemű világa“.

***) Ilyen Ramses hadi tetteinek költői leírása (Salier Papyrus), Kr. e. a XIV. századból, mely művet Rougé ismer-tette nem rég a francia akadémiában. „The styl of these

Ama népnek művészetében is hasztalan keressük a hősi typut. S a hol az epikus költészet nem virágzott, hasztalan keressük — a drámát. Az árja vagy indeurópai faj büszkesége az; Káin szelleme jóval előbb megállapodott.

Egyptian canticles frequently resembles Hebrew psalms“, jegyzi meg rá egy angol író. Azonban az egyiptomi költészetet még nem ismerjük kellőleg. Olvasom, hogy Birch (Crystal Palace Catalogue, Egypt. 1856. p. p. 266—8) közölt némi mutatványokat; de az érintett munkát még nem szerezhettem meg. Rougé a „Revue Archeologique“ 1832-ki folyamában (vol. IX. p. p. 385—397) egy hierati papyrus után elbeszélési töredéket ismertetett, mely sokban hasonlít József bibliai történetéhez. Mindezek azonban csak szétszórt töredékek. Uhlemann munkája: „Die wichtigsten Literaturwerke der alten Aegypter in deutscher Uebersetzung und mit erklärenden Einleitungen und Anmerkungen versehen“, mely régiségтана negyedik részét teszi, midőn e sorokat írtam, még nem jelent meg.